[illegible]

[illegible]

НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

37

НОВИ ПАЗАР 2014.

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР
Александар Кадијевић
Олга Зиројевић
Љиљана Гавриловић
Саит Кaçапор
Сеад Шаботић
Мурадија Кахровић Јеребичанин
Светлана Чековић
Драгица Премовић-Алексић

УРЕДНИК
Драгица Премовић-Алексић

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК
Душко Спасић

ЛЕКТУРА
Момчило Чорбић

КОРЕКТУРА
Шаиб Кочан

ПРЕВОДИ
Драгана Кадијевић

ИЗДАВАЧ
Музеј „Рас", Нови Пазар

Насловна страна: Тканина колекција из Новог Пазара

YU ISSN 0351-3017
Тираж – 500
Штампа „Графичар", Ужице

УДК 930 (08) YU ISSN 0351-3017

НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

37

НОВИ ПАЗАР 2014.

NOVOPAZARSKI ZBORNIK
37

EDITOR-IN-CHIEF
Dragica Premović-Aleksić

EDITORIAL STAFF
Aleksandar Kadijević
Olga Zirojević
Ljiljana Gavrilović
Sait Kačapor
Selim Šaćirović
Marandija Kahrović Jerebičanin
Svetlana Čekerić
Dragica Premović-Aleksić

TRANSLATOR
Dragana Kadijević

PUBLISHER
Museum "Ras", Novi Pazar
YU ISSN 0351-3017
Printed by "Grafičar", Užice

САДРЖАЈ / SADRŽAJ / SOMMAIRE

Тамара Огњевић
ЈАИРОВА КЋИ (?) И КРИЛАТЕ ЗМИЈЕ
У МИРОСЛАВЉЕВОМ ЈЕВАНЂЕЉУ 7

Nadžib Kučan
GORNJI BIHOR U DRUGOJ POLOVINI XVI VEKA 17

Muradija Kakrović Jerebičanin
ISTORIJSKO OBLIKOVANJE URBANIZMA
I ARHITEKTURE U NOVOM PAZARU 47

Redžep Škrijelj
NOVI PAZAR U DIVANU DERVIŠA AHMEDA GURBIJA 65

Ljiljana Gavrilović
MOGUĆNOST TREĆEG: KULTURNA NASLEĐA GRADA 99

Sead Ibrić
NOVI PAZAR 1910. GODINE U OPISU
TURSKOG NOVINARA AHMED ŠERIFA 105

Бранко Надовеза, Небојша Ђокић
САНЏАК (РАШКА ОБЛАСТ) И РАТНИ И ПОЧЕТНИ
ОПЕРАЦИЈСКИ ПЛАНОВИ АУСТРОУГАРСКЕ
И СРПСКЕ ВОЈСКЕ У ЛЕТО 1914. ГОДИНЕ 121

Enver Ujkanović
ARABIZMI (ISLAMIZMI) U NAŠOJ UPOTREBI 147

Semir Šaćirović
GEOEKOLOŠKO VREDNOVANJE PARKA PRIRODE GOLIJA
ZA POTREBE TURIZMA I REKREACIJE 163

Demir Šaćirović, Šemsudin Plojović, Selim Šaćirović
PRIRODNI I ANTROPOGENI RESURSI I STANJE
ŽIVOTNE SREDINE U NOVOPAZARSKOM KRAJU 177

Rifo Roko Hadžić
SAČUVATI OD ZABORAVA 189

Olga Zirojević
PRILOG ZA ISTORIJU PRIVREDE — PATLIDŽAN 201

Валерија Стефановић
РАШКА ПРВИ ДЕЧЈИ ЛИСТ У НОВОМ ПАЗАРУ 205
Mustafa Baltić
SJENIČKE KRŠLE — HISTORIJSKI KONTEKST
NASTANKA SPOMENIKA 213
Zehra Škrijelj
ARHITEKTURA JAVNIH OBJEKATA NOVOG PAZARA IZMEĐU
PRVOG (1956) I DETALJNOG URBANISTIČKOG PLANA (1968) ... 221
Sefundin Plojović
NACIONALNI IDENTITET KOD PRIPADNIKA NACIONALNIH
MANJINA NA IZDRŽAVANJU KAZNE ZATVORA 239
Emil Turković
ISTORIJSKO-PRAVNI ASPEKT RADA KAO OBLIKA
TRETMANA OSUĐENIH LICA 253

ОСВРТИ, МИШЉЕЊА, КРИТИКЕ
/ OSVRTI, MIŠLJENJA, KRITIKE

Славољуб Вукојевић
ЈЕВТО ВАСОЈЕВИЋ — ТРАГИЧНИ ЈУНАК ЈЕДНОГ ДОБА..... 277
Владан Видосављевић
ДРАГИЦА ПРЕМОВИЋ-АЛЕКСИЋ, АРХЕОЛОШКА КАРТА
НОВОГ ПАЗАРА, ТУТИНА И СЈЕНИЦЕ................ 283
Hivzo Gološ
PRIKAZ IZLOŽBE STO GODINA
OD PRVOG SVETSKOG RATA (1914–2014) 289

ИЗВЕШТАЈИ / IZVEŠTAJI

Драгица Премовић-Алексић
СЛОВЕНСКО СВЕТИЛИШТЕ НА ПЕШТЕРСКОЈ ВИСОРАВНИ
— Извештај са археолошких истраживања у 2014. години 295
Muradija Kahrović Jerebičanin
KNJIŽEVNO VEČE „ŽENA KAO KNJIŽEVNI STVARALAC"...... 301
Muradija Kahrović Jerebičanin
SMOTRA ETNOLOŠKOG FILMA
„TRADICIONALNA KULTURA TU OKO NAS" 305
Светлана Чековић
ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ У 2014. ГОДИНИ................ 307

ЈАИРОВА КЋИ (?) И КРИЛАТЕ ЗМИЈЕ У МИРОСЛАВЉЕВОМ ЈЕВАНЂЕЉУ

Тамара Огњевић
Артис центар
Београд

UDK 096=163.41"11"

Сажетак: Немани, демони, гротескне рибе, џиновске змије и друга чудовишта која муче или прождиру проклете грешнике у оквиру њихових представа страшног суда и пакла, типични су плодови бујне уобразиље средњовековног уметника европског запада. Изузетно популарни у епохи романичке и готичке уметности често су сликани и вајани као својеврсно упозорење о неминовној казни која следује грешнике, али и као рефлекс схватања средњовековног човека о болести као последици греха. Представа особе чије ноге прождиру две крилате змије на фолију 60r у Мирослављевом јеванђељу, која према старијим истраживачима илуструје епизоду чудесног исцељења ћери свештеника Јаира, занимљив је и изузетно редак пример типично западњачке илустрације паклених мука, а посредно и схватања болести као последице смртног греха, у српској средњовековној уметности. У контексту ширег разматрања порекла илуминаторских мотива у раскошном јеванђелистару хумског кнеза Мирослава из друге половине 12. века, овај рад представља ревизију досадашњих и нов прилог могућем тумачењу ове занимљиве илуминације.

Кључне речи: *Јаирова кћи, исцељење крвоточиве жене, крилате змије, парабола о непоколебљивој вери, иконографија, алегоријска симболика, илуминације, романика.*

Представа са фолија 60 *r* (регистар 118, слово В)[1] у Мирослављевом јеванђељу, једна је од најзанимљивијих у овом древном рукопису. Млада, гологлава особа у кратком зеленом хаљетку мирно седи док јој две уплетене, крилате змије прождиру ноге обавијене до колена. Поред ове необичне представе, каква никада више неће бити поновљена у српској средњовековној уметности, исписан је текст из јеванђеља по Марку са епизодом о исцељењу крвоточиве жене (Двадесети четвртак по Педесетници Марко 5.22-34).

---

[1] Илуминације су наведене према броју фолија и опису датом у Каталогу илуминација *Мирослављевог јеванђеља* у Д. Мрђеновић, В. Томашевић и В. Радосављевић, *Мирослављево јеванђеље: историјат и коментари*, Београд, 2002.

Лазар Мирковић сматра да би овај зачињални иницијал могао представљати болесну кћи свештеника Јаира, тврдећи да текст поред мотива чије порекло несумњиво треба тражити у средњовековној уметности западне Европе, говори управо о чудесном исцељењу ове болесне девојке.[2] Међутим, осим узгредног помињања старешине синагоге Јаира ка чијој кући је пошао Исус, овом епизодом доминира прича о исцељењу крвоточиве жене која верује да ће само додирујући Христове хаљине оздравити.[3] Ова парабола о непоколебљивој вери коју сведочи и сам Христос речима — „*Кћери, вјера твоја спасла те је*" (Марко 5.34), често је представљана у ранохришћанској и средњовековној уметности.[4] Представа са фолија 60r нема, међутим, никаквих додирних тачака са уобичајеним начином илустровања ове популарне новозаветне епизоде, штавише, са великом извесношћу се може тврдити да у овом случају није уопште насликана ни Јаирова кћи нити крвоточива жена, већ да је у питању још једна од алегоријских представа карактеристичних за илуминирани украс Мирослављевог јеванђеља.[5]

Фигура са фолија 60r се обесила рукама ослоњеним на колена као да се одмара, а не да њена боса стопала прождиру растом од ње готово два пута веће звери. Све је у изразу и држању ове особе, којој је готово немогуће утврдити старост и пол, смирено, уравнотежено и без трага страха, а цео призор подсећа на добро увежбану циркуску тачку у којој вешт кротитељ звери с лакоћом влада неком страшном, митском немани. Ова особа је без сумње симболошки близанац представа са фолија 23v, 75v и 91r на којима видимо сличне фигуре које се мирно супротстављају огромним, демонским бићима попут џиновске змије, базилиска или великог вука. У сва четири случаја текст који се налази поред ових иницијала најдиректније имплицира тријумф вере над смрћу, болешћу или опседнутошћу демонима. И у сва четири случаја читамо о Христу који ускрснућем побеђује смрт (23v), исцељује

---

[2] Л. Мирковић, *Мирослављево јеванђеље*, Београд 1950, 35.

[3] Текст поред иницијала је сређен на основу упоређења текста другог фототипског издања Мирослављевог јеванђеља у дигиталној, онлајн верзији http://www.wdl.org/sr/item/2363/view/1/118/ (последњи пут приступљено 28. 1. 2014) и критичког издања Н. Родић и Г. Јовановић, Мирослављево јеванђеље, Београд 1986, 113–114.

[4] Т. Огњевић, „Христ исцељује крвоточиву жену: иконографска анализа рељефне плоче од слоноваче из Царичиног Града (Iustiniana Prima)", *Лесковачки зборник* 49, Лесковац 2009, 259–278 (са старијом литературом).

[5] Више о алегоријском симболизму у средњовековној уметности види код Ц. Брадин, Илуминирани рукописи, прев. Н. Радосављевић, Београд 2006, 93–101; U. Geese "Image and Significance" in *Romanesque: Architecture, sculpture, painting*, ed. R. Toman, Potsdam, 2007, 315–331. О алегоријском симболизму у Мирослављевом јеванђељу види у Т. Огњевић, „Лав Александра Великог (?) у Мирослављевом јеванђељу: иконографија, аналогије, порекло, ново тумачење", *Зборник Народног музеја у Београду* 19/2, 13–35, и иста, „Акробате у Мирослављевом јеванђељу", *Зборник Народног музеја у Београду* 2012, 41–60 (са старијом литературом).

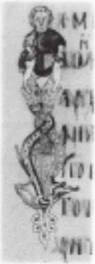

Слика 1 Иницијал са фолија 60r у Мирослављевом јеванђељу

Слика 2 Животињски стуб, крипта катедрале у Фрајзингу (Баварска), око 1200. године

крвоточиву (60r), лечи човека оболелог од водене болести (91r) или истерује демона из поседнутог у синагоги у Капернауму (75r). У сва четири случаја Христ подвлачи важност вере као „лека“ која исцељује сваку болест, али има моћ да тријумфује и над смрћу.

Упоређивање ових минијатура на основу сличности мотива који сугеришу борбу човека и немани, као и текста који прати све четири фигуративне представе још једном јасно указује да сликар иницијала Мирослављевог кодекса има прецизан концепт на основу кога илуструје књигу. Као што јасно разликује врсте животиња и птица које слика појединачно прави дистинкцију и међу митским створењима и демонским представама. У том контексту је када је реч о иницијалу којим се бави овај рад нарочито занимљива необична представа крилатих змија.

Малих шиљастих глава и дугих тела чији се уплетени репови при дну иницијала претварају у флоралну форму, ова бића преплетених драгона који додатно подвлаче различито обојене контуре два тела (једна змија је сликана мрком, а друга жутим аурипигментом) посебно је занимљиво због крила која су, иако склопљена, јасно распознатљива захваљујући карактеристичној обради перја коју можемо видети на бројним птицама, грифонима и базилисцима у Мирослављевом кодексу. Лазар Мирковић претпоставља да су у питању два базилиска,[6] иако је тешко поверовати да не уочава разлику која се појављује у односу како на опис ове нарочито смртоносне звери у средњовековним бестијаријима,[7] тако и на представе базилиска у самом Мирослављевом јеванђељу. Мајстор илуминација у књизи кнеза Мирослава слика базилиска као застрашујућу форму која обједињава тело птице са оштрим канџама, реп змије и главу змаја. Базилиск је насликан више пута у овој раскошно илустрованој књизи из друге половине XII века (фолија 7v, 15r, 18r, 22v, 31r,70v, 71r, 75v, 81v, 87r, 89v, 95r, 166v) и то увек са идентичним карактеристикама, а одступања се јављају само у смислу величине, положаја тела или комбиновања мотива са фигуралним представама људи и животиња, односно са флоралним и геометријским формама. Мајстор сликаног украса Мирослављевог јеванђеља подједнако јасно дефинише грифона као лава са крилима орла и главом змаја који уместо чељусти има кљун (фолија 53r, 75v, 87v, 104v) као и велике, гротескно испреплетене змије са телима прекривеним ситном шаром која на тренутке асоцира на рибљу крљушт (5r, 23v, 39v, 52v, 93r, 98r, 125v). Прецизним разликовањем митских звери он нам јасно ставља до знања да у Мирослављевом јеванђељу ништа није произвољно, односно да се сваки изабрани мотив може пратити на основу прецизне иконографске форме. У том смислу је представа крилатих змија јединствена,[8] а мотив по себи води у правцу јаснијег сагледавања порекла узорака према којима је главни сликар јеванђелистара радио, као и према могућем пореклу самог сликара, односно простора на којима је стицао своје знање.

Двоглава, крилата змија о којој приповедају нордијске саге,[9] јединствена је комбинација између хидре, змаја и јакулуса.[10] Овај застрашујући гмизавац огромних размера је северњачки импорт чији се праобрази могу видети на прамцима викиншких дракара, али и у каменој пластици и мини-

---

[6] Мирковић код ове тврдње ставља упитник у загради чиме показује да није сигуран, Л. Мирковић, нав. дело, 35.

[7] "Basilisk" in The Medieval Bestiary (са свеобухватним увидом у најрелевантније изворе) http://bestiary.ca/beasts/beast265.htm [последњи пут приступљено 16. 4. 2014].

[8] Према Анастасији Ђуровој у својој студији о драконту — крилатој змији или змају са рогом, односно кацигом главом, сугерише да крилата змија може бити интерпретирана као митска бића источног порекла која симболизују божанску мудрост и нарочито, тајна знања, представа змија у Мирослављевом јеванђељу према овом иконографском типу и контексту насумично упућује на западњачко схватање змија и змајева као негативних, демонских сила. Више о источном схватању крилатих змија, змајева и базилиска у А. Джурова, „Репрезентации на крилати змии (дракон) в християнската традиция (по повод украсата на Добрейшевото евангелие)", Зборник радова Византолошког института XLVI, 2009, 265–284.

[9] "The Saga of Yngvar the traveler" in *Norse Sagas*, edit. P. Tunstall, 2005. http://www.oe.eclipse.co.uk/nom/Yngvar.htm [последњи пут приступљено 15. 4. 2014].

[10] „Jaculus" in The Medieval Bestiary (са свеобухватним увидом у најрелевантније изворе) http://bestiary.ca/beasts/beast273.htm [последњи пут приступљено 16. 4. 2014].

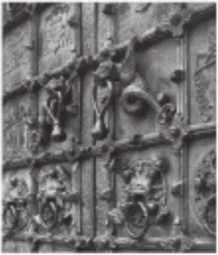

Слика 3 — Бронзани змајеви на вратима катедрале у Троји (Апулија), рад Одерисиуса од Беневента, 1119. година

јатури Енглеске, Француске и Немачке. На Апенинско полуострво стижу са освајачима са севера с посебним нагласком на утицај који доносе Нормани током освајања југа Италије и Сицилије у 11. и 12. веку. Управо ту ће ова митска бића, неизоставни становници коринтске капителе Византије, добити крљушти, крила и репове проткане очаравајућом арабеском и минуциозним графицизмом арапске уметничке традиције.[11]

Змајеви са звекиром у устима, на вратима катедрале у апулијској Троји, које је на западном порталу 1119. обликовао у бронзи Одерисиус из Беневента, плод су северњачко оријенталне синтезе[12] какву видимо и на крилатим змијама са иницијала 60r у Мирослављевом јеванђељу. Разликују се у нијансама. Наиме апулијски монстри од бронзе немају пар задњих нога као змије у Мирослављевом јеванђељу, а њихове обле главе шиљастих ушију са чељустима пуним отровних зуба необично подсећају на главе нордијских, али и кинеских змајева за разлику од мањих, облих и безубих глава змија из Мирослављевог кодекса. Међутим, иконографски најсличнији пример представи са иницијала 60r из домаћег јеванђелистара видимо на знаменитој студеничкој трифори и познатом Зверињем стубу који се налази у крипти катедрале Светих Марије и Корбинијана у баварском граду Фрајзингу у Немачкој. На трифори која краси спољни зид Богородичине цркве у Студеници, која је грађена и украшавана крајем 12, односно почетком 13. века, у горњем делу луке видимо сучељене базилиске са телом и главом петла и репом змије и крилату змију или змаја[13] која прождире неког човека. Импресивни стуб из Фрајзинга на коме је приказана борба витезова и змајева датује се у последњу деценију 12, односно сами почетак 13. века. Посебно је интересантна представа једног од бораца чије су ноге до колена прогутале змије које се уздижу из базе стуба. Витезови, свети ратници и архистратиг Михаило у борби са змајевима и базилисцима су један од најомиљенијих мотива романичке уметности која своју инспирацију проналази подједнако у библијском канону и у апокрифним текстовима и наративима из популарних световних романа о Александру, Светом Гралу и витезовима округлог стола.[14]

---

[11] О утицају исламске уметности, као и о сличној иконографији, романичке и прабалканске уметности карактеристичној за југ Италије и Сицилију, као и ширењу овог уметничког кретања у илуминираним рукописима словенских народа види у A. Grabar, Influences musulmanes sur la décoration de manuscrits slaves balkaniques, Revue des Études Slaves, XXVII, Paris, 1951; isti, Miniatures gréco-orientales, L'Art de la fin de l'Antiquité et du Moyen âge, Paris II–III, 1968, 793–839; isti, Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne (IXe-XIe siècles), Bibliothèque des Cahiers Archéologiques 8, Paris, 1972; Џ. Бекхаус, Илуминирани рукописи, прев. Н. Радосављевић, Београд 2006, 46–53.

[12] The Grove Encyclopedia of Decorative Arts, edt. G. Campbell, vol. 1, Oxford University Press, Oxford, 2006, 168.

На основу изнетих запажања може се закључити да читава једна група иницијала у Мирослављевом јеванђељу, укључујући ту и иницијал са фолија 60r, само на први поглед ствара илузију да је реч о мотивима карактеристичним за средњовековно представљање мука проклетих у тада популарним сценама Страшног суда. Иницијали који сликају борбу човека и различитих звери које утеловљују библијске демоне у Мирослављевом јеванђељу су својеврсне слике психомахија чија основна формална и естетска својства налазимо још у антици. Мирна доминација над моћним зверима коју демонстрирају људске фигуре са фолија 23v, 60r, 75v и 91r има своје корене у хеленској етици и естетици у којој виталност духа увек доминира над изразима голе снаге. Овај *очаравајући* концепт херојског одсуства емоција морао је лако прионути уз хришћанство које је толико својих мученика „*Без бола*" испратило у смрт. У том смислу особе које се боре са змајевима, базилисцима или лавовима у Мирослављевом јеванђељу представљају својеврсну алегорију непоколебљиве вере која неће посустати ни пред највећим искушењима. Оне су алегорија христоликих праведника који врлином и снагом вере побеђују зло, права персонификација хришћанског хероја духа као антипод античком хероју телесне снаге и ратничке вештине. Синтеза форме, значења

---

[13] Јованка Максимовић сматра да је реч о змају, а на основу аналогије са сличном представом на студеничкој трифори, види Ј. Максимовић, „*Скулптура*" у Студеница, Београд, 1986, 102.

[14] U. Geese, "Romanesque sculpture" in *Romanesque: Architecture, sculpture, painting*, edit. R. Toman, Cologne, 2007, 358.

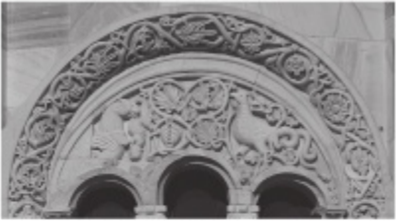

Слика 4 — Базилиск и змај, Богородичина црква у Студеници, 12–13. век

и стилски вид минијатура са представом нечисти чије ноге прождиру крилате змије недвосмислено упућује на југ Италије и Сицилију у периоду од 11. до почетка 13. века, као уметнички простор на коме треба тражити јединствено прожимање античких, византијских, итало-романичких и северњачких утицаја с посебним фокусом на велике бенедиктинске скрипторије наведене епохе као носиоце специфичног облика средњовековног украшавања књига. Ако тамо није непосредно стицао своје несумњиво умеће, главни мајстор илустрованог украса Мирослављевог јеванђеља је несумњиво имао прилику да се упозна са стваралаштвом ових великих и плодних центара.

ЛИТЕРАТУРА

Бредли, Џон. *Илуминирани рукописи*, прев. Н. Радосављевић, Утопија, Београд, 2006.

Geese, Uwe. "Romanesque sculpture", *Romanesque: Architecture, sculpture, painting*, ed. R. Toman, Ullmann & Könemann – Tandem Verlag GmbH, Potsdam, 2007, 256–344.

Grabar, André. "Influences musulmanes sur la décoration des manuscrits slaves balkaniques" u *Revue des Études Slaves*, XXVII, Paris, 1951, 124–135.

Grabar, André. "Miniatures gréco-orientales" u *L'Art de la fin de l'Antiquité et du Moyen âge*, Paris II–III, 1968, 797–836.

Grabar, André. *Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne (IXe–XIe siècles)*, Bibliothèque des Cahiers Archéologiques VIII, Paris, 1972.

Джурова, Аксиния. „Репрезентация на крилата змия (дракон) в християнската традиция (по повод украсата на *Добрейшовото евангелие*)", *Зборник радова Византолошког института*, XLVI, 2009, 265–278.

Максимовић, Јованка. Скулптура, *Студеница*, Београд, 1986, 97–133.

Мијовић, Павле. „Мирослављево јеванђеље и скрипторији зетски средњовековни", *Историја Црне Горе*, т. 2, Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 227–242.

Мирковић, Лазар. *Мирослављево јеванђеље*, Посебна издања, књ. CLXVI, Српска академија наука, Београд, 1950.

Огњевић, Тамара. „Хришћанизација профаног жанра: иконографска анализа дуборезне споље са споменика из Царичиног Града (Iustiniana Prima)", *Лесковачки зборник* 49, (2009), 259–278.

Огњевић, Тамара. „Лет Александра Великог (?) у Мирослављевом јеванђељу: иконографија, иконологија, порекло, нова тумачења", *Зборник Народног музеја*, 19/2, (Београд), 2010, 13–35.

Огњевић, Тамара. „Акробати у Мирослављевом јеванђељу", *Зборник Народног музеја* 20/2, (Београд), 2012, 41–90.

Родић, Никола и Јовановић, Гордана. Мирослављево јеванђеље, критичко издање, Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик, Београд, 1986.

Chevalier, Jean. i Gheerbrant, Alain. *Rječnik simbola*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1983.

The Grove Encyclopedia of Decorative Arts, edit. Gordon Campbell, vol. 1, Oxford University Press, Oxford, 2006.

Walther, Ingo F. i Wolf, Norbert. *Masterpieces of Illumination: The world's most famous illuminated manuscripts 400 to 1600*, Taschen GmbH, Köln 2005.

Wittkower, Rudolf. *Allegory and the Migration of Symbols*, Thames & Hudson, London, 1977.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Мирослављево јеванђеље http://www.wdl.org/en/item/2363/ [последњи пут приступљено 20. 1. 2014].

"Basilisk" in The Medieval Bestiary http://bestiary.ca/beasts/beast265.htm [последњи пут приступљено 16.04.2014]

„Jaculus" in The Medieval Bestiary http://bestiary.ca/beasts/beast273.htm [последњи пут приступљено 16. 4. 2014].

"The Saga of Yngvar the traveler" at *Norse Sagas*, edit. P. Tunstall, 2005 http://www.oe.eclipse.co.uk/nom/Yngvar.htm [последњи пут приступљено 15. 4. 2014].

Tamara Ognjević

JAIRUS' DAUGHTER (?) AND WINGED SERPENTS IN MIROSLAV'S GOSPEL

Analysis of the initial from Miroslav's Gospel folio 60r that represents human figure whose feet are devoured by two winged serpents shows, as was the case with previously analysed and published initials with acrobats and dogs and alleged flight of Alexander the Great, that painted decoration of this manuscript from the second half of 12th century must be seen as part of the complex, mutually closely related totality. The main illustrator undoubtedly had a scheme that he used to connect the selected iconographic forms with text that support their appearance. In this context, Miroslav's Gospel initials that present the struggle of man and various animals that embody the biblical demons represent images of psychomachia whose basic formal and aesthetic qualities had been founded in Antiquity. Painted next to New Testament episodes in which Christ healed the sick and possessed, clearly underline the conviction of medieval man that lack or complete absence of faith is a key reason for the decline into horrible suffering and eternal death. Peaceful dominance over the powerful beasts that is demonstrated by human figures within the folios 23v, 60r, 75v and 91r of Miroslav's Gospel in this context is an allegory of unwavering faith as the highest ideal of medieval man. They are the prefigurations of righteous, Christ like individuals who by virtue and the power of faith conquer evil, true personification of Christian spiritual heroes as an antipode to physical strength and warrior skills of heroes of Antiquity.

The synthesis of form, meaning and style within the initials from the folio 60r suggests that the one should search its origins in South Italy and on Sicily in the period from 11th to early 13th century, as an art space that reflects unique interweaving of Antiquity, Byzantine, Arab, Romanesque and Northern influences with a special focus on Benedictine scriptoriums of the period as representatives of a specific form of the medieval book decoration. If the main illustrator of Miroslav's Gospel didn't acquire his exceptional skills in one of this renowned monastic centres, he undoubtedly had the opportunity to learn about book art of these large and fertile scriptoriums.

GORNJI BIHOR U DRUGOJ POLOVINI XVI VEKA

Nadžib Kočan
Muzej „Ras“
Novi Pazar

UDK 314.117(497.11)"15"(093.2)
94(497.16 Горњи Бихор)"15"(093.2)

Apstrakt: *Bihor je oblast koja se nalazi u Gornjem Polimlju s obe strane reke Lima, odnosno u severnom delu današnje Crne Gore. U okviru ove oblasti izdvajaju se dve celine: Gornji Bihor u slivu reka Papše i Lješnice i Donji Bihor od prevoja Gnjilice do Kumaničke klisure. U samom Gornjem Bihoru postoje takođe dva dela: župski i planinski. Zbog povoljnih prirodnih uslova za život ljudi, ova oblast je bila naseljena još u doba neolita. Najviše ostataka vezano je za Slovene gde je i formirana prva srpska država, a čija je osnovica bila dolina Lima. Grad Bihor Turci su zauzeli 1455. godine i pod njihovom upravom je ostao sve do konačnog oslobođenja 1912. godine. Za vreme turske vladavine je bio u sastavu Hercegovačkog, zatim naizmenično Skadarskog i Prizrenskog sandžaka. U popisu Prizrenskog sandžaka iz 1571. godine u samom Gornjem Bihoru je upisano 16 sela i jedna mezra, a koja su ukupno imala 424 kuća i baština, 1 udovička, 214 neoženjenih i 4 čiftluka, a njihovo ukupno zaduženje bilo je 55259 akči. Većinsko stanovništvo je bilo hrišćansko sa malim brojem žitelja islamske veroispovesti. Osnovna delatnost stanovništva bila je zemljoradnja, ali i stočarstvo. Gornji Bihor se prostire na 173 km² i u njemu se sada nalazi 28 naselja.*

Ključne reči: *Gornji Bihor, Bihor, stanovništvo, naselje, selo, baština, popis, akča.*

Bihor je oblast u Gornjem Polimlju s obe strane reke Lima.[1] Ograničena je sa severoistočne strane Koštiško-pešterskom visoravni, planina Turjak je odvaja od rožajske oblasti, a sa zapadne i severozapadne strane međi se vrhovima Bjelasice i njenim ograncima, koji se s jedne strane spuštaju prema Tivranskoj klisuri, a sa druge prema Ravnoj rijeci. U dolini Lima Bihor se graniči sa dve klisure: Tivranskom na jugu i Kumaničkom na severu. Tivranska klisura odvaja Bihor od Beranske kotline, a Kumanička od Brodarevskog kraja.[2] Oblast Bihora deli se na dve celine: Gornji Bihor u slivu reke Lješnice, i Donji Bihor od prevoja Gnjilice do Kumaničke klisure.

---

[1] М. В. Лутовац, Бихор и Корита, антропогеографска испитивања, насеља и порекло становништва 40, Српска Академија наука и уметности, Београд, 1967, 3.

[2] Исто.

Gornji Bihor se nalazi na severoistoku današnje Crne Gore, odnosno, zahvata prostor sadašnje, skoro osnovane opštine Petnjica, a između opština Bijelo Polje, Berane, Rožaje i Tutin. Ovaj kraj je tako bio i ostao prirodna spona pomenutih opština, a istovremeno i država Crne Gore i Srbije. Prostire se u slivu reka Popče i Lješnice. To je oblast koja je smeštena između Pešterske visoravni na severu, Vlahova na istoku, Turjaka na jugoistoku, Poliške visoravni na jugu, Lima i Lozne na jugozapadu, Godaše na zapadu i Korita na severozapadu.[3] Područje ima 28 naseljenih mesta (sela i zaseoka) koja su raspoređena po mesnim zajednicama (u daljem tekstu MZ). Sastoji se iz sedam mesnih zajednica: MZ Petnjica; MZ Bor; MZ Savin Bor; MZ Javorova; MZ Trpezi; MZ Vrbica i MZ Tucanje.

Od naselja jedino Petnjica ima formu gradskog naselja, dok su ostala tipično ruralnog karaktera.

Gornji Bihor zahvata površinu od 173 km² a sa nadmorskom visinom između 600 i 1800 metara je u zoni umereno kontinentalne klime. Ovo područje je ispresecano brojnim rekama i potocima, među kojima su: Lješnica, Popča, Radmančica, Dobrodolška, Tucanjska, Trpeška i Vrbička reka. Sve se one preko reke Lješnice kod naselja Bioče ulivaju u Lim. U dolini ovih reka razvijala su se naselja čije se stanovništvo bavilo poljoprivredom, a bile su pogodne i za izgradnju saobraćajnica.

Na razvoj ovog kraja uticali su mnogi istorijski događaji. Preko ovog područja još u rimsko doba vodile su saobraćajnice koje su povezivale Skadar sa unutrašnjim delom Balkana, a u srednjem veku karavanski putevi su, takođe, kroz Gornji Bihor povezivali Dubrovnik sa gradovima Srbije. Uz rijeku Lješnicu i Popču put je vodio od grada Bihora prema Pešteri i dalje prema Novom Pazaru.[4] Grad Bihor se prvi put pominje u jednom dubrovačkom izveštaju od 5. XI 1450. godine u kome se kaže da su trgovci jednog dubrovačkog karavana ostavili u zalog tovar svile u Bihoru, „in loco vocato Bichor“.[5] Grad Bihor je podignut između reka Lima i Lješnice, na uzvišenju Gradina (1056 m), istočno od sela Bioča. Gradnja ovog srednjovekovnog grada verovatno se može vezati za XIV vek.[6] Unutar gradskih zidova, s kulama, postojale su drvene kuće, skladišta za žito i municiju, bunar, gde se skupljala kišnica za potrebe posade, i neki drugi objekti, a uz podgrađe je postojala varoš gde je obavljana trgovina.[7]

Sudeći po popisu iz 1571. godine, nahija Bihor je u neko vreme, pored oblasti Bihora, obuhvatala i Korita (Negobratina, Šipovice, Sipanje), kao i delove župe Ljubovide i, možda, Brskova (Ravna Rijeka).[8]

---

[3] S. Adrović, Gornji Bihor, Berane, 1995, 17.

[4] Исто, 49.

[5] М. В. Лутовац, Бихор и Корита, 16.

[6] M. Premović, Bihor grad, Almanah, 45–46, Podgorica, 2010, 5.

[7] М. Васић, Пад градова под Турке и [illegible], Историја Црне Горе, Књига трећа, том први, Титоград, 1975, 516–517.

[8] О. Зиројевић, Кроз бихорску нахију 1571. године, Сеоски дани Сретена Вукосављевића, XIV, Пријепоље, 1992, 134.

O životu i najstarijim periodima na području Bihora, pa i šire, malo se zna. Osnovni razlog ovakvom stanju je nedovoljna istraženost ovog prostora. Dosadašnja arheološka istraživanja, tragovi naselja na terenu i predmeti koji se čuvaju u muzejima Bijelog Polja i Berana, ukazuju da je ovo područje bilo naseljeno još u doba neolita.[9] O naseljenosti ovog kraja u doba Ilira i Rimljana svedoče materijalni ostaci, kultna mesta i nadgrobni spomenici.[10] To potvrđuju arheološka istraživanja u selu Radmance (Radmanska klisura i Torine),[11] Gornja Vrbica,[12] lokalitet „Trnje" u selu Bijedići,[13] Vrševo[14] itd.

Najstariji stanovnici današnje Crne Gore bili su Iliri. Njen severoistočni deo, pa i područje Bihora naseljavalo je poznato ilirsko pleme Autarijati, a koje je nekada u unutrašnjosti bilo najmoćniji narod.[15] O njihovoj naseljenosti na ovim prostorima svedoči jedan tumul — humka pronađen u selu Gornja Vrbica (Gornji Bihor), na lokalitetu Ravni Turjak.[16]

Ilirska naselja su se većinom nalazila u višim predelima, a retko u ravnicama. Tek u doba rimske vladavine dolazi do gušće naseljenosti ravničarskih predela. Prirodne pećine služile su obično za stanove, tvrđave i prostorije za verske obrede.[17]

Kada su Rimljani počeli osvajanje Balkana došli su u sukob i sa Ilirima i borbe su završene ugušivanjem ustanka od 6. do 9. godine, kada je ilirska teritorija sadašnje Crne Gore, pa i Bihora, potpala pod rimsku vlast.[18] Starosedelačko stanovništvo Rimljani su potiskivali u brdsko-planinske predele, a delimično i asimilovali.[19]

Nakon osvajanja ovih oblasti, Rimljani radi što boljeg obezbeđenja stvaraju na svim strateškim važnijim mestima gradove i garnizone i uvode dobre komunikacije.[20] Radi što uspešnijeg sprovođenja romanizacije stanovništva, Rimljani su kod ušća reke Lješnice u Lim podigli utvrđeni grad za koji se pretpostavlja da je preteča srednjovekovnog grada Bihora.[21] Bez obzira na viševekovno prisustvo, rimska uprava na ovom prostoru nikad nije pustila dublje korene.[22]

---

[9] М. Н. Лутовац, Бихор и Корита, 15.

[10] Исто.

[11] П. Лутовац, Радманско клисуре и Торине, Токови, 1/2008, Беране, 2008, 263–279.

[12] Д. Гарашанин и М. Гарашанин, Црна Гора у освит писане историје, Историја Црне Горе, 1, Титоград, 1967, 135–136.

[13] Д. Гарашанин, М. Гарашанин, Црна Гора у праисторијско доба, Историја Црне Горе, 1, Титоград, 1967, 84.

[14] R. Hajdarpašić, Bosna i Bošnjaci Bihora, Sarajevo, 1977, 16.

[15] К. Јиречек, Историја Срба, Књига I, Београд, 1981, 10.

[16] Д. Гарашанин и М. Гарашанин, Црна Гора у освит писане историје, 135–136.

[17] К. Јиречек, Историја Срба, Књига I, 11.

[18] М. Бралетић, Лимљанска школа са освртом на прошлост краја, Бијело Поље, 1997, 22.

[19] Исто, 23.

[20] В. Ћоровић, Историја Срба, I, Београд, 1989, 15.

[21] S. Šabotić, Život i običaji stanovništva Gornjeg Bihora, Токови, 1/2008, Беране, 2009, 58.

[22] R. Bakić, Kulturno-prosvetna društva Gornjeg Polimlja, Токови, 1/2009, Беране, 2009, 9.

U rimsko doba dolinom Lima, kroz Bihor i Korita, išao je put koji je bio od velikog vojnog i trgovačkog značaja. Radi što bolje kontrole ovog puta, pa i cele teritorije, podignuta su i mnoga utvrđenja.

Po toponimu Obrov moglo bi se reći da su jedno vreme na prostoru Bihora živeli i Obri.[23]

U drugoj polovini VI i početkom VII veka teritoriju Balkanskog Poluostrva naseljavaju slovenska plemena, pa se na taj način mijenja etnička struktura stanovništva. Nastanili su se u unutrašnjosti Balkana i uspostavili svoje države u oblastima koje su bili opustošili Avari.[24] Sloveni formiraju Sklavinije, a između ostalih u Polimlju je formirana jedna takva Sklavinija koja je zahvatala i područje Bihora.[25] Oblast Bihora i Pešteri biće teritorija na kojima je konstituisana i prva srpska država.[26]

Malo se zna o prošlosti teritorije Bihora u srpskom srednjem veku.[27] Inače, ne pominje se u starim srpskim poveljama i pismima.[28] Kako se nigde ne pominje kao župa, moguće je da su delovi Bihora pripadali župi Zaton, a drugi župi Budimlje.[29] Uglavnom se pominju sela koja su Nemanjići prilagali svojim zadužbinama.[30] Međutim, u ovoj oblasti se nailazi na najstarije tragove crkvene arhitekture koji se mogu pratiti počev od IX veka. Crkvu u Zatonu, kao i ostatke crkve u Sutivanu, arheolozi vezuju za period između IX i XI veka.[31] Pored toga na mnogim mestima do danas su sačuvani materijalni ostaci iz prošlosti: gradine, selišta, dvorišta, stara groblja („grčka" i „latinska"), crkvine, manastiri, stari putevi itd.[32]

Bihor je ostao u sastavu srpske države skoro do pada pod tursku vlast. Teritorija srpske države će biti podeljena između nekoliko velikaša posle smrti cara Uroša 1371. godine.[33] Ugovorom iz 1426. godine, područje oko Novog Pazara, Sjenice i Gornjeg Polimlja, pa samim tim i Bihora, pripalo je despotu Đurđu Brankoviću, a skoro šest decenija je trajalo takozvano dvovlašće u ovom kraju: turske posade bile su u tvrđavama, a vlast je na ostaloj teritoriji ostala u rukama srpske vlastele, odnosno despota Đurđa Brankovića.[34] Turskim prodorima na Balkan 1455. godine zauzeto je Novo Brdo, a za nekoliko dana Turci su osvoili čitav jugozapadni deo Despotovine: Prizren, Lipljan, a 21. juna i grad Bihor u Zagoru.[35] Samo pominjanje Bihora zajedno sa tada važnim gradovima govori da je on bio značajno mesto za dalja osvajanja na zapadu.[36] Od svih značajnijih mesta na severu današnje Crne Gore, jedino je Bihor imao utvrđenje sa stalnom vojnom posadom od prvih dana turske vlasti do 1912. godine.[37] Po gradu Bihoru čitava oblast je dobila ime Bihor,[38] a bio je i centar istoimene nahije i sedište bihorskog kadiluka.[39]

---

[23] В. Ћоровић, Историја Југославије, Просвета, Београд, 1989, 14.
[24] Ј. Јанковић, Србија између Истока и Запада, Београд, 2003, 9.
[25] М. Бујагић, Ловачка писма са освртом на прошлост краја, 26.
[26] Ш. Мушовић, Муслимани Црне Горе од пада Зете (1499), Музеј „Рас", Нови Пазар, 1997, 39.
[27] O. Zirojević, Popis džizje kaza Bihor iz 1644/1645. godine, Rožajski zbornik, 11, Rožaje, 2002, 69.
[28] Б. Храбак, Војници у Трговишту (Рожају), Бихору, Будимљи, Пећи и Клопотнику 1485. године, Новопазарски зборник (у даљем тексту НПЗ) 30, Нови Пазар, 2007, 68.
[29] О. Зиројевић, Крај бихорском налазу, 174.
[30] Исто.
[31] М. Лутовац, Бихор и Корита, 13.
[32] О. Зиројевић, Крај бихорском налазу, 174.
[33] М. Динић, Српске земље у средњем веку, Београд, 1978, 68.
[34] Е. Мушовић, Тутин и околина, Етнографски институт САНУ, Посебна издања, Књига 27, Београд, 1985, 24–25.

Popis oblasti Brankovića, koji je završen maja 1455. godine, nije obuhvatio Bihor, Budimlju i Plavsku župu što stvara velike teškoće oko rešenja pitanja administrativno-teritorijalne organizacije na ovom prostoru u prve dve decenije turske vlasti.[40]

Tokom druge polovine XV veka Bihoru, kao centru kadiluka, pripadale su i nahije: Plav, Zla rijeka i Komarani, ali nije uključen u defter, niti Krajišta Isa-bega Isakovića, niti Skadarskog sandžaka, već ga nalazimo u defteru Prizrenskog sandžaka. Tada podaci nisu dati posebno za nahiju Bihor, već su iskazani za ceo kadiluk i to: 3.785 domaćinstava, 506 momačkih i 142 udovička, što ukupno iznosi 4.433 domaćinstva. Ako se isključe spomenute nahije u samom Bihoru bilo bi 1.682 domaćinstva, 274 momačkih i 12 udovičkih.[41] Po popisima iz 1487/88, 1488/89, 1489/90 i 1490/91. godine broj domaćinstava u nahiji Bihor kretao se od 1673. do 1432, a udovičkih je bilo 108–116.[42]

Posle četrdeset godina (1530/31) u Bihorskom kadiluku bilo je 181 selo, sedam mezri[43] i dva manastira, odnosno 20.046 hrišćana i 95 muslimana, a prosečan broj stanovnika sela iznosio je 111.[44] Osim navedenog, upisane su i mukate[45] 3, avariskih[46] kuća 3.785 (hrišćanskih 3.766 i muslimanskih 19), udovice

---

[35] О. Зиројевић, Турско војно уређење у Србији (1459–1683), Историјски институт, Књига 18, Београд, 1974, 59.

[36] М. Лутовац, нав. дело, 14–15.

[37] М. Васић, Пад градова код Турака и њихов живот под новим господарима, 516; М. Дашић, Управно-територијална организација турске власти и развитак градских насеља у области Горњег Полимља од друге половине XV до краја XVII вијека, Сеоски дани Сретена Вукосављевића, XI, Пријепоље, 1986, 129.

[38] Б. Храбак, Војнуци у Трговишту (Рожају), Бихору, Будимљи, Пећи, и Косову 1485. год., 88.

[39] М. Васић, Пад градова код Турака и њихов живот под новим господарима, 516–517.

[40] М. Дашић, Друштвено-политичке прилике на територији данашње сјевероисточне Црне Горе од друге половине XV до краја XVII вијека, Историјски записи (у даљем тексту ИЗ), XXXIX, 1–2, Титоград, 1986, 5.

[41] M. Memić, Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore, Almanah, Podgorica, 2002, 32.

[42] Б. Храбак, Војнуци у Трговишту..., 88.

[43] Веће обрадиво земљиште; старо селиште, напуштено или расељено село, А. Купусовић, Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. III (u daljem tekstu Popis 1604), Sarajevo, 2000, 587.

[44] О. Зиројевић, Кроз бихорску нахију, 175–176.

[45] Паушална годишња закупнина која се даје за вишегодишњу уплату под дугогодишњи закуп, A. Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo, 1979, 472.

[46] Vanredni državni nameti, A. Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, 105.

142. Ukupan prihod za upisanu godinu iznosio je 341.462 akče: od sela i mezri 333.884, od mukata 7.578.[47]

Sam grad Bihor počinje napredovati i od varoši prerasta u kasabu, jer se u turskim dokumentima XVI veka pominje kao kasaba. U tvrđavi Bihor 1530. godine bilo je 226 nefera (običnih vojnika) i 21 musthafiz (čuvar tvrđave). Pored dizdara spominju se ćehaja i tobdžije, a postojala je i džamija sa imamom. Iste godine u tvrđavi je bilo i četiri topa.[48] Takođe se spominje dizdar Kasem koji je držao sela Zaton i Dobri Dol sa tri čiftluka, a njegov ćehaja (pomoćnik) uživao je dohodak dvaju timara. I musthafizi su imali timare.[49]

Da je u Bihoru postojao i kadija, pokazuje i to što je 1564. godine poručeno kadijama Prizrena, Novog Pazara i Bihora „da u Carigrad upute nekog vojvodu Ahmeda i njegovu ženu“.[50] Kadija je imao dosta široku nadležnost. Pored suđenja u raznim sporovima njima je carskim zapovestima stavljeno u dužnost vršenje nadzora nad razrezom i kupljenjem nekih državnih i lokalnih poreza.[51] Kontrolisao je i postupke državnih funkcionera u administraciji i vojsci, uključujući i sandžakbega.[52]

Područje Bihora bilo je granično između Bosanskog i Skadarskog pašaluka pa je zbog toga u određenim vremenskim periodima pripadao raznim sandžacima. Tako 1485. godine kaza Bihor, zajedno sa drugim kazama, čini Skadarski sandžak. Četiri godine kasnije (1488/89) vilajet Bihor se pominje u sastavu Prizrenskog sandžaka, a 1500. godine Bihor je opet u sastavu Skadarskog sandžaka, i 1530. Prizrenski sandžak sastojao se iz prizrenske i bihorske kaze.[53] I Evlija Čelebi u svom Putopisu pominje nahiju Bihor u sastavu Prizrenskog sandžaka.[54] Neposredno je Bihor bio u sastavu Mileševa, odnosno Prijepoljskog kadiluka, pa je na taj način bio u sastavu Hercegovačkog sandžaka (osnovan 1470. godine), odnosno Bosanskog ejaleta.[55]

Turska administracija je na svojoj teritoriji redovno i uredno vršila popise sa različitim namenama i smatra se da su Osmanlije vršile popise svojih zemalja od samog početka Osmanlijskog carstva, a da je ta praksa nasleđena i preuzeta od Arapa, pa čak i iz starog Persijskog carstva.[56]

---

[47] O. Zirojević, Vučitrnski i Prizrenski sandžak u svetlosti turskog popisa 1530/31. godine, Separat „GJURMIME ALBANOLOGJIKE“, Priština, 1968, 138.

[48] M. Memić, Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore, 85.

[49] Б. Храбак, [illegible] у [illegible]..., 88.

[50] Б. Храбак, [illegible], [illegible] и устаници у старом рашком области од 1458. до 1700, НПЗ, 3, Нови Пазар, 1978, 5.

[51] S. Rizaj, Rudarstvo Kosova i susjednih zemalja od XV do XVII veka, Priština, 1968, 308.

[52] М. Васић, Градско становништво и његове структуре, Историја Црне Горе, књига трећа, том први, Титоград, 1975, 542.

[53] Ф. [illegible], Пријепољски крај у попису Скадарског санџака 1485. године, Сеоски дани Сретена Вукосављевића, XIII, Пријепоље, 1990, 274.

[54] E. Čelebi, Putopis, 1979, 489.

[55] M. Memić, Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore, 32.

[56] A. Handžić, Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, SV. 1/1, Sarajevo, 2000, III.

Kako je 1571. godine urađen opširni popis Prizrenskog sandžaka, a teritorija Bihora je tada bila njegov sastavni deo, popisana su sva bihorska sela sa svim poreskim obveznicima i naturalnim i novčanim davanjima. Porezi su izraženi u novcu (akčama), a lica su popisana tako što je uz lično ime upisano očevo ime, dok, kod muslimana, između ličnog i očevog imena stoji odrednica „sin", odnosno „bin", koja je u prevodu data u skraćenom obliku „b".[57]

Za našu temu najznačajniji su podaci koji se nalaze u popisu Prizrenskog sandžaka iz 1571. godine, gde je na području Gornjeg Bihora ubicirano 16 sela i jedna mezra,[58] kao i zvanični podaci o stočnom fondu na području Novog Pazara, Trgovišta i Bihora iz 1585. godine.[59]

8. Selo Ponor,[60] deo hasova Mustafa-paše[61]

Selo Ponor pripada planinskom delu Gornjeg Bihora. Koliko je do sada poznato, prvi put pominje se u popisu iz 1571 godine. Iz ovog popisa da se videti da je selo tada imalo 19 kuća i 13 neoženjenih, a imena nosioca popisanih domaćinstava su sva hrišćanska.[62]

Prihod: spendža[63] = 800; pšenica tovara 4 = 200; ječam tovara 7 = 168; raž tovara 4 = 144; mešanica[64] tovara 10 = 200; travarina[65] = 95; resum na povrtnjak[66] = 38; resum na drva[67] = 38; resum na čuvanje šuma[68] = 38; svinjarina[69] = 15; ušur[70] od lana = 12; ušur od kupusa = 18; ušur od košnica = 20; mlin — 1 žrvanj = 15; nadoknada za seno[71] = 20; nijabet,[72] mladarina,[73] tapija na zemlju[74] i drugo = 75;

---

[57] Т. Катић, Опширни попис Призренског санџака из 1571. године, Историјски институт, Посебна издања, књига 58, Београд, 2010, 13.

[58] Исто, 457–547.

[59] Х. Хаџибегић, Званични подаци о сточном фонду на подручју Новог Пазара, Трговишта и Бихора, ИЗ, Година XXII, Књига XXVI, Свеска 4, Титоград, 1969, 595–616.

[60] Severoistočno od Berana, na levoj strani [illegible].

[61] Т. Катић, нав. дело, 431–438.

[62] Т. Катић, нав. дело, 437.

[63] Лични порез који су плаћали сви одрасли, за рад способни и немуслиманска раја свом спахији у износу од 25 акчи. Popis 1604, sveska III, 584.

[64] Мешано жито, најчешће подједнака односа пшенице и ражи. Т. Катић, нав. дело, 598.

[65] Такса за испашу трава, плаћало је свако рајинско домаћинство и у Призренском санџаку износила је пет акчи по кући, Т. Катић, нав. дело, 665.

[66] Такса на узгој поврћа мале тржишне вредности и износила је две акче по кући, Т. Катић, нав. дело, 681.

[67] Новчани еквивалент за товар огревног дрвета и износио је две акче по кући, Т. Катић, нав. дело, 681.

[68] Дажбина скупљана за плаћање чувара шума и гајева које је село користило за напасање стоке и износила је две акче по кући, Т. Катић, нав. дело, 602.

[69] Порез на узгој свиња, убиран у износу од једне акче на сваке две свиње, Т. Катић, нав. дело, 682.

[70] Општи назив за натурални порез на приносе од пољопривреде, ратарства, виноградарства, пчеларства и рибарства, а износио је десетину од приноса за одређену годину, Popis 1604, 594.

Ukupno 1896 akči.[75]

Stočarstvo je u ovom selu bilo veoma razvijeno. Defter iz 1583. godine daje podatke da je na Ponoru bilo 1.859 ovaca,[76] a 1. aprila 1585. zabeleženo je 2.426 ovaca.[77] Ponor spada u red Gornjobihorskih sela gde su najpovoljniji uslovi za stočarstvo.[78]

9. Selo Vrševa,[79] deo hasova Mustafa-paše

Vrševo spada u red ivičnih naselja. Smešteno je na blagim padinama, od Veljeg vrha, Krša, potoka Pećka i Neska koje se spuštaju prema Vrševskom potoku.[80] O starosti sela najbolje govore nazivi pojedinih potesa kao i „Jatinsko groblje" koje se nalazi iznad sela.[81] Na području Vrševa (Gaj) nađena je grobnica koja je stara između 2500 i 3000 godina.[82]

Po popisu iz 1571. godine selo je imalo 37 kuća i baština (dve su bile u rukama sela) i 17 neoženjenih.[83] Popisana imena su bila sva hrišćanska.

Prihod: spendža = 1350; pšenica tovara 18 = 900; ječam tovara 10 = 240; raž tovara 5 = 180; krupnik[84] i zob tovara 20 = 400; travarina = 185; resum na povrtnjak = 74; resum na drva = 74; resum na čuvanje šuma = 74; svinjarina za Božićem = 20; ušur od lana = 30; ušur od kupusa = 32; ušur od košnica = 40; badž[85] na vino = 18; mlin — 3 žrvnja = 45; nadoknada za seno = 30; nijabet, mladarina, tapija na zemlju i drugo – 105; Ukupno 3.797.[86]

---

[71] [illegible] Татјана Катић, нав. дело, 599.

[72] [illegible] H. Šabanović, Krajište Isa-bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Sarajevo, 1964, 133.

[73] [illegible] Popis 1004, 387.

[74] [illegible] H. Šabanović, нав. дело, 143.

[75] Т. Катић, нав. дело, 437–438.

[76] М. В. Путник, Бихор и Корита, 29.

[77] Хамид Хаџибегић, Значајни подаци о сточном фонду, 611.

[78] М. В. Путник, Бихор и Корита, 52.

[79] Danas selo Vrševo, [illegible] od Berana.

[80] М. В. Путник, Бихор и Корита, 72.

[81] М. В. Путник, Бихор и Корита, 72–73.

[82] [illegible], Bosna i Bošnjaci Bihora, 15.

[83] Т. Катић, нав. дело, 408.

[84] [illegible] Т. Катић, нав. дело, 597.

[85] Такса за [illegible] Т. Катић, нав. дело, 593.

[86] Тачан збир је 3.682.

Prema datom popisu primećuje se da je selo bilo dosta ekonomski jako i da je pogodno za uspevanje poljoprivrednih kultura a prvenstveno žitarica.

Stanovnici ovog sela su poznati i kao stočari. Tako je u jednom defteru iz 1583. godine zabeleženo 535 ovaca,[87] dok popis iz 1585. beleži 625 ovaca.[88]

25. Selo Vrbnica,[89] deo hasova prizrenskog sandžakbega[90]

Selo Vrbica je smešteno u dolinama potoka koji se ulivaju u Trpeljku reku.[91] Bukova strana i potok je odvaja od Police, a Trpeško brdo od Trpeze. Oko samog imena ovog sela postoje različita mišljenja. Lutovac ističe da je selo dobilo ime po vrbama koje su rasle pored potoka.[92] Ostojić kaže da je toponim Vrbica starog porekla, i da je vezan za obredne običaje svih Slovena.[93] Petar Skok, etimolog, smatra da je „vrbica" crkveni termin u pravoslavaca.[94]

Povoljan geografski položaj Vrbice i prirodna bogatstva omogućili su da je bila naseljena od najstarijih vremena. O naseljenosti Ilira svedoči jedan tumul pronađen na lokalitetu Ravni Turjak u Gornjoj Vrbici.[95] O njenoj davnoj naseljenosti dokaz su i crkvine i stara groblja. Tako se na brežuljku u Zadublju nalaze „grčka crkvina" i „grčko groblje", zatim ostaci kuća, crkvina i groblja u potesu Dvorište, tragovi groblja u Prijekim livadama i Đurašinovom dolu, kao i „crkvina" i groblje iznad Gornje Vrbice.[96] Jedan potes zvani Ćelije daje mogućnost da su tu nekada boravili kaluđeri.

Popis iz 1571. godine potvrđuje da je Vrbica sa 82 domaćinstva[97] u to vreme bila selo sa najvećim brojem stanovnika u Bihoru. Baštine su većinom bile u rukama hrišćana, šest drže muslimani, jedna je u rukama sela a jednu drži pop Jovan. Među 53 neoženjena upisana su i dva popa: pop Simeun i pop David, tako je selo imalo tri sveštena lica.

Prihod: spendža = 3375; pšenica tovara 24 = 1200; ječam tovara 25 = 600; raž tovara 15 – 540; krupnik i zob tovara 30 – 600; travarina – 410; resum na povrtnjak = 164; resum na drva = 164; resum na čuvanje šuma = 164; svinjarina = 100; ušur od lana = 200; ušur od kupusa = 250; ušur od košnica = 300; badž na vino = 450; mlin — 6 žrvanja = 90; hasa[98] livada 1 = 50; mlin — 1 žrvanj = 30;

---

[87] М. В. Лутовац, Бихор и Корита, 29.

[88] Х. Хаџибегић, Значајни подаци о сточном фонду..., 612.

[89] Danas selo Vrbica, severoistočno od Berana.

[90] Т. Катић, нав. дело, 450.

[91] М. В. Лутовац, Бихор и Корита, 67.

[92] Исто.

[93] Милан Остојић, Васојевићи у свјетлу ономастике, Цетиње — Подгорица, 2001, 314.

[94] Исто, 315.

[95] М. Бракочевић, Локална школа са освртом на прошлост краја, 22.

[96] М. В. Лутовац, Бихор и Корита, 69.

[97] Т. Катић, нав. дело, 450–452.

[98] Посед који је служио само обрађивању или давао у закуп кроз слободној [illegible]. Попис 1584, 583.

ušur od voća = 50; nadoknada za seno = 100; nijabet, mladarina, tapija na zemlju i drugo = 163; Ukupno 9000 akči.[99]

Najveći deo poreza je ubiran porez spendže od poljoprivrednih proizvoda. Sam geografski položaj sela u dolini Vrbičke reke, pa i drugi potesi, imaju dobre uslove za razvoj poljoprivrede, voćarstva i povrtlarskih kultura. Da se u to vreme stanovništvo dosta bavilo poljoprivredom, a posebno zemljoradnjom, pokazuju porezi uzeti od dobijene pšenice, ječma, raži, krupnika i zobi. Vidno mesto u ubiranju poreza zauzimala je travarina, tj. taksa za košenje trave. Sva domaćinstva su se tada bavila povrtlarstvom, ali je posebno bilo razvijeno gajenje kupusa.

Po gajenju lana daleko je Vrbica bila ispred svih gornjobihorskih sela, kao i po pčelarstvu i gajenju vinove loze.

Svinjogojstvo je bilo dosta razvijeno u ovom selu, što potvrđuje i uzeta visina poreza na svinje[100] za 1571. godinu.

Po broju mlinova Vrbica je takođe prednjačila u tom vremenu u odnosu na susedna sela. Imala je sedam mlinova od kojih je jedan radio tokom cele godine, a ostalih šest po pola godine. Iz ovog proizilazi da je ovo bilo žitno područje.

U ovom selu se stanovništvo od davnina bavilo stočarstvom što su omogućili prirodni i geografski uslovi. Popisom stočnog fonda iz 1585. godine Vrbica je imala 1980 grla sitne stoke[101] i tada je od nje jedino Ponor imao veći broj ovaca.

32. Selo Hazan,[102] dio timara janjičara Murata[103]

Azane je naselje na blagim padinama Miraj-brda koje ga jednim prevojem odvaja od sela Godulje koje pripada Bijelom Polju. Od Drahova ga odvaja Babljača, a međa sa Vršnovom je u neposrednoj blizini potoka.[104]

O nazivu ovog starog naselja postoji više pretpostavki. Džogović je mišljenja da je ime ovog naselja sadržano u kultu boginje **Dijane (Zane)**. U ilirskoj mitologiji postoji božanstvo **Hy/Hye**. Morfološkim spajanjem komponenti **Hy-Zana** nastao je lik **Hazane**.[105] Priča se da je u Azanama postojao manastir i da je tu boravio vladika Visarion koji se odselio negde prema severu sa Arsenijem Čarnojevićem.

O starosti naselja svedoči prostrano groblje u kojem se nalaze tipovi grobova od srednjeg veka do današnjih dana. U sredini groblja je crkvina „Crkva" a na jednoj nadgrobnoj ploči postoji natpis koji, ističe Glamoč, nije kasniji od XIV veka i sadrži poneko glagoljsko slovo.[106]

---

[99] Т. Катић, нав. дјело, 452.
[100] Исто.
[101] Х. Хаџибегић, Земљарина и сточни фонд ..., 612.
[102] Danas selo Azane, istočno od Bijelog Polja.
[103] Т. Катић, нав. дјело, 456.
[104] М. В. Пулевић, Бихор и Корита, 73.
[105] A. Džogović, Šta nije a šta jeste u toponomastici, Almanah, 53–54, Podgorica, 2002, 19.
[106] М. В. Пулевић, Бихор и Корита, 73–74.

Azane je poznato kroz razne popise. U popisu iz 1571. godine zabeleženo je da je selo imalo 23 kuće, 15 neoženjenih i 1 udovica.[107] Sva imena su hrišćanska.

Prihod: spendža sa udovicom = 956; pšenica tovara 10 = 500; ječam tovara 10 = 240; raž tovara 6 = 216; mešanica tovara 20 = 400; travarina = 115; resum na povrtnjak = 46; resum na drva = 46; resum na čuvanje šuma = 46; svinjarina = 20; ušur od lana = 35; ušur od košnica = 60; ušur od kupusa = 25; badž na vino = 50; mlin — 1 žrvanj = 15; nadoknada za seno = 42; nijabet, mladarina, tapija na zemin i drugo = 80; Ukupno 2900.[108]

Po iznosu visine poreza može se reći da se tadašnje stanovništvo dosta bavilo zemljoradnjom.

Prirodni uslovi ovog sela su dosta dobri i za razvoj stočarstva. Tako je popisom sitne stoke iz 1585. godine popisano 514 ovaca.[109]

69. Selo Brod,[110] pripada Bihoru, deo je timara Balija b. Ahmeda[111]

Brod je danas jedan od najvećih poteza današnjeg sela Radmanci koje se nalazi sa leve strane Radmanske reke u blizini Radmanske klisure.[112] Sam naziv imena Brod označava mesto gde se prelazila reka.[113] Zauzima centralni deo Radmanaca.

Da je ovo područje bilo naseljeno još u doba eneolita, potvrđuje materijal sa arheološkog lokaliteta Torine u Radmanskoj klisuri. Radnici Polimskog muzeja iz Berana vršili su arheološka istraživanja i ustanovili da je to eneolitski i bronzanodopski lokalitet. Materijal iz najdubljeg kulturnog sloja dokazuje da je vinčanski, a zatim se hronološki sedimenti ređaju sve do bronzanog doba.[114] Na starost podsećaju i stara groblja i drugi nazivi kao npr. „Staro groblje“, „Crkvište“ i „Jerinina gradina“ — pećina u Radmanskoj klisuri.

Popisom iz 1571. godine Brod je upisan kao selo sa 19 baština i 11 neoženjenih, a sva popisana imena su hrišćanska.

Prihod: spendža = 750; pšenica tovara 11 = 550; ječam tovara 8 = 192; raž tovara 3 = 108; zob tovara 25 = 500; travarina = 95; resum na povrtnjak = 38; resum na drva = 38; resum na čuvanje šuma = 38; svinjarina = 10; ušur od košnica = 20; mlin — 2 žrvnja = 60; nadoknada za seno = 20; nijabet, mladarina, tapija na zemin i drugo = 90; Ukupno 2500 akči.[115]

---

[107] Tatjana Katić, nav. delo, 455.

[108] Isto.

[109] Х. Хаџибегић, [illegible] ..., 811.

[110] Danas istoimeni potes u selu Radmanci.

[111] T. Katić, nav. delo, 487.

[112] N. Kačar, Područje [illegible] Petnjica u popisu iz 1571. godine, Новопазарски зборник, 35, Нови Пазар, 2012, 13.

[113] Р. Михаљчић и С. Ћирковић, *Лексикон српског средњег века*, Београд, 1999, 64.

[114] П. Лутовац, Радманска клисура Торине, [illegible], 1/2008, Беране, 2008, 263–275.

[115] Тачан збир је 2.509.

Osnovna privredna grana u tom periodu u ovom selu bila je zemljoradnja što potvrđuju i prihodi dobijeni od pšenice, ječma, raži i zobi. Za preradu žitarica radila su dva mlina i to šest meseci u toku godine. Veliki deo stanovništva bavio se uzgojem svinja i pčelarstvom.

91. Selo Paljuh,[116] pripada Bihoru, deo timara Sulejmana[117]

Paljuh je sada zaselak Godočelja koje se nalazi na dnu sela. Smešteno je u ravničarskom delu s obe strane reke Lješnice. Na starost sela ukazuje staro groblje na samom ulazu u Paljuh prema Lješnici, sa leve strane do puta. Kao selo prvi put se pominje popisom iz 1571. godine. Tada je upisano da u selu ima 15 baština (dve drže muslimani, jedna je u posedu sela a ostale su u rukama hrišćana) i šest neoženjenih.[118]

Prihod: Spendža = 525; pšenica tovara 13 = 650; ječam tovara 10 = 240; raž tovara 7 = 252; krupnik i zob tovara 22,5 = 450; travarina = 75; resum na povrtnjak = 30; resum na drva = 30; resum na čuvanje kuna = 30; svinjarina = 20; ušur od lana = 25; ušur od kupusa = 30; badž na vino = 30; resmdokrnida za seno = 25; mlin — 2 žrvnja = 60; mlin — 1 žrvanj = 30 nijabet, mladarina, tapija na zemlju i drugo = 76; Ukupno 2.578 akči.[119]

Kako je to pretežno ravničarski kraj, pogodan je za gajenje poljoprivrednih kultura, a pre svega žitarica. Pšenica se gajila u dosta velikom obimu, zatim krupnik, ječam i raž. Stanovništvo se dosta bavilo povrtlarstvom u čemu prednjači proizvodnja kupusa. Zastupljeno je bilo gajenje vinove loze, a od privrednih biljaka lan. Istim popisom zabeležena su i tri mlina koja su bila u funkciji tokom cele godine.[120]

92. Selo Lješnica,[121] deo timara Husejina b. Jusufa i drugih[122]

Selo je dobilo ime po reci Lješnici u čijoj dolini je i smešteno.[123] Da se radi o starom naselju ukazuju tragovi starog srpskog groblja u mestu Pendža.[124] Selo se pominje u popisu iz 1571. godine kada je popisano 17 baština sa imenima njihovih nosilaca, 9 neoženjenih i 1 čiflik.[125] Baštine su u rukama hrišćana, osim jedna koja drži jedan musliman, a dve su u rukama ovog sela. Upisan je i 1 čiflik kojeg drži musliman a zemlja je poginulih vojnika.[126]

---

[116] Danas zaseok sela Godočelje.

[117] Т. Катић, нав. дело, 505.

[118] Исто.

[119] Исто, 505–506.

[120] Исто, 506.

[121] Danas istoimeno selo, istočno od grada Bihora.

[122] Т. Катић, нав. дело, 506.

[123] М. В. Лутовац, Бихор и Корита, 90.

[124] Исто.

[125] Врста феудалног поседа који господар обрађује сам или преко чифчија, А. Шкаљић, нав. дело, 134.

Prihod: spendža — resum na čift[127] = 22; rajinski resum = 650; pšenica tovara 9 = 450; ječam tovara 8 = 192; raž tovara 6 = 216; mešanica tovara 16 = 320; travarina = 85; resum na povrtnjak = 34; resum na drva = 34; resum na čuvanje šuma = 34; svinjarina = 15; ušur od lana = 15; ušur od kupusa = 10; ušur od košnica = 20; badž na vino = 10; nadoknada za seno = 25; rijabet, mladarina, tapija na zemlju i drugo = 68; Ukupno 2.200 akči.[128]

Kako je selo smešteno u ravni bilo je pogodno za zemljoradnju, što pokazuju i porezi od žitarica.

100. Selo Trpezi[129] i mahala[130] Kalica, deo timara Jahje[131]

Selo Trpezi je s obe strane Trpeške reke, smešteno između Duša, Kutnjeg i Ivova brda, koja ga odvajaju od Lagatora, Petnjice i Vrbice.[132]

Na osnovu naziva većine potesa može se reći da ima dosta onih koji ukazuju na tragove starijeg stanovništva. Sam naziv sela Trpezi je ostatak starog stanovništva. Narod priča da je selo dobilo ime po trpezama koja su za vreme svetkovina držane kod nekadašnje crkve.[133] Crkva se nalazila kod Glavice koja preseca seoski put koji vodi ka školi. Osim „Crkve" tragovi starijeg stanovništva su: groblje kod Livadka iznad Miletina krša, Mahalačko (u Mahali) i Vlaško groblje.[134] Još jedno „vlaško" groblje nalazi se na jednoj glavici u mahali Kalica. Jedan potes nosi naziv Kaluđerice i verovatno je pripadao nekom manastiru. U litici klisure Orlujak je pećina Vilin razboj, gde postoje tragovi zida, pa postoji mogućnost da je bila kaluđerska isposnica.[135]

Po popisu iz 1571. godine u Trpezima je upisano 25 baština (20 hrišćanskih i 5 muslimanskih) i 14 neoženjenih,[136] a u okviru sela Trpezi, tada je upisana i mahala Kalica, koja je imala 13 baština (sve hrišćanske) i 5 neoženjenih. U Kalici se pominju i tri sveštena lica tri popa, od kojih je jedan neoženjen.[137] Znači, selo Trpezi sa mahalom Kalica imalo je 38 baština (33 hrišćanskih i 5 muslimanskih) i 19 neoženjenih.

---

[126] Војнук — посебна турска војничка ред на Балкану регрутована из редова домаћег хришћанског претежно влашког становништва, Х. Шабановић, нав. дело, 145.

[127] Лична [illegible] земља коју је спахија [illegible] чифлук, Речник 1984, 590.

[128] Т. Катић, нав. дело, 566–567.

[129] Данашње село Трпези, североисточно од Берана.

[130] Махала — градска четврт, обично формирана око богомоље; засеок, Т. Катић, нав. дело, 598.

[131] Татјана Катић, нав. дело, 515.

[132] М. В. Лутовац, Бихор и Корита, 68.

[133] Исто.

[134] Исто.

[135] Исто.

[136] Татјана Катић, нав. дело, 513–514.

[137] Исто.

Prihod: spendža = 1.425; pšenica tovara 12 = 600; ječam tovara 15 = 360; raž tovara 9 = 324; krupnik i zob tovara 15 = 300; travarina = 190; resum na povrtnjak = 76; resum na drva = 76; resum na čuvanje šuma = 76; svinjarina = 15; ušur od lana = 25; ušur od košnica = 25; badž na vino = 14; mlin muslimana — 2 žrvnja = 60; rajinski mlin — 2 žrvnja = 60; valjarica[138] 2 = 30; rudokruda za seno = 26 nijbet, mladarina, tapija na zemin i drugo = 123; Ukupno 3.800.[139]

Po poreskim obavezama selo se dužilo sa 3.805 akči. Najveći dio naplaćenog poreza je bio od žitarica jer je ovo područje veoma pogodno za uzgoj poljoprivrednih proizvoda. U selu su tada radila 4 mlina i 2 valjarice, gajeni su vinova loza, lan i povrtlarske kulture.

Selo Trpezi se pominje u popisu stočnog fonda iz 1585. godine kada su upisana i imena domaćinstava koja su ukupno imala 750 ovaca.[140]

101. Selo Kalica,[141] deo istog timara (timar Jahje)[142]

Selo Kalica je smešteno na padinama Borovog brda i Sirove gore a deli se na Komarsku i Vlašku Kalicu.[143] Kao selo pominje se u popisu iz 1571. godine, gde je upisano 5 baština i sve su bile u posedu muslimana. Međutim, tadašnje selo Kalica je teritorijalno deo današnjeg istoimenog sela jer je, kao što je prethodno rečeno, mahala Kalica (sadašnja Vlaška) 1571. godine bila sastavni deo sela Trpezi, tako da se selo Kalica odnosi na sadašnju Komarsku Kalicu.

Prihod: spendža = 125; pšenica tovara 7 = 350; ječam tovara 5 = 120; mešanica tovara 10 = 200; travarina = 25; resum na povrtnjak = 10; resum na drva = 10; resum na čuvanje šuma = 10; ušur od lana = 20; ušur od košnica = 30; hasa livada 1 = 50; rudokruda za seno = 20; nijabet, mladarina, tapija na zemin i drugo = 30;

Ukupno 1.000 akči.[144]

Na osnovu poreza na pojedine proizvode primećuje se da najviše poreza je prikupljeno od žitarica koje su više karakteristične za planinsko područje. Kako je iznad sela mešavina listopadnog i četinarskog drveća veoma je pogodno za razvoj pčelarstva, što potvrđuje i ovaj popis. Od privrednih biljaka gaji se lan.

---

[138] Ваљарица — справа налик на млин за ваљање сукна, а порез на њу износио је 15 акчи годишње, Т. Катић, нав. дело, 594.

[139] Тачан збир је 3.805.

[140] Х. Хаџибегић, Збирни пописи о сточном фонду..., 611.

[141] Danas istoimeno selo, severoistočno od Trpezi.

[142] Т. Катић нав. дело, 515.

[143] М. В. Пулевић, Бихор и Корита, 144.

[144] Т. Катић, нав. дело, 515.

Da je Kalica i stočarsko naselje pokazuje i popis domaćinstava i tovova iz 1585. godine, kada je upisano 540 ovaca.[145]

104. Selo Petnica,[146] deo je timara b. Isa[147]

Selo Petnjica se nalazi u slivu reke Popče između sela: Police, Vrbice, Lagatora, Jokovica i Godočelja. Oko njenog imena postoje različita tumačenja. Lutovac kaže da je ime dobila po okolnim pećinama.[148] Ostojić smatra da ime Petnjica može biti i staroslovensko. Tako se može vezati da je to naselje gde je vlastelin sa podeljenog zemljišta ubirao „petinu", a to je novac od pet jedinica.[149] U narodu postoji priča da je ime Petnjica dobila i pre dolaska. U dolini su se pet njivica jasno uočavale sa svih okolnih brda i vremenom su tu dolinu nazivali pet njivica, odnosno kasnije Petnjica.[150]

Od materijalnih ostataka koji ukazuju na starost ovog naselja treba istaći ostatke starog srpskog groblja na potesu Jazbina,[151] kao i nazive ostalih poteza.

Popisom iz 1571. godine u ovom selu su upisana dva čiflaka (oba drže muslimani i daju ušur), 47 baština (36 hrišćanskih i 11 muslimanskih) i 26 neoženjenih.[152]

Prihod: ispendža = 1.825; pšenica tovara 30 = 1.500; ječam tovara 14 = 336; raž tovara 10 = 360; krupnik i zob tovara 30 = 600; travarina = 235; resum na povrtnjak = 94; resum na drva = 94; resum na čuvanje šuma = 94 svinjarina = 20; ušur od lana = 25; ušur od kupusa = 40; ušur od košnica = 60; baha zemin, komada 3 = 30; baha livada 1 = 120; mlin — 4 žrvnja = 60; prihod od čiftlika džindije[153] žabja = 60; nijabet, mladarina, tapija na zemin i drugo = 146; Ukupno 5.699 akči.[154]

Po zaduženosti sela vidi se da su najveći prinosi od poljoprivrednih proizvoda, a pre svega žitarica. Od žitarica najviše se gajila pšenica, zatim ječam, raž, krupnik i zob. Povrtlarstvom se bavilo svako domaćinstvo. Jedan deo stanovništva bavio se vinogradarstvom, neki pčelarstvom, a od privrednih biljaka gajio se lan. Radila su tada i četiri mlina po pola godine.[155]

---

[145] Х. Хаџибеговић, Значајни подаци о сточном фонду..., 611.
[146] Danas selo Petnjica, severoistočno od Berana, a istočno od grada Bihora.
[147] Т. Катић, нав. дело, 516.
[148] М. В. Лутовац, Бихор и Корита, 90.
[149] М. Остојић, Васојевићи у [illegible], 307.
[150] Nadžib Kolić, Podnožje [illegible] Petnjica..., 16.
[151] М. В. Лутовац, Бихор и Корита, 78.
[152] Т. Катић, нав. дело, 517.
[153] Војник — коњаник; види јахач, Рорiс, 1604, 592.
[154] Тачан збир је 5.579.
[155] Т. Катић, нав. дело, 517.

Stočarstvo je u Petnjici tokom XVI veka dosta slabo zastupljeno jer prirodni uslovi nisu povoljni za uzgoj stoke. To pokazuje i defter iz 1583. godine kada je upisano 285 ovaca[156] i defter iz 1585. godine, takođe, 285 ovaca.[157]

106. Mezra Savina Borja,[158] deo istog timara (timar Ismaila b. Ise)[159]

Popisom iz 1571. godine Savina Borja upisano je kao mezra,[160] tj. kompleks zemljišta koje je verovatno nekada bilo selo.

Prihod: pšenica tovara 3 = 150; mešanica tovara 7 = 140; nadoknada za seno = 10;

Ukupno 300 akči.[161]

Kako se obično na tim selištima ponovo osniva selo,[162] to se pokazalo i u ovom slučaju, jer od mezre iz pomenutog vremena nastalo je selo Savin Bor koje postoji do današnjih dana.

107. Selo Bor,[163] deo timara Mustafe[164]

Selo Bor se nalazi u prostranoj uvali između planinskih strana Pločnika i Komarovca, s jedne, i Smiljevice, s druge strane.[165] Obuhvaćeno je popisom iz 1571. godine kada je imalo 13 hrišćanskih kuća i 6 neoženjenih.[166]

Prihod: spendža = 475; pšenica tovara 11 = 550; ječam tovara 7 = 168; raž tovara 4 = 144; zob tovara 17 = 340; travarina = 65; resum na povrtnjak = 26; resum na drva = 26; resum na čuvanje šuma = 26; svinjarina = 12; ušur od lana = 25; ušur od košnica = 40; badž na vino = 30; nadoknada za seno = 23; nijabet, mladarina, tapija na zemlju i drugo – 50; Ukupno 2.000 akči.[167]

Porez je davao sliku o zanimanju ovog stanovništva, pa se može reći da se osim gajenja žitarica stanovništvo dosta bavilo pčelarstvom, sadnjom vinove loze, lana, uzgojem svinja itd.

---

[156] М. В. Луковић, Бихор и Корита, 29.

[157] Х. Хаџибегић, [illegible], 613.

[158] Danas selo Savin Bor.

[159] Т. Катић, нав. дело, 518.

[160] Мезра — [illegible] старо селиште, напуштено или расељено село. [illegible] своју територију, своје границе, као и трагове старијег села, H. Šabanović, Krajište Isa-bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Sarajevo, 1964, 133.

[161] Т. Катић, нав. дело 516–518.

[162] A. S. Aličić, Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina, Sarajevo, 1985, 616.

[163] Istoimeno selo u Gornjem Bihoru, severoistočno od [illegible].

[164] Татјана Катић, нав. дело, 519.

[165] Милисав В. Луковић, Бихор и Корита, 81.

[166] Т. Катић, нав. дело, 518.

[167] Исто.

Klimatski uslovi su u ovom selu vrlo povoljni za razvoj stočarstva što potvrđuje i popis sitnogrle stoke iz 1585. godine. Tada je selo imalo 720 ovaca.[168]

109. Selo Dobrodol,[169] pripada Bihoru, deo timara Jusufa[170]

Dobrodole se nalazi na Gornjobihorskoj planini. Prvi put se pominje u jednom defteru Prizrenskog sandžaka iz 30-ih godina XVI veka gde se pominje tvrđava Bihor i dizdar Kasem koji je držao, pored ostalog, i selo Dobrodole.[171]

Selo se pominje i u popisu iz 1571. godine gde je upisano 19 baština (16 hrišćanskih, dve muslimanske i jedan vlah) i 6 neoženjenih.[172]

Prihod: ispendža = 625; pšenica tovara 8 = 400; ječam tovara 10 = 240 raž tovara 7 = 252; krupnik i zob tovara 15 = 300; travarina = 95; resum na povrtnjak = 38; resum na drva = 38; resum na čuvanje šuma = 38; svinjarina = 10; ušur od lana = 15; ušur od košnica = 20 hasa livada 1 = 20; mlin — 1 žrvanj = 15; nadoknada za seno = 20; nijabet, mladarina, tapija na zemlju i drugo = 74; Ukupno 2.200 akči.[173]

Kako se radi o planinskom području to je i uslovilo gajenje onih poljoprivrednih kultura vezanih za takve klimatske uslove, što je i prikazano pomenutim popisom.

Dobrodole se pominje i kao stočarski kraj po popisu stočnog fonda iz 1585. godine, gde su upisana dva domaćina koja su zajedno imala 405 ovaca.[174]

110. Selo Tucanje,[175] timar Kurda Murata[176]

Selo Tucanje se nalazi s obe strane reke Tucanjčice, između Veljeg vrha i Babljača.[177] O starosti naselja i nekadašnjem stanovništvu najbolje govore materijalni ostaci na terenu kao npr. Crkvište, „Grčko groblje“, utvrđenje Gradac, kao i nazivi mnogih potesa.[178]

Kao selo Tucanje se pominje u popisu iz 1571. godine, gde je upisan 1 čift, 27 baština i 9 neoženjenih. Najveći broj baština drže hrišćani, 5 drže muslimani (jednu drže muslimani iz susednog sela Godočelja), dok 2 baštine drže stanovnici sela.[179]

---

[168] Х. Хаџибеговић, Збирни попис стоке и сточном фонду..., 615.

[169] Danas Dobrodole, severozapadno od Bora.

[170] Т. Катић, нав. дело, 519.

[171] Б. Храбак, Вијести у Трепањству (Рогаје), Бихору..., 88.

[172] Т. Катић, нав. дело, 519.

[173] Исто.

[174] Х. Хаџибеговић, Збирни попис стоке и сточном фонду..., 611.

[175] Danas istoimeno selo, istočno od grada Bihora.

[176] Т. Катић, нав. дело, 520.

[177] М. В. Луковић, Бихор и Корита, 76.

[178] Исто.

[179] Т. Катић, нав. дело, 520–521.

Prihod: ispendža — resum na džift = 22 i rajinski resum = 900; pšenica tovara 20 = 1.000; ječam tovara 11 = 264; raž tovara 9 = 324; krupnik i zob tovara 20 = 400; proso tovara 2 = 80; travarina = 135; resum na povrtnjak = 54; resum na drva = 54; resum na čuvanje šuma = 54; svinjarina sa Božićem = 15; ušur od lana = 20; ušur od kupusa = 30; ušur od košnica = 50; badž na vino = 40; rasdokrada za seno = 40; nijabet, mladarina, tapija na zemin i drugo = 118; Ukupno 3.600 akči.[1090]

Prema podacima o davanju poreza na pojedine proizvode iz ovog popisa može se reći da se stanovništvo ovog sela ponajviše bavilo zemljoradnjom. Kako je područje pogodno za gajenje žitarica najviše se gajila pšenica, raž, ječam, krupnik i zob. Zato je po gajenju žitarica, tada, Tucanje bilo u samom vrhu gornjobihorskih sela. Bogatstvo livada i pašnjaka omogućavalo je da je prinos od travarine bio dosta veliki i značajan kada je u pitanju prikupljanje poreza. Jedan broj domaćinstava se bavio pčelarstvom, vinogradarstvom, a od povrtlarskih kultura najviše se gajio kupus.

U Tucanjama stočarstvo u XVI veku je manje zastupljeno nego u ostalim selima Gornjeg Bihora. U defteru iz 1585. godine je upisan je samo Milašin Radina sa 85 ovaca.[1091]

130. Selo Lagator,[1092] deo timara Mehmeda b. Džafera[1093]

Selo Lagatore je u donjem toku reke Popče, s obe njene strane. Graniči se sa više sela i to: Bor, Ponor, Radmance, Petnjica, a Kutnje brdo ga odvaja od Tepeze. Oko samog imena sela postoji verovatnoća da je ono vezano za aligatore — vesnike na putu. To nije slučajno, jer je kroz Lagatore vodio glavni put sa zapada ka Novom Pazaru.[1094] Imalo je slučajeva da su neka okolna ili podalja imanja lagatora nazivali „Lagatore".[1095] Lagator je u Vizantiji bio komandant alagiona, a alagion je u X veku označavao vojnu jedinicu višeg ili manjeg reda, da bi u XIII i XIV veku označavao carsku gardu.[1096]

Materijalni ostaci na terenu su najbolji svedoci starosti ovog sela. Ostaci starog stanovništva očuvani su u obliku crkvišta, groblja i topografskih naziva.

U pisanim dokumentima Lagatore se pominje u popisima turske administracije. U jednom od tih popisa (iz 1571. godine) u ovom selu je popisano 30 baština (17 hrišćanskih i 13 muslimanskih) i 13 neoženjenih. Dve baštine drže stanovnici drugih sela.[1097]

[1090] Исто, 521.

[1091] Х. Хаџибегић, Главарина и џизја у османском фиску..., 611.

[1092] Danas selo Lagatore, istočno od Petnjice.

[1093] Т. Катић, нав. дело, 534.

[1094] М. В. Пуцовић, нав. дело, 78.

[1095] М. Остојић, Византијско у српском ономастикону, 327.

[1096] Лексикон српског средњег века, 357.

[1097] Т. Катић, нав. дело, 534.

Prihod: ispendža = 1.075; pšenica tovara 22 = 1.100; ječam tovara 15 = 360; raž tovara 9 = 324; mešanica tovara 25 = 500; travarina = 15; resum na povrtnjak = 60; resum na drva = 60; resum na čuvanje šuma = 60; svinjarina = 15; ušur od lana = 25; ušur od kupusa = 30; ušur od košnica = 60; mlin 2 žrvnja = 60; hasa livada, komada 1, u ruci Ismaila b. Ise prihod = 80; nadoknada za seno = 50; nijabet, mladarina, tapija na zemlju i drugo = 126; Ukupno 4.000.[188]

Kako se selo nalazi s obe strane reke, a ima i dosta ravničarskog dela, posebno je pogodno za bavljenje zemljoradnjom. Iz pomenutog popisa se vidi da je gajenje žitarica bilo dosta zastupljeno. Visina prikupljenog poreza na pojedine vrste žitarica najbolji je pokazatelj o tadašnjim prinosima koja su dobijala domaćinstva ovog sela. Naravno, od svih žitarica najviše se sejala pšenica, pa su i prinosi od nje bili najveći, a po proizvodnji mešanice daleko je Lagatore bilo ispred svih sela Gornjeg Bihora u tom vremenu. Za mlevenje žita postojala su dva mlina koja su radila tokom čitave godine.

Povrtlarstvom se bavilo svako domaćinstvo, a gajenjem kupusa u nešto većem obimu. Od privrednih biljaka gajio se lan. Takođe, popis iz 1571. godine ukazuje da je dosta bilo razvijeno pčelarstvo i svinjogojstvo.

Lagatore se pominje i u popisima sitne stoke. Popisi imena domaćina sa brojem sitne stoke iz 1583.[189] i 1585.[190] godine daju identične podatke. Oba popisa daju ista imena domaćina sa istim brojem ovaca — po 500 ovaca.

143. Selo Godečani,[191] timar Ajdina i ortaka[192]

Ovo selo je na prisojnoj strani koje se sa brda Vreže i Oštre stijene postepeno spušta prema reci Lješnici.[193] Graniči se sa susednim selima: Petnjica, Johovice, Radmanče, Tucanje i Lješnicom.

Poreklo imena ovog naselja, po mišljenju Ostojića, treba tražiti u onomastičkoj složenici od dve reči: „god" i „očelje". Starina naselja i zanimanje tog stanovništva može se otkriti lingvističkom analizom. Godočelje je bilo podesno za „golinu" ili „žito" pa je vlastelin zavisnim seljacima davao zemlju na obradu i to na „godinu", odnosno „god".[194] Sama tadašnja vršidba izvođena pomoću konja i prečišćavanje žita kod Rusa zvalo se „očelje". Sinhronizacija prethodno iznešenog daje odgovor kako je nastao toponim Godočelje.[195] Međutim, kako su u Bihoru dosta brojni toponimi sa bazom „god", Dibegović misli da imena ovih toponimskih likova mogu biti gotskog porekla.[196]

---

[188] Исто, 534–535.

[189] М. В. Пушина, Бихор и Корита, 29.

[190] Х. Хаџибегић, Званична турска [illegible] ..., 611.

[191] Danas selo Godočelje udaljeno od grada Bihora.

[192] Т. Катић, нав. дело, 545.

[193] М. В. Пушина, Бихор и Корита, 79.

[194] М. Остојић, Васојевићи у српском ономастикону, 342.

[195] Исто.

[196] A. Dibegović, Sandžačka starobalkanska onimija, II dio, Almanah, 46-48, Podgorica, 2010, 75.

Ovo selo, zajedno sa Zatonom i još nekim selima, bilo je posed žičkog vlastelinstva.[197]

Sve ovo upućuje na zaključak da se radi o jednom dosta starom naselju. Lutovac je zabeležio od tragova ranijih naselja „Kaursko“ (srpsko) groblje u Spasovići.[198] Po kazivanju meštana tu je nekada bila i crkva.[199]

U turskim popisima prvi put se pominje popisom iz 1571. godine kada je u selu upisano 19 baština (16 hrišćanskih, 2 muslimanske i 1 drže zajedno dva hrišćanina i jedan musliman i to iz drugog sela) i 7 neoženjenih.[200]

Prihod: ispendža = 650; pšenica tovara 30 = 1.500; ječam tovara 15 = 360; raž tovara 9,5 = 342; krupnik i zob tovara 50 = 1.000; travarina = 95; resum na povrtnjak = 38; resum na drva = 38; resum na čuvanje šuma = 38; svinjarina = 12 ušur od lana = 42; ušur od kupusa = 50; ušur od košnica = 80; hasa zemin drže ga Jusuf i Osman prihod = 60; nadoknada za seno = 55; bedž za vino = 40 nijabet, mladarina, tapija na zemin i drugo = 100; Ukupno 4.500 akči.[201]

Na osnovu prikupljanja poreza za pomenutu godinu primećuje se da je tada Godočelje imalo takvo zemljište koje je bilo izuzetno povoljno za strna žita. Kada se uporedi broj domaćinstava ovog sela sa drugim tadašnjim selima Gornjeg Bihora navodi na zaključak da je prinos od pšenice daleko veći u Godočelju od ostalih sela u okruženju, čak i po nekoliko puta više. Slično se odnosi i na prinos od krupnika i zobi, a u većoj količini su se gajili ječam i raž. Isti popis potvrđuje da su se ova domaćinstva bavila povrtlarstvom a u tome je najviše bio prihod od kupusa. Lan se takođe dosta gajio a bilo je razvijeno vinogradarstvo i pčelarstvo. Jedino je Vrbica u to vreme imala veći prinos od Godočelja kada se radi o pčelarstvu.

Godočelje se pominje i u popisu stočnog fonda. U defteru iz 1583. godine upisano je 105 ovaca,[202] a popisom iz 1585. godine 600 ovaca.[203]

147. Selo Orahova,[204] deo timara Husejina b. Džafera[205]

Selo Orahovo se nalazi na izvoru potoka koji je desna pritoka reke Tucanjčice.

O starosti naselja kazuju ostaci u ataru Belokosa, pa se može smatrati da je tu ranije bilo stalno naselje, a groblje sa nekoliko ogromnih nadgrobnih spomenika Lutovac veže za srednji vek.[206]

---

197 Милош Остојић, нав. дело, 301.
198 М. В. Лутовац, Бихор и Корита, 79.
199 Исто.
200 Т. Катић, нав. дело, 545.
201 Исто, 543–544.
202 М. В. Лутовац, Бихор и Корита, 29.
203 Х. Хаџибегић, Значајан податак о сточном фонду..., 612.
204 Danas selo Orahovo severno od Ljubnice.
205 Т. Катић, нав. дело, 546.
206 М. В. Лутовац, Бихор и Корита, 77.

Pominje se u popisu iz 1571. godine gde je zabeleženo 14 baština[207] (13 hrišćanskih i 1 muslimanska). Jednu baštinu drže stanovnici sela.

Prihod: ispendža = 575; pšenica tovara 5 = 250; ječam tovara 6 = 144; raž tovara 3 = 108; krupnik i zob tovara 6 = 120 travarina = 70; resum na povrtnjak = 28; resum na drva = 28; resum na čuvanje šuma = 28; svinjarina = 8; ušur od lana = 12; ušur od kupusa = 20; ušur od košnica = 30; nadoknada za seno = 20; badž na vino = 10; nijabet, mladarina i drugo = 49; Ukupno 1.800.[208]

Kod ovog sela je napravljena najveća greška u sabiranju ukupne sume poreza i to za 300 akči više sabranog. Po visini prikupljenog poreza od Orahova je jedino Kalica manja. Stanovništvo se tada bavilo zemljoradnjom ali ne u onoj meri kao kod drugih sela Gornjeg Bihora pre svega zbog same konfiguracije terena. Od žitarica najviše se sejala pšenica a zatim ječam, raž, krupnik i zob. Lan se gajio u manjoj količini, dok se povrtlarstvom bavilo svako domaćinstvo. Prirodni uslovi Orahova su takvi da je pogodno za bavljenjem pčelarstvom, što i naplaćeni porez od košnica u ovom popisu to potvrđuje. Gajenjem vinove loze se bavio jedan broj stanovnika ovog sela.

O broju stočnog fonda daje nam popis iz 1585. godine, gde je upisano 105 ovaca.[209]

Ako pogledamo sve podatke date u popisu iz 1571. godine vidimo da se na osnovu plaćenog poreza najviše gajila pšenica, zatim ječam, raž, mešanica, krupnik i zob, a u najmanjoj količini proso. Gajila se jara i ozima pšenica, zatim raž kao ozimi usev, dok je zob sijan kao prolećni usev. Sve ove vrste žitarica koristile su se za ljudsku ishranu, osim zoba koji je služio za ishranu konja. Tadašnji porez od žitarica u pomenutim selima iznosio je 26.758 akči, odnosno polovinu od celokupne zaduženosti svih sela koja su tada pripadala Gornjem Bihoru a ukupno njihovo zaduženje tada je bilo 53.259 akči. Sve pomenute žitarice su se gajile gotovo u svim selima, osim prosa koji se pominje u selu Tucanje i prihod od njega je iznosio 80 akči.[210]

Za mlevenje žita izgrađivani su mlinovi koji su se pokretali pomoću vode. Prirodni uslovi ovog područja su omogućavali da reke i potoci imaju dovoljno vode, uglavnom, u svim godišnjim dobima. Broj mlinova na pojedinim rekama izgledao bi ovako: Popča 7; Vrbička 7; Tucanjska 4; Trpeška 4; Lješnica 3; Radmanska 2 i Dobrodolska 1 mlin. Tako nam popis iz 1571. godine daje podatke da je tada na ovim rekama postojalo 28 mlinova. Veća polovina od njih (16 mlinova) radilo je samo pola godine, dok je 12 radilo tokom cele godine. Za mlinove koji su radili pola godine naplaćivano je 15 akči, a od onih koji su mleli žito tokom cele godine po 30 akči. Ukupni porez od svih ovih mlinova iznosio je 500 akči.[211]

---

[207] Т. Катић, нав. дело, 546.

[208] Тачан збир треба да буде 1.580.

[209] Х. Хаџибегић, Главарина и подаци о сточном фонду..., 611.

[210] Т. Катић, нав. дело, 521.

[211] Исто, 438–547.

Valjarica ili sprava za valjanje sukna u Gornjem Bihoru 1571. godine bilo je daleko manje u poređenju sa mlinovima za žito. Samo u selu Trpezi tada su zabeležene dve valjarice, a njihov ukupan porez je iznosio 30 akči.[212]

Povrtlarstvom se bavilo svako domaćinstvo ovog područja. Te obradive površine — vrtovi nalazile su se uz svaku zemljoradničku kuću i bili neophodni za život i opstanak svake porodice. Da je svako domaćinstvo bilo zaduženo porezom na povrtnjak sa po dve akče potvrđuje i visina prikupljenog poreza od svih tadašnjih sela Gornjeg Bihora u iznosu od 848 akči. Povrće je puno značilo u prilično jednoličnoj ishrani tadašnjeg stanovništva.[213]

Poseban porez od kupusa 1571. godine iznosio je 535 akči.[214] Rekordnu proizvodnju kupusa dostiglo je selo Vrbica sa zaduženošću od 250 akči poreza, odnosno, gotovo polovinu od svih tadašnjih sela Gornjeg Bihora. Ako bi se porez na kupus u Vrbici rasporedio po domaćinstvu iznosio bi oko tri akče, odnosno ovo selo je za 1/3 bilo više zaduženo za gajenje kupusa od svog ostalog povrća.

Od privrednih kultura uzgajao se lan. Izuzimajući tadašnje selo Brod lan se uzgajao u svim ostalim selima. Naročito je u tome prednjačila Vrbica, jer od ukupnog zaduženja svih sela sa 536 akče Vrbica je učestvovala sa 200 akči.[215] Zatim sledi Godočelje sa 42, a najmanje Ponor i Orahovo sa po 12 akči. Većina domaćinstava proizvodila je lan za svoje potrebe jer od lanenih vlakana se tkalo platno, a i vlakna lana su predstavljala glavnu sirovinu za izradu letnjih odela.[216]

Sela Gornjeg Bihora su popisana 1571. godine kao delovi sandžakbegovog ili pašinog hasa, ili kao timari pojedinih tada zaslužnih ljudi. Međutim, u nekim selima: Vrbica, Kalica, Petnjica, Bor i Tucanje postojale su hasa-livade. To su posedi koje je spahija mogao sam obrađivati ili ih ustupiti, po slobodnoj pogodbi, na obrađivanje drugom licu. Hasa-livade nisu spadale u rajinsku zemlju, ali se nisu mogle otuđiti, odnosno odvojiti od timara. Gubitak ili zamena timara značila je lišavanje hasa-livada.[217] Ukupan godišnji prihod od hasa-livada za pomenuta sela iznosio je 320 akči.[218]

Za košenje trave na livadama naplaćivana je taksa koja se nazivala travarina koju je plaćalo svako rajinsko domaćinstvo. U selima Gornjeg Bihora 1571. godine porez na travarinu je iznosio 1985 akči.[219]

---

[212] Исто, 514.

[213] М. Премовић, Земљорадња у средњовековној жупи Будимља, НПЗ, 33, Нови Пазар, 2010, 63.

[214] Т. Катић, нав. дело, 435–547.

[215] Исто.

[216] B. Hrabak, Ratarska privreda oblasti SAP Kosova 1455–1600, Glasnik Muzeja Kosova, XIII–XIV, Priština, 1984, 168.

[217] A. Stojanovski, Vranjski kadiluk u XVI veku, Vranje, 1985, 68.

[218] Т. Катић, нав. дело, 450–535.

[219] Т. Катић, нав. дело, 435–547.

Opšti naziv za novčanu dažbinu, takse naziva se resum. Jedna od tih je i resumi na drva gde je svako rajinsko domaćinstvo bilo u obavezi prema svome neposrednom gospodaru sa po dve akče. Tako da su ukupna zaduženja po osnovu istog popisa u gornjobihorskim selima iznosila 848 akči. Isti iznos poreza je bio i na ime čuvanja šuma i livada koje je selo koristilo za napasanje stoke.[220]

Domaćinstva su bila u obavezi da učestvuju u dopremanju sena za zimsku sezonu gospodarovih konja, a te dažbine su 1571. godine iznosile 526 akči.[221]

Od dažbina koje su išle u korist neposrednih feudalnih gospodara spadaju nijabet, mladarina, tapija na zemin i drugo. U nijabet su ubrajani prihodi od globa, novčanih kazni, koje su podanici plaćali na osnovu presude kadije ili njegovog pomoćnika (naiba).[222] To su većinom bili manji prestupi (krađa, razbojništvo, preljubljа i drugo). Polovina tih prihoda pripadala je neposrednom gospodaru raje a polovina sandžakbega. Izuzetak je bio kod takozvanih slobodnih timara, gde je čitav prihod od nijabeta išao u korist neposrednog feudalnog gospodara.[223] Dažbina koju je davao otac za udaju svoje ćerke nazivala se mladarina. Nju su plaćali svi podanici osmanske države bez obzira na društveni sloj i religiju. Za muslimanke je bila dvostruko veća nego za hrišćanke, odnosno, za imućnu devicu muslimanku iznosila je 60 akči a za imućnu udovicu 30, dok, za bogatu devicu hrišćanku 30, a za bogatu udovicu hrišćanku 15 akči. Srednja poreska stopa za muslimanke device bila je 20 a za najsiromašnije 10 akči.[224] Taksa za tapiju plaćala se za dobijanje (kupovinu) baštine ili čiftluka, kao i za njihovo nasleđivanje, ukoliko nisu prelazili na direktne naslednike, odnosno sinove.[225] Porez od nijabeta, mladarine tapija na zemin i drugo u Gornjem Bihoru 1571. godine iznosio je 1.473 akče.[226]

Gajenje vinove loze i proizvodnja vina bilo je dosta razvijeno i pre dolaska Turaka.[227] Većina Gornjobihorskih sela gajila je ovu kulturu, osim onih gde nisu bili povoljni prirodni, a pre svega, klimatski uslovi. Od svih tadašnjih sela posebno je Vrbica bila prepoznatljiva po proizvodnji vina, što potvrđuje i porez u iznosu od 450 akči, odnosno, za 2/3 ukupnog prihoda ovog područja koje je 1571. godina iznosilo 692 akče.[228] U novije vreme u ovom kraju se od grožđa proizvodi lozova rakija, a naročito u Vrbici i Godočelju.

Za gajenje voća na prostoru Gornjeg Bihora pogodovali su klimatski uslovi. Međutim, popisom iz 1571. godine porezom na voće jedino je bila zadu-

---

220 Isto.
221 Isto.
222 A. Stojanovski, Vranjski kadiluk u XVI veku, 72.
223 Isto.
224 T. Katić, nav. delo, 599.
225 A. Stojanovski, Vranjski kadiluk u XVI veku, 72.
226 T. Katić, nav. delo, 408–547.
227 B. Hrabak, Ratarska privreda oblasti SAP Kosova 1455–1600, 358.
228 T. Katić nav. delo 458–547.

žena Vrbica sa 50 akči.[229] Danas su gotovo sva ova sela poznata po gajenju voća i proizvodnji šljivove i jabukove rakije i nešto u manjoj količini rakije od kruške.

Jedno od omiljenih zanimanja stanovnika Gornjeg Bihora u XVI veku bilo je i pčelarstvo. Kako je područje bogato šumama, livadama i pašnjacima pružalo je povoljne uslove za razvoj ove privredne grane. Zato, izuzimajući tadašnje selo Paljuh, sva ostala sela 1571. godine davala su ušur od košnica i on je tada iznosio 855 akči.[230] Tada je pčelarstvo bilo dosta ekstenzivno jer pčele su se smeštale u košnice od pruća, a prilikom vađenja meda bile pobijene, što je dovodilo do smanjenja broja pčela u košnicama.[231]

Osim ovih pomenutih obaveza raje bilo je i dosta drugih, kako u korist neposrednog feudalnog gospodara, tako i u korist države. Tu je pre svega spadalo spendže. To je porez, u iznosu od 25 akči godišnje, koji je plaćao svaki odrastao i za rad sposoban hrišćanin, bez razlike na bračno stanje, u korist neposrednog feudalnog gospodara. Ovaj porez su plaćale i udovice ali u smanjenom iznosu od šest akči. Muslimanska raja je umesto spendže plaćala porez na čift, čija je visina zavisila od imovnog i bračnog stanja obveznika. Najveći deo poreza na čift iznosio je 22 akče, za neoženjenu muslimansku raju šest akči godišnje, a udovice muslimanke nisu plaćale ovaj porez.[232] Ukupan iznos od spendže u Gornjem Bihoru 1571. godine iznosio je 15.225 akči.[233]

U popisima XVI veka, a naročito u ovom iz 1571. godine redovno je među prihode feudalaca uračunavan i porez od svinja. Na osnovu podataka iz ovog popisa vidi se da su svinje gajene u svim selima Gornjeg Bihora, osim u selu Kalica koje je bilo naseljeno isključivo muslimanskim stanovništvom. Ukupan iznos poreza od svinja na pomenutom području 1571. godine iznosio je 315 akči. Kako je tada porez na svinje iznosio jedna akča za dve svinje može se zaključiti da je u Gornjem Bihoru 1571. godine bilo oko 730 svinja.

Stočarstvo je bila važna privredna grana u našim zemljama, a da su Turci zatekli dosta razvijeno stočarstvo potvrđuju turski izvori iz XV i XVI veka.[234] Na prostoru Gornjeg Bihora bile su velike površine pod pašnjacima sa velikim mogućnostima za gajenje stoke, a naročito ovaca. O razvijenosti stočarstva na ovom prostoru pokazuju popisi sitne stoke koje je vršila turska administracija u XVI veku. Pozivajući se na jedan defter iz 1583. godine Lutovac je zabeležio da je tada u Gornjobihorskim selima popisano 3.284 ovaca.[235] Međutim, najbolje podatke je dao Hadžibegić koristeći se defterom iz 1585. godine.[236] U ovom popisu

---

229 Исто, 452.
230 Исто, 450–547.
231 В. [illegible], [illegible] области САП Косова 1455–1600, 175.
232 А. Стојановски, Врањски кадилук у XVI веку, 58.
233 Т. Катић, нав. дело, 438–547.
234 Х. Хаџибегић, Значајни подаци о сточном фонду..., 595.
235 М. Лутовац, Бихор и Корана, 29.
236 Х. Хаџибегић, Значајни подаци о сточном фонду..., 595–618.

su detaljno upisani nazivi sela i imena domaćinstava sa brojem ovaca, a između ostalih i 13 sela Gornjeg Bihora. Po ovom popisu ovo područje je imalo 9.535 grla sitne stoke.[237] Kako je porez na sitnu stoku spadao u državne poreze, a pred kraj XVI veka na dva brava uzimana je jedna akča, taj porez 1585. godine za sela Gornjeg Bihora ukupno bi iznosio 4.767 akči. Najviše poreza na ovce tada je dalo selo Ponor, oko 1/4 od ukupnog zaduženja celog područja, dok sela Brod, Paljuh i Lješnica nisu bila ni obuhvaćeni popisom.

Kada je u pitanju etnička struktura stanovništva Gornjeg Bihora moglo bi se reći da nema pouzdanih podataka o prisustvu muslimana na ovom prostoru tokom XV veka. Međutim, već u XVI veku pominje se muslimansko stanovništvo u tim selima, pomešano zajedno sa hrišćanima, i pominju se kao baštinici. Podaci iz 1571. godine pokazuju da su u deset sela živeli zajedno hrišćani i muslimani, u pet sela samo hrišćani, a u jednom selu samo muslimani.[238] Ako se uzme broj domaćinstava, uz indeks pet, u Gornjem Bihoru 1571. godine broj hrišćana iznosio je 1.855 (87,50%), muslimana 265 (12,50%), ili ukupno 2.120 stanovnika. Ako je broj muslimana 1571. godine iznosio 9% u bihorskoj nahiji,[239] onda je u tom periodu u Gornjebihorskoj oblasti bio proporcionalno veći. Prosečan broj žitelja u selima Gornjeg Bihora je iznosio 132 stanovnika, i dosta je veći od proseka bihorskih sela koji je tada bio oko 89 stanovnika.[240]

Kada je počeo proces islamizacije na ovom području teško je tačno utvrditi. Jer u popisu iz 1571. godine pominju se samo tri muslimana koji umesto patronima uz lično ime nose oznaku „bin Abdulah" (sin božji), čime je izbegnuto spominjanje hrišćanskog imena oca novoislamiziranih. Iz popisa se ne može utvrditi vreme islamiziranih iz prethodnih generacija, ali je to sigurno početkom ili sredinom XVI veka.

Popisom iz 1571. godine popisana su i sveštena lica. U selu Vrbici su tada živela tri popa (dva neoženjena), kao, takođe, i tri u selu Tipcri (jedan neoženjen), što znači da su tada u tim selima postojale crkve. U selu Lagatoru pominje se i jedan kaluđer.

Analizirajući imenične podatke popisa Prizrenskog sandžaka iz 1571. godine, kao i popis stočnog fonda iz 1585. godine za sva pomenuta sela Gornjeg Bihora, koji su jako dragoceni za sagledavanje ekonomske moći stanovništva, uočava se da je ovo područje u drugoj polovini XVI veka bilo privredno dobro razvijeno. Osnovna delatnost stanovništva bila je zemljoradnja koja je najviše zastupljena u dolinama Lješnice, Popče i Vrbičke reke. Pored zemljoradnje važna privredna grana bila je i stočarstvo jer su za to postojali povoljni prirodni uslovi, a naročito u selima Gornjobihorske planine. Gajenje stoke je bio uslov opstanka mnogih domaćinstava.

---

[237] Исто, 611–615.

[238] Т. Катић, нав. дело, 403–547.

[239] О. Зиројевић, Кроз бихорску нахију 1571. године, 175.

[240] Исто.

Ovi popisi pokazuju da je ovo područje bilo gušće naseljeno od tadašnjeg proseka ostalih bihorskih sela, da je većinsko stanovništvo hrišćansko, i da je u XVI veku počeo proces islamizacije u selima Gornjeg Bihora.

Od 16 sela i jedne mezre, popisane 1571. godine, do sada je njih 14 zadržalo status sela, selo Paljuh je postalo zaselak sela Godočelja, selo Brod je potes u selu Radmanci, dok je mezra Savina Borja preraslo u selo Savin Bor. Sada na teritoriji Gornjeg Bihora ima 28 sela i zaselaka, a većinsko je bošnjačko stanovništvo.

Ovo područje je krajem maja 2013. godine dobilo status opštine pod nazivom Opština Petnjica.

LITERATURA

Adrović, Salija. 1995. Gornji Bihor, Berane.

Aličić, S. Ahmed. 1985. Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina, Sarajevo.

Bakić, Radovan. 2009. Kulturno-prosvetiteljsko nasleđe Gornjeg Polimlja, Baština, 1/2009, Berane: 7–56.

Булатовић, Милан. 1997. Полимска племена са освртом на прошлост краја, Бијело Поље.

Васић, Милан. 1979. Под турском влашћу. Турци и њихов положај под млетачком господарењем, Историја Црне Горе, књига трећа, том први, Титоград: 503–525.

Васић, Милан. 1975. Градско становништво и његове структуре, Историја Црне Горе, књига трећа, том први, Титоград: 526–558.

Гарашанин, Драга и Гарашанин, Милутин. 1967. Црна Гора у освит писане историје, Историја Црне Горе, 1, Титоград, 89–139.

Гарашанин, Драга и Гарашанин, Милутин, 1967. Црна Гора у праисторијско доба, Историја Црне Горе, 1, Титоград, 37–86.

Дашић, Миомир. 1986. Војно-територијална организација турске власти и развитак традиционалних облика у области Горњег Полимља од друге половине XV до краја XVII вијека, Сеоски дани Сретена Вукосављевића, XI, Пријепоље: 126–145.

Дашић, Миомир. 1986. Друштвено-политичке прилике на територији данашње сјевероисточне Црне Горе од друге половине XV до краја XVII вијека, Историјски записи, XXXIX, 1–2, Титоград, 5–86.

Динић, Михаило. 1978. Српске земље у средњем веку, Београд.

Зиројевић, Олга. 1992. Кроз бихорску нахију 1571. године, Сеоски дани Сретена Вукосављевића, XIV, Пријепоље: 173–190.

Zirojević, Olga. 2002. Popis džizje kaze Bihor iz 1644/1645. godine, Rožajski zbornik, 11, Rožaje: 89–98.

Зиројевић, Олга. 1974. Турско војно уређење у Србији (1459–1683), Историјски институт, књига 18, Београд.

Zirojević, Olga. 1968. Vučitrnski i Prizrenski sandžak u svetlosti turskog popisa 1530/31. godine, Separati nga „GJURMIME ALBANOLOGJIKE", Priština: 103–128.

Јанићијевић, Јован. 2005. Србија између Истока и Запада, Београд.

Јиречек, Константин. 1981. Историја Срба, књига I, Београд.

Катић, Татјана. 2010. Опширни попис Призренског санџака из 1571. године, Историјски институт, посебна издања, књига 58, Београд.

Kočan, Nadžib. 2002. Područje Mesne zajednice Petnjica u popisu iz 1571. godine, Новопазарски зборник, 25, Нови Пазар: 7–28.

Kupusović, Amina. 2000. Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. III, Sarajevo.

Лутовац, В. Милисав. 1967. Бихор и Корита, антропогеографска испитивања, Насеља и порекло становништва 40, Српска Академија наука и уметности, Београд.

Лутовац, [illegible] 2008. [illegible], Токови, 1/2008, Беране, 263–275.

Memić, Mustafa. 2002. Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore, Almanah, Podgorica.

Михаљчић Раде и Ћирковић Сима, 1999. Лексикон српског средњег века, Београд.

Мушовић, Ејуп. 1985. Тутин и околина, Етнографски институт САНУ, посебна издања, књига 27, Београд.

Мушовић, Ејуп. 1997. Муслимани Црне Горе од пада Зете (1499), Музеј „Рас", Нови Пазар.

Остојић, Милош. 2004. Васојевићи у српском ономастикону, Подгорица.

Premović, Marijan. 2010. Bihor grad, Almanah, 48–49, Podgorica: 7–13.

Премовић, Маријан. 2010. Земљорадња у средњовековној жупи Будимља, Новопазарски зборник, 33, Нови Пазар: 53–66.

Rizaj, Skender. 1968. Rudarstvo Kosova i susednih zemalja od XV do XVII veka, Priština.

Stojanovski, Aleksandar. 1985. Vranjski kadiluk u XVI veku, Vranje.

Ћоровић, Владимир. 1989. Историја Срба, I, Београд.

Ћоровић, Владимир. 1989. Историја Југославије, Просвета, Београд.

Hajdarpašić, Raif. 1997. [illegible] i [illegible] Bihora, Sarajevo.

Handžić, Adem. 2000. Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. I/1, Sarajevo.

Хаџибеговић, Хамид. 1969. [illegible] подаци о сточном фонду на подручју Новог Пазара, Трговишта и Бихора, Историјски записи, година XXII, књига XXVI, свеска 4, Титоград: 585–606.

Храбак, Богумил. 1979. [illegible], арамбаше и устаници у старим рашким областима од 1450–1700, Новопазарски зборник, 3, Нови Пазар: 3–42.

Hrabak, Bogumil. 1984. Rudarska privreda oblasti SAP Kosova 1455–1600, Glasnik Muzeja Kosova, XII–XIV, Priština: 145–178.

Храбак, Богумил. 2007. Војнуци у Трговишту (Рожају), Бихору, Будимљи, Пољу и Комарнику 1485. године, Новопазарски зборник, 30, Нови Пазар: 83–89.

Čelebi, Evlija. 1979. Putopis.

Džogović, Alija. 2002. Šta nije a šta jeste u toponomastici, Almanah, 53–54, Podgorica: 33–47.

Džogović, Alija. 2000. Sandžačka muslimanska onimija, II dio, Almanah, 48–49, Podgorica: 69–88.

Šabanović, Hazim. 1964. Krajište Isa-bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Sarajevo.

Šabotić, Sait. 2009. Život i običaji stanovništva Gornjeg Bihora, Tokovi, 1/2009, Berane: 57–84.

Шаботић, Фериз. 1990. Пријепољски крај у попису Смедеревског санџака 1485. године, Сеоски дани Сретена Вукосављевића, XIII, Пријепоље: 273–288.

Škaljić, Abdulah. 1979. Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo.

Nadzib Kocan

GORNJI BIHOR IN THE SECOND HALF OF THE 16th CENTURY

Bihor is district that is situated in the Gornje Polimlje on the both sides of the river Lim, relatively in the north part of today's Montenegro. In the frame of this district two whole are separated: Gornji Bihor in the flow of the rivers Popce and Ljesnica and Donji Bihor from the ridge of the Gnjilica river until Kumanicka crag. In the Gornji Bihor itself are originating also two parts: perishing and a mountain. Because of favorable natural conditions for people lives this district was settled in the period of the Neolithic. The most remains is connected for the Slavs where was formed the first Serbian state, and which axis was the river Lim valley. The town Bihor was conquered by the Turks in 1455 and under their government stayed until the final liberation in 1912. During the Turkish government it was in the structure of Herzegovina's, than alternately Skadar's and Prizren's Sanjak. In the register of Prizren's Sanjak from 1571 in Gornji Bihor were registered 16 villages and one mezra, and in total had 424 houses and gardens, 1 widow, 214 unmarried and 4 real properties (ciflak) and their debts in whole was 53259 akcas. Major population was Christian with a small number of Islam creeds. Basic activity of population was farming but also cattle breeding. Gornji Bihor is spread out on 173 m^2 and on it are 28 settlements now.

ISTORIJSKO OBLIKOVANJE URBANIZMA I ARHITEKTURE U NOVOM PAZARU

Muradija Kahrović Jerebičanin
Muzej „Ras"
Novi Pazar

UDK 711.4(497.11)
908(497.11 Нови Пазар)

Apstrakt: *Na urbani razvoj Novog Pazara uticali su mnogi faktori među kojima bitni istorijski događaji, geografski položaj, uloga i značaj puteva, razvoj privrede i dr. Arhitektura kuća, kao bitan element kulture, odslikava razvoj i stanje u datoj društvenoj zajednici. Vekovno prisustvo i razvoj orijentalne kulture u Novom Pazaru upravo prezentuje arhitektura starih gradskih kuća i njihovo unutrašnje uređenje.*

Nakon 1945. godine, u periodu socijalističke izgradnje, talas urbanog razvoja Novog Pazara bio je dinamičan — zidane su nove kuće, stambene zgrade, hoteli, bolnica, škole i drugi objekti, uz rušenje mnogih starih gradskih kuća, čaršije, hanova, dućana.

Novi talas urbanog razvoja početkom XXI veka i izgradnja stambenih i drugih objekata privatnih građevinskih firmi, bez pridržavanja generalnog urbanističkog plana, po rečima samih arhitekata, doveo je do urbanog haosa, uz nastavak rušenja starih kuća orijentalne arhitekture vrednih zaštite i očuvanja.

U toku realizacije oba talasa urbanog razvoja, većina prostornih i urbanističkih planova ovog grada nije sadržavala dovoljno i odgovarajućom metodologijom obrađen segment valorizacije, zaštite, kao i revitalizacije za kulturu važnog graditeljskog nasleđa.

Ključne reči: *kultura, grad, urbanizam, arhitektura, istorija, kuća, privreda, objekat.*

1. Uvod

Novi Pazar, kao multietnički i multikulturalni grad, spada u grupu gradova zanimljive prošlosti, čestih društveno-ekonomskih transformacija, napretka i posrtanja zbog čega predstavlja neiscrpan izvor za proučavanje sa gledišta mnogih naučnih oblasti. Ipak, prvi korak u svakom proučavanju ovog grada, a naročito njegovog urbanog razvoja, jeste osvrt na njegovo osnivanje i razvoj u periodu Osmanskog carstva. Dalja istorijska zbivanja, naročito nakon završetka Drugog svetskog rata, kao i posle raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, kada je došlo do velikih promena u društvu, takođe su ostavila trag na urbani razvoj i arhitekturu Novog Pazara.

2. Osnivanje, istorijski razvoj i uticaj na urbano oblikovanje i arhitekturu Novog Pazara od XV do sredine XX veka

Osmanska država je povoljno uticala na razvoj tek osnovanih gradova i njihove privrede putem finansijske podrške bogatih dostojanstvenika. U osnivanju gradova i izgradnje njihove urbane strukture učestvovali su begovi, vojvode, subaše i razni drugi dostojanstvenici.

U periodu osnivanja Novog Pazara 1455–1461. godine njegove temelje je postavio Isa-beg Ishaković, poznati turski dostojanstvenik, naloživši izgradnju kompleksa građevinskih objekata i to džamiju, karavan-saraj, hamam i pedeset šest dućana.[1]

Ahmed beg-silahdar je dao da se u Novom Pazaru podigne jedan mesdžid (manja muslimanska bogomolja), zatim tabhana (radionica za preradu kože) kao i nekoliko trgovačkih radnji. Pored tog mesdžida locirana je i nova gradska četvrt koja je nosila njegovo ime.[2]

Vojni dostojanstvenik Skender subaša naložio je izgradnju mesdžida i devet trgovačkih radnji. Za održavanje mesdžida i plate službenicima takođe je zaveštao određeni prihod.[3]

Ahmed vojvoda naložio je izgradnju mesdžida i dvadeset dve trgovačke radnje, a Ak Ilijas mesdžid i osam trgovačkih radnji. Kapudži-baša Hamza je naložio izgradnju džamije (poznate kao Kolo džamija) i dvadeset pet trgovačkih radnji.[4]

Na uspešan tok razvoja Novog Pazara, osim povoljnog geografskog položaja kao i privrednih mogućnosti, uticali su i tadašnji politički događaji. Naime, posle osvajanja Bosne i jednog dela Hercegovine 1463. godine, granice krajišta su pomerane još dalje od Novog Pazara.

Usled ubrzanog razvoja Novi Pazar je već 1468–1469. godine, po osmanskoj klasifikaciji, evidentiran kao šeher, odnosno naselje najvišeg stepena.[5] Novi Pazar je bio najveće naselje u bosanskom sandžaku sve do početka XVI veka kada je Sarajevo preuzelo tu ulogu.

Novi Pazar je 1485. godine, usled ovog uspešnog razvoja, postao središte novoosnovanog Novopazarskog kadiluka. Te godine ovaj grad je imao pet muslimanskih mahala i to mahala Jigit-paše, Murata subaše, Menteš Alijina, Dragomanova i Kadijina. U tim mahalama bilo je 167 porodica. Osim ovih, tu su bile i četiri hrišćanske mahale, nepoznatog naziva, sa 71 porodicom, kao i kolonija dubrovačkih trgovaca (bazargan) sa 2 porodice.[6]

---

[1] Olga Zirojević, Novi Pazar u turskim izvorima do kraja XVI veka, Novopazarski zbornik 1, Novi Pazar, 1977, 119; H. Šabanović, Krajište Isa-bega Ishakovića — zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1964; Istorijski arhiv Dubrovnika, Lamenta de foris, vol. 35 f. 61v (kopija u IA Novi Pazar).

[2] Hatidža Čar Drnda, Osnivanje Novog Pazara i njegov razvitak do kraja XVI stoljeća, Novopazarski zbornik 8, Novi Pazar, 1984, 79.

[3] Hatidža Čar Drnda, nav. delo, 80.

[4] Hatidža Čar Drnda, nav. delo, 80; M. Mujezinović, Islamski epigrafski spomenici Novog Pazara, Novopazarski zbornik 1, Novi Pazar, 1977, 144.

[5] Olga Zirojević, nav. delo, 112.

Navedeni podaci nam potvrđuju da je Novi Pazar, kao veliko naselje, u urbanom pogledu sve više napredovao i za kratak vremenski period dobio fizionomiju orijentalne kasabe. U početnom periodu, urbani razvoj Novog Pazara je bio intenzivniji od razvoja Sarajeva. Naime, 1489. godine imao je 221 domaćinstvo, dok je u Sarajevu bilo 199.

Novi Pazar je vrhunac tadašnjeg urbanog razvoja dostigao 1528. godine kada je brojao 16 muslimanskih i 4 hrišćanske mahale sa 582 kuće.[7]

Vilajet Novi Pazar je u okviru Bosanskog sandžaka predstavljao izvesni *corpus separatum*, zbog čega je u upravnom smislu imao poseban tretman. To znači da su političku upravu vodili posebni organi sa širim ovlašćenjima, kao i pravima izvršavanja kazni, a u saglasnosti sa kadijom.

Novi Pazar je sredinom XVI veka dobio još jednog dobrotvora Muslihudina Abdulganija Al-Medenija. Zahvaljujući njemu podignuta je Altun-alem džamija (koja je i danas vredan kulturno-istorijski spomenik, svrstan u evropsku i svetsku kulturnu baštinu), zatim mekteb, han sa šest dućana sa njegove prednje strane, dva tabačka dućana, kao i vodenicu sa pet vodeničkih vitlova.[8]

Krajem XVI veka sagrađena je Kurd-čelebijina džamija, a uz nju je nastala istoimena mahala. Ova džamija je obnovljena 1837/38. godine zahvaljujući novopazarskom mutesellimu Ejub-paši.[9]

U tom periodu, tačnije 1593/94. godine, bosanski muhafiz Hafiz Ahmed-paša naložio izgradnju hamama sa mineralnom vodom, a Novi Pazar je do tada već imao dva hamama, jedan podignut u XV, a drugi u prvoj polovini XVI veka.[10]

Krajem XVI veka izgrađena su još tri mesdžida, a uz mesdžide i nove gradske četvrti odnosno još tri mahale. Podignut je mesdžid Sinana mukadema, zatim Ahmeda mukadema i mesdžid Ali vojvode.[11] Izgradnjom mesdžida za mesdžidom lančano su nastajale mahale za mahalom. Tako je urbani razvoj Novog Pazara sve više i brže napredovao.

Na uspešan razvoj Novog Pazara povoljno je uticao njegov geografski položaj. Naime, ovaj grad je osnovan na raskrsnici velikih karavanskih puteva

---

[6] H. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1982, 146.

[7] M. Imamović, Historija Bošnjaka, Sarajevo, 1997, 109.

[8] A. Andrejević, Altun-alem džamija u Novom Pazaru, Novopazarski zbornik 1, Novi Pazar, 1977, 121.

[9] M. Mujezinović, Islamski epigrafski spomenici Novog Pazara, Novopazarski zbornik 1, Novi Pazar, 1977, 166.

[10] Hatidža Čar Drnda, nav. delo, 92; M. Mujezinović, nav. delo, 144; Evlija Čelebi, Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama (prevod, uvod i komentar napisao H. Šabanović), Sarajevo, 1967, 267.

[11] Hatidža Čar Drnda, nav. delo, 91.

Balkana i to Dubrovačkog, Bosanskog i Zetskog. Ti putevi su se dalje račvali prema Solunu, Carigradu i Beogradu. Ovako važni putevi omogućili su mnogim putnicima da upoznaju Novi Pazar, a neki od njih su svoje utiske zabeležili u njihovim putopisima.

Pavle Kontarini je prošao kroz Novi Pazar 1580. godine. Zabeležio je da u ovom gradu ima šesnaest džamija, oko šest hiljada kuća, od kojih je hrišćanskih oko stotinak.[12]

Značajni podaci o Novom Pazaru zabeleženi su i u toku XVII veka.

Francuski putopisac Lefevr je boravio u Novom Pazaru 1611. godine. Zapisao je da u gradu ima oko hiljadu kuća koje su bolje građene od kuća koje su ranije viđene. Kuće su bile od zemlje, veoma niske i ćeramidom pokrivene. Zabeležio je da je ova varoš podignuta na rečnom polju gde je ono najprostranije, u obliku trougla.[13]

Poznati putopisac Evlija Čelebi boravio je u Novom Pazaru oko 1660. godine i ostavio vrlo važne podatke o ovom gradu.[14] Zabeležio je da grad ima četrdeset do pedeset gradskih četvrti, odnosno mahala. Naveo je i nazive nekoliko glavnih mahala: Kara mahala, Hadži Ibrahim-efendijina mahala, Zulfikar-zade mahala, Mahmutagina mahala, Jeleč mahala, Tereke bazar mahala (mahala Žitni trg) i Isa-begova mahala. Zabeležio je da grad „ima tri hiljade kuća prizemnih i na sprat, sa rajskim baštama. Sve su pokrivene ćeramidom i u dobrom su stanju“. Naveo je da Novi Pazar ima dvadeset tri džamije među kojima su: Altun-alem džamija (dobro očuvana), Gazi Isa-begova džamija (porušena 1938. godine) i Hadži Hasanova džamija (nalazi se u mahali Lug, dobro očuvana i poznata kao Bor džamija). Tu su i hrišćanski verski objekti i to sedam pravoslavnih i katoličkih crkava. Tada je ovaj grad imao jedanaest osnovnih škola, mektebe pored svake džamije, jednu školu za izučavanje muslimanske tradicije, dve tekije (derviške bogomolje), tri musafirhane, dva minareta, dve javne kuhinje, dva hamama, sedam reka, četrdeset česama koje su podigli dobrotvori. Evlija Čelebi je zabeležio da Novi Pazar ima karavan-saraje i dosta hanova među kojima je naveo: Franački han, Sarajevski han, Užički han, Čorbadžijski han, Murtezagin han i Ibrahim-efendijin han. U poglavlju o hanovima, on pominje i bezistan „u njemu se za bescenje dobija sva indijska, arapska i persijska roba“.

Navedeni podaci nam potvrđuju da je Novi Pazar u XVI i prvoj polovini XVII veka cvetao u svom razvoju, čemu je najviše doprinela uspešno razvijena trgovina, a njen intenzitet je dostigao vrhunac upravo u XVII veku.

Međutim, u drugoj polovini XVII veka došlo je do zastoja u napredovanju i daljem razvoju Novog Pazara, usled posledica mnogih ratova koje su zahvatili Osmansko carstvo, pa tako i Novi Pazar. Austro-turski ratovi (1683–1699. god.)

---

[12] Olga Zirojević, nav. delo, 115.

[13] R. Samardžić, Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XVI i XVII veka, 159–160.

[14] Evlija Čelebi, nav. delo, 265–266.

su uzimali sve više maha. Austrijske, venecijanske i poljske trupe su nadirale u Osmansko carstvo, a dočekivane kao oslobodioci.

Već od jeseni 1688. godine došlo je do zastoja u razvoju trgovine. Roba iz Novog Pazara (vuna, vosak i koža) nije mogla da se šalje u Dubrovnik. Sve veća kriza naterala je i dubrovačke trgovce da napuste ovaj grad. Novi Pazar je 1689. bio napadnut, spaljen i potpuno uništen. Naime, dok je većina austrijske vojske logorovala u Beogradu, odred srpskih dobrovoljaca, koji se pridružio austrijskoj vojsci, krenuo je ka Novom Pazaru. U aprilu 1689. godine srpski dobrovoljci su napali Novi Pazar i spalili ga. U ovom pohodu na Novi Pazar bilo je uključeno dosta ustanika, a među njima trista mađarskih i dvadesetak austrijskih vojnika.[15] Grad je opljačkan, spaljen i potpuno uništen. Posle ove katastrofe Novi Pazar se nikad nije mogao vratiti na nivo svog uspešnog razvoja na kome je bio pre uništenja. Među spaljenim kućama bile su i kuće dubrovačkih trgovaca, što je negativno uticalo na tok trgovine i njen dalji razvoj. Osim Novog Pazara, spaljeno je i Skoplje, a ova dva grada su tada smatrana za dva najveća grada na putu Dubrovnik — Carigrad.

Katastrofu iz 1689. godine preživeo je mali broj stanovnika ovog grada. Broj stanovnika povećavali su doseljenici iz novopazarskih sela i šireg okruženja. Naseljavanje Pešterske visoravni Malisorima, kao i pripadnicima plemena Klimente, Hoti, Šalje i Škrijelji bitno je uticalo na etničku strukturu ovog grada. Kasnije su se pripadnici ovih plemena u velikom broju doseljavali u Novi Pazar.

Turska vojska je već sledeće 1690. godine uspela da povrati pod svoju upravu i neke gradove koje je austrijska vojska zauzela, među kojima i Novi Pazar, koji se posle katastrofe lagano oporavljao. Na temeljima spaljenih objekata građene su nove kuće i dućani. Oporavljao se grad, pa i privreda u njemu. Trgovina je ponovo počela uspešno da funkcioniše, a naročito sa Dubrovnikom. Krajem XVII veka nekoliko uspešnih dubrovačkih trgovaca nastanilo se ponovo u Novom Pazaru, naročito zbog trgovine vunom. Tada su i dubrovački novci, zvani „artilak", korišćeni u Novom Pazaru. Brz i uspešan oporavak Novog Pazara veoma je uticao na porast stanovništva u njemu.

Na početku XVIII veka ponovo je došlo do ratnih sukoba. Turci su napali Rusiju i Veneciju, sa nadom da povrate izgubljene teritorije u prethodnom ratu i imali su uspeha u tome. Austrija je odlučila da objavi rat Turcima. Novi austro-turski rat 1716–1718. godine doveo je austrijsku vojsku u severnu Srbiju i Beograd, a Novi Pazar je bio vid pogranične zone. Zbog takvog položaja, ovaj grad je dobio još veći značaj. Restaurirano je i dograđivano gradsko utvrđenje sa tri bastiona i dve kule motrilje.

Usled takve krize, novi ratni sukobi su bili sve bliže Novom Pazaru. Proglasom cara Karla, u junu 1737. godine, svi hrišćani u Osmanskom carstvu pozvani su na oružje i usledila je ofanziva. Ustanici su predložili da carska vojska pođe Moravom i Labom, dođe do Kosova i odvoji Novi Pazar i Bosnu od Turske. Austrijski

---

[15] Vuk Vinaver, Period turske vladavine (XV–XVIII vek), Novi Pazar i okolina, Beograd, 1969, 184.

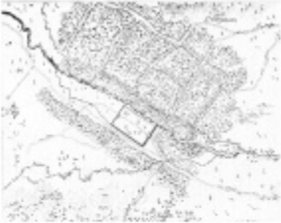

Slika 1 — Novi Pazar početkom XVIII veka

zapovednik je u julu 1737. godine uputio srpski odred u pravcu Novog Pazara pod zapovedništvom Sime Markovića Mlatišume. Da bi napad bio što uspešniji austrijski general Sekendorf poslao je vojsku pod komandom pukovnika Lentula da se pridruži srpskom odredu. U Novi Pazar su uspeli da uđu 9. avgusta 1737. godine.

Turski otpor je ubrzo ojačao, tako da je austrijski napad na Bosnu sa zapadne strane bio suzbijen. Bosanski Ali-paša je već sredinom avgusta naredio svojim zapovednicima da što pre oslobode i povrate Novi Pazar, za njih vrlo važan grad. Usled te ofanzive bosanskog Ali-paše austrijske trupe na čelu sa Lentulom, kao i čete Atanasija Raškovića i Mlatišume morale su 24. avgusta 1737. godine da napuste Novi Pazar.

U toku XVIII veka, pored navedenih ratnih sukoba, stanovništvo Novog Pazara zadesile su druge neprilike i teškoće, što je negativno uticalo na njegov razvoj. Neprocenjivu štetu Novom Pazaru 1731. godine nanela je poplava velikih razmera. Mnoge kuće, bašte i njive su poplavljene, a 4 mosta i 36 kuća je odnela snažna vodena bujica. Posle delimičnog oporavka građana, 1760. godine Novi Pazar je zahvatila opaka epidemija kuge i odnela ogromne žrtve.

Ipak, pored brojnih neprilika i teškoća u prvoj polovini XVIII veka, Novi Pazar je i dalje bio veoma značajan trgovačko-zanatski centar na Balkanu. Koliko je trgovina napredovala pokazuje broj dubrovačkih porodica koji je bio veći nego ikad ranije. U periodu od 1715. do 1755. godine u Novom Pazaru je živelo oko trideset šest dubrovačkih porodica.[16]

---

[16] Muradija Kahrović, Novi Pazar u vaktu i zamanu, Novi Pazar, 2003, 22; Vuk Vinaver, nav. delo, 182.

Ni u toku XIX veka Novi Pazar nije mogao da napreduje. Već na početku XIX veka ovaj grad je bio ponovo u ratnim neprilikama i teškoćama. Prvi srpski ustanak (1804–1814) nije mogao da zaobiđe Novi Pazar. Naime, Karađorđev pohod na Sandžak, u junu 1809. godine, odneo je veliki broj civilnih žrtava, mnogo je kuća zapaljeno i razoreno. Međutim, osvojene oblasti su kasnije ponovo došle pod vlast bosanskog vezira.

Prvi srpski ustanak je doneo mnogo migracija i imigracija čime je došla izmenjena struktura celokupnog stanovništva. Zbog povratka vlasti bosanskog vezira, srpsko stanovništvo se dosta iseljavalo iz Novopazarskog sandžaka. Pored toga, uzrok iseljavanja bile su i razne druge neprilike među kojima i sušne godine (1813–1815, 1817, 1818, 1839. i 1847). Epidemije kuge i kolere takođe su uticale na promenu demografske slike grada. Najveća epidemija kolere 1863. godine bila je uzrok selidbe velikog broja Srba i njihovog odlaska ka Šumadiji, Prokuplju, Toplici, Kuršumliji. Veliki broj Crnogoraca, Brđana i Hercegovaca, koji su krenuli ka Šumadiji, Prokuplju i Kuršumliji, iz različitih razloga ostao je trajno da živi u Novom Pazaru.

Na promenu etničke strukture Novog Pazara znatno su uticale odluke Berlinskog kongresa, donete 1878. godine, naročito priznavanje nezavisnosti Srbije i njenog proširenja prema jugoistoku. Osim Srbije, nezavisnost i proširenje dobila je i Crna Gora. Spajanje Srbije i Crne Gore nije odgovaralo Austrougarskoj, zbog čega nije dozvoljavala proširenje prema Sandžaku.

Na osnovu 25. člana Berlinskog ugovora, pored okupacije Bosne i Hercegovine, Austrougarska je stekla pravo da u Novopazarskom sandžaku drži svoje garnizone. Prihvatila je zajedničko zaposedanje Novopazarskog sandžaka sa Osmanskom državom posebnom konvencijom koja je zaključena između te dve strane u aprilu 1879. godine.[17] Austrougarska je uspostavila svoje garnizone u Priboju, Prijepolju i Bijelom Polju (kasnije zamenjeno za Pljevlja). Obe strane su imale pravo da u ovim mestima uspostave isti broj svojih trupa.

Velike promene na etničku strukturu ovog grada uzrokovale su odluke Berlinskog kongresa. Pre ovog kongresa, dakle do 1878. godine, bile su veće migracije hrišćanskog stanovništva, osim 1689. godine. Posle Berlinskog kongresa počelo je intenzivnije iseljavanje muslimanskih porodica iz pojedinih oblasti. Tada se u Novom Pazaru povećao priliv stanovnika iz gradova Hercegovine, Bosne, unutrašnjosti Srbije, zatim Crne Gore, a stigle su i porodice Čerkeza. Nakon ovog priliva odnosno dolaska muhadžira nastale su nove mahale u gradu i to: Nikšićka mahala, Kolašinska mahala, Čerkeska i dr.

Vrlo česte migracije, zatim dolazak muhadžira, koji su bili bez osnovnih sredstava za život, uticao je na povećanje problema u gradu, na osiromašenje i stagnaciju u razvoju Novog Pazara. Još veće probleme i zastoje u razvoju ovog grada izazvala je izgradnja novih puteva dolinama Morave i Vardara čime su

---

[17] Mihailo Vojvodić, Novi Pazar (1804–1912), Novi Pazar i okolina, Beograd, 1969, 258.

Slika 2 Novi Pazar u XIX veku

prekinute funkcije starih značajnih puteva, Dubrovačkog i Bosanskog, koji su za Novi Pazar bili od velikog značaja. Zamiranjem ovih puteva počeo je da zamire i Novi Pazar.

Vrlo važne činjenice o Novom Pazaru, u početnom periodu XIX veka, kazuju nam podaci zabeleženi u Godišnjaku kosovskog vilajeta iz 1829. godine: „Novi Pazar ima 1.829 kuća, sela koja mu pripadaju 3.565 kuća. Broj stanovnika: Muslimana 18.744 (muških 10.386, ženskih 9.358), Srba 14.701 (muških 7.365, ženskih 7.336), Jevreja 170 (muških 83, ženskih 87). Površina zemljišta: njiva 155.953 duluma, livada 67 duluma i utrine 38.236 duluma. U gradu ima: 19 džamija, 1 tekija, 1 sudska zgrada, 1 kasarna, 2 barutane, 1 pošta, 483 dućana, 1 mlin, 28 pekara, 11 vodenica, 1 crkva, 28 kafana, 27 mehana, 22 mahale, 11 muslimanskih verskih škola, 1 srpska i 1 jevrejska škola. U ukupno 328 sela koja su pripadala opštini Novi Pazar nalazi se 9 crkava, 2 džamije i 31 vodenica."

U početnom periodu XX veka dogodile su se velike promene u Srbiji, a naravno i u Novom Pazaru. Naime, 1912. godine formiran je Balkanski savez u čijem sastavu su bile Srbija, Crna Gora, Bugarska i Grčka. Cilj ovog saveza bio je konačno oslobađanje još neoslobođenih teritorija Balkana od Turske i Austrougarske, usled čega su usledili balkanski ratovi.

U Prvom balkanskom ratu srpska vojska je vodila borbu protiv turske vojske od 19. do 23. oktobra 1912. godine sa ciljem da oslobodi Novi Pazar i priključi ga Srbiji. Srpska vojska je u tome uspela, 23. oktobra ušla u Novi Pazar i odmah u ovom gradu uspostavila novu vlast.

Već 1913. godine odnos između zemalja članica Balkanskog saveza se pogoršao pa je došlo do novog rata protiv Bugarske u kome se Turska približila

Srbiji. To je bilo pozitivno za građane Novog Pazara. Pored srpskog, tada je prvi put mobilisano bošnjačko stanovništvo u srpsku vojsku, a neki su zajedno poginuli u borbama protiv Bugara na Bregalnici.

Zbog sve većih suprotnosti u svetu sledeće 1914. godine počeo je Prvi svetski rat. Mobilizacija je izvršena i u Novom Pazaru. Mobilisano je muslimansko, srpsko i jevrejsko stanovništvo i svi su krenuli na front.

Austrougarska vojska je 20. oktobra 1915. godine okupirala Novi Pazar i donela nove nevolje i pustošenja ionako siromašnom Novom Pazaru. Francuska vojska je ušla u Novi Pazar između 17. i 19. oktobra, manji deo srpske vojske 23, a Novopazarski odred 24. oktobra 1918. godine. Tada je Novi Pazar oslobođen od austrougarske vlasti.

Posle Prvog svetskog rata, 1. decembra 1918. godine, formirana je nova državna zajednica Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca u čijem sastavu je bio i Novi Pazar. U ovoj novoosnovanoj državnoj zajednici nisu smanjeni problemi već ih je sve više. U Novom Pazaru je bilo sve više nacionalno-etničkih, zatim ekonomskih i socijalnih problema. Seobe muslimanskog stanovništva su nastavljene u pravcu Turske i Anadolija. Od nekad veoma razvijenog i uspešnog Novog Pazara, šehera koji je u XVI i prvoj polovini XVII veka cvetao, spao je na stepen siromašnog i nerazvijenog grada u kome su građani jedva opstajali.

3. Novi Pazar u toku i posle Drugog svetskog rata i uticaj na urbani razvoj i arhitekturu

U Drugom svetskom ratu Novi Pazar je nastavio sa svojim propadanjem i stradanjem. Kapitulacija Jugoslavije i ulazak Nemaca u Novi Pazar desili su se istog datuma — 17. aprila 1941. godine. Dolazak nemačke vojske značio je kraj za mnoge Jevreje kojih je u Novom Pazaru bilo 221, mnogi su ubijeni ili internirani. Stradalo je oko 196 Jevreja.[18]

U Novom Pazaru je bio stacioniran veliki broj nemačkih vojnika, zbog čega je bombardovan od strane saveznika tri puta i to 7, 8. i 9. novembra 1944. godine, pred sam kraj rata. U toku tih bombardovanja ovaj grad je dosta razoren, mnogi građani su izginuli, veliki broj kuća je srušen. Konačno, Novi Pazar je oslobođen 28. novembra 1944. godine. Tada je počeo novi period za ovaj grad.

Posle rata i ratnih razaranja Novi Pazar je polako i sporo počeo ponovo da se razvija i napreduje. Neke porodice su odlazile i napuštale ovaj grad, ali su se druge doseljavale. Srpske porodice su se selile u privredno razvijenije regione i gradove Srbije, dok su se muslimanske porodice, sve do 1970. godine, u velikom broju iseljavale u Tursku, ali i u druge krajeve.[19] U Novi Pazar su se doseljavale porodice sa Pešterske visoravni, Golije, Rogozne kao i Limske doline. Uprkos velikom odlivu

---

[18] Mijo Radović, Novi Pazar u revoluciji, Novi Pazar i okolina, Beograd, 1969, 349.

[19] Safet Bandžović, Iseljavanje muslimana iz Sandžaka, Sarajevo, 1991, 100-150.

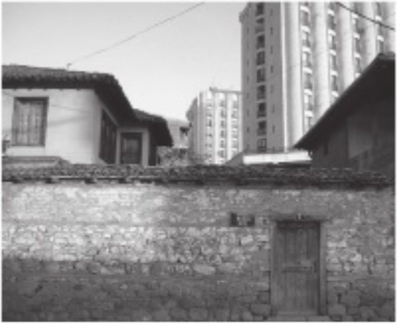

Slika 3 — Savremena arhitektura potiskuje tradicionalnu
soliteri podignuti su u 80-im godinama XX veka, Ul. Ramiza Koce br. 1

i iseljavanja, ipak se broj stanovnika u ovom gradu povećavao. Prema zvaničnom popisu iz 1961. godine, na području opštine Novi Pazar bilo je 58.777 stanovnika.[20]

U toku socijalističke izgradnje, talas urbanog razvoja se intenzivno širio. Od siromašnog i nerazvijenog grada, Novi Pazar je prerastao u novi, veoma značajan privredni centar, u kome su uslovi za život pružali građanima stalan rad i solidan život. Zidane su nove kuće, stambene zgrade, hoteli, bolnica, škole i razne druge ustanove. Tada su izgrađene razne fabrike i poslovna preduzeća: Tekstilni kombinat „Raška“, Fabrika obuće „Ras“, Drvno industrijsko preduzeće „Dežava“, Fabrika građevinskog materijala „Sloga“, Preduzeće za proizvodnju ukrasnog kamena „Ukras“, Preduzeće za proizvodnju i distribuciju električne energije „Elektroras“, Štamparija „Jedinstvo“, Zemljoradnička zadruga „Vojin Popović“, Ugostiteljsko preduzeće „Lipa“, Trgovinsko preduzeće „Sloboda“, Trgovinsko preduzeće „Jošanica“ i dr.

---

[20] Petar Vlahović, Stanovništvo Novog Pazara i njegove okoline, Novi Pazar i okolina, Beograd, 1969, 594.

Napredak grada u toku socijalističke izgradnje značio je kraj i rušenje mnogih starih gradskih kuća, stare čaršije, hanova, dućana. Industrijalizacija je uticala tako da gradovi rastu „ali u vidu nestajanja njihovih starih karakteristika".[21] Upravo u tom periodu počelo je masovno rušenje starog Novog Pazara. Veliki broj starih gradskih kuća, koje su se nalazile u samom centru ovog grada, srušen je zbog realizacije i ostvarenja plana izgradnje novih stambenih zgrada.

Ovaj napredak grada polako je spajao gradske mahale, nekada odvajane velikim zelenilom i vrtovima. Sve je manje bilo prostora između kuća. Tamo gde su bili vrtovi zidane su nove kuće čime se polako gubio ekonomski deo dvorišta.

Usled takvog dinamičnog urbanog napretka ovog grada najbliža okolna sela stapala su se u gradsku celinu.

Kada je u pitanju tradicionalna arhitektura, većina prostornih i urbanističkih planova ovog grada nije sadržavala dovoljno i odgovarajućom metodologijom obrađen segment valorizacije, zaštite, kao i revitalizacije za kulturu važnog graditeljskog nasleđa. U toku talasa urbanog napretka u drugoj polovini XX veka, mnogi prostorni planovi uopšte se nisu bavili pitanjem zaštite prostornih kulturno-istorijskih celina, vrednih ne samo za ovaj grad već i mnogo šire. U tom periodu je društvena svest totalno potisnula potrebu i neophodnost zaštite tradicionalne arhitekture i veoma važnih kulturno-istorijskih celina. Zbog realizacije i izgradnje novih stambenih celina, kao što su dve velike lučne zgrade u samom centru Novog Pazara, srušeno je nekoliko važnih kulturno-istorijskih celina u čijem sastavu je bilo preko dvadesetak starih gradskih kuća orijentalne arhitekture.

4. Talas urbanog razvoja i arhitekture nakon raspada Jugoslavije (SFRJ)

Devedesetih godina XX veka počelo je raspadanje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, države u čijem sastavu je bio i Novi Pazar. Kriza je zahvatila celu državu, a njen raspad je izazvao velike probleme i bio uzrok novim ratnim sukobima. Beda i siromaštvo su ponovo uzeli maha. Mnoge porodice su odlazile iz ove zemlje tražeći bolje i bezbednije uslove za život. Mnogobrojno stanovništvo Novog Pazara priključilo se tom napuštanju države, naročito omladina, i život nastavljalo u drugim državama (Nemačka, Austrija, Francuska, Danska, Holandija, Kanada i dr.).

Početkom 1999. godine, zbog problema na Kosovu, došlo je do zaoštravanja političke situacije, a od 24. marta do 9. juna 1999. godine Jugoslavija je bombardovana od strane NATO snaga. Ovo bombardovanje nije zaobišlo ni Novi Pazar koji je bombardovan 31. maja 1999. godine kada je 11 nedužnih građana stradalo. Bombardovanje je prekinuto, a mir u državi je vraćen potpisivanjem Sporazuma između VJ i NATO-a.

---

[21] Anri Lefevr, Grad i urbano, Urbana sociologija — priredili Mina Petrović i Sreten Vujović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, 187.

Iako je mir vraćen, državom je i dalje vladala teška politička i ekonomska kriza. Došlo je do privrednog kraha, pada životnog standarda i velike socijalne bede stanovništva. U Novom Pazaru su mnoge fabrike zamrle. Veliki broj radnika morao je da odlazi na prinudni odmor, a oni koji su i dalje radili mesecima nisu primali minimalne lične dohotke.

Iz ove krize, kao i iz svake prethodne, Novi Pazar su spasile dve najvažnije grane privrede i to trgovina i zanatstvo (naročito krojački i obućarski zanat). Do ovog zaključka došao je i zabeležio ga jedan beogradski novinar (2001. god.): „A onda su se Pazarci setili da bi mogli i oni da trguju. Bistri i duhoviti, kakve ih je Bog dao, imali su u tome velikog uspeha: uspeh je danas, zahvaljujući sunovratu i padu Srbije, ogroman. Nije to bez neke: neko ko vekovima trguje i proizvodi nešto za slobodno tržište nužno je tolerantan, sklon da etničke, verske i druge razlike prima kao stvar prirodnu; nema goreg neprijatelja za trgovinu od predrasuda. Pazarci su tako zulume trpeli, nadajući se da će na kraju proći, ali se sami nisu laćali oružja. Znali su da na kraju, kad ludilo prođe, treba trgovati. MUTATIS MUTANDIS, Novi Pazar je — istorijski gledano — Dubrovnik u brdima."[22]

Krajem XX i početkom XXI veka urbani razvoj centralnog dela Novog Pazara krenuo je jednim novim tokom — privatne građevinske firme su rušile gradske kuće i na tom prostoru zidale nove stambene zgrade sa 5–6 spratova. Vlasnici srušenih kuća dobijali su određen broj stanova u tim novim zgradama. Rušene su i stare gradske kuće orijentalne arhitekture, koje su bile vredne zaštite i očuvanja.

Neke od novoizgrađenih zgrada nisu bile deo generalnog urbanističkog plana grada pa je došlo do urbanog haosa što tvrde i sami arhitekte. Izgrađivanje novih zgrada bilo je bez ikakvog reda zbog čega je došlo do određenog urbanističkog haosa, što potvrđuju izjave samih arhitekata.[23]

„Danas Novi Pazar izgleda neshvatljivo. Zida ko kako hoće i farba građevine bojama koje mu padnu na pamet. Dosta su i arhitekte krive za to jer ispunjavaju želje naručiocima. Ovaj haos u arhitekturi se ne može potpuno ispraviti, ali se može sprečiti njegovo bujanje. Sve zavisi od vlasti, da li će one u narednim decenijama dozvoliti da zida ko šta hoće. Mora se sprečiti ovaj urbanistički haos" izjavio je arhitekta Džemail Suljević i dodao da je arhitektonska slika grada, slika njegovog duhovnog stanja.

„Ovo novo vreme, ovaj haos doneo je nove tendencije po kojima se više ništa ne radi planski. Zida ko šta hoće i kako hoće. Nema strategije, svi objekti koji se podižu su rezultat nekog svaštarenja. Za mene, ovo je beznađe, teško da će se dovesti u red i za sto godina" izjavio je arhitekta Avdo Ćorović, dugogodišnji predsednik Urbanističke komisije.

---

[22] Miloš Vasić, nedeljnik „Vreme" 22. 10. 2001., Beograd.

[23] Enes Halilović, U Novom Pazaru mnogi grade šta hoće bez plana i reda. Uništavaju stari arhitektonski izgled, Blic Online, 18. 06. 2008.

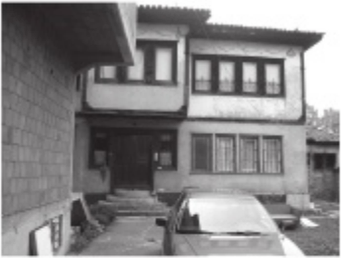

Slika 4 — Kuća porodice Rahdaginac, srušena zbog izgradnje zgrade početkom XXI veka

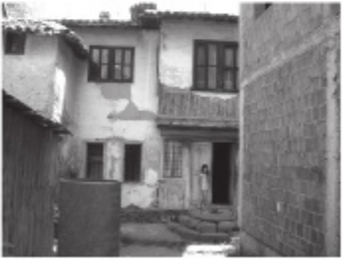

Slika 5 — Kuća porodice Jovanović je srušena 2014. godine i tu je izgrađena zgrada

Slika 6 — Pazarski korzo, odnosno Ulica 28. novembra je renovirana novim kockama, a stare zgrade su dobile novu fasadu, septembar 2011. godine

Slika 7 — Umesto nekadašnjeg šadrvana nova gradska česma odnosno Sebilj, u okviru Gradskog šetališta, krasi pazarsku čaršiju, fotografisano 22. 08. 2012.

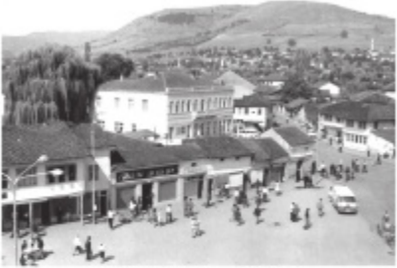

Slika 8 — Trg Novog Pazara, oko 1965. godine

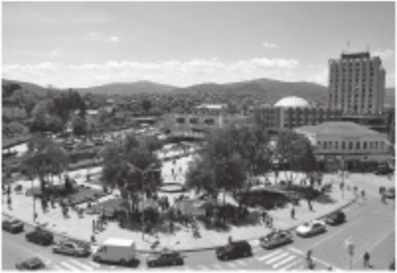

Slika 9 — Trg Novog Pazara u novom ruhu, 08. 07. 2012.

„Trebalo je ostaviti sve staro, a na drugim mestima zidati novo... Mogli smo imati novi Dubrovnik, da zadržimo tradiciju i da izgradimo nova funkcionalna naselja, ali nije bilo svesti o značaju istorije i o turističkim mogućnostima" — izjavio je arhitekta Tomo Milovanović.

„Treba čuvati stare građevine, a nove graditi na novim lokacijama..." smatra mladi arhitekta Edin Klimenta.

Vrlo bitni elementi stare čaršije su nestajali. Na mestu starih dućana u okviru „Tijesne čaršije" zidani su novi objekti sa spratom i time remetili red prizemnih dućana odnosno čaršijskih radnji pokrivenih ćeramidom.

U Ulici 1. maj u požaru nepoznatog uzroka, stradao je stari han, odnosno „Granata", koji je zbog svoje arhitekture i nekadašnje namene bio bitan objekat kulturne baštine na ovom području.

Početkom XXI veka Trg Isa-bega Ishakovića i Ulica 28. novembar, u okviru koje je tradicionalni pazarski korzo, odnosno gradsko šetalište, dobili su novo ruho.

Urbani razvoj Novog Pazara je u daljem toku putem izgradnje objekata u centru grada, a i šire. Nadajmo se da će ipak ti objekti biti rađeni po generalnom urbanističkom planu, a ne na štetu graditeljskog nasleđa.

5. Zaključno razmatranje

Na osnovu izloženog može se zaključiti da je Novi Pazar imao dinamične urbane promene i novine, naročito u okviru centralnog, odnosno čaršijskog dela grada. Naravno, društvo traži novine, promene u svemu pa tako i u arhitekturi. Ipak, nadajmo se da odgovorne institucije u društvu nisu zaboravile na vrednost graditeljskog nasleđa i njegovog očuvanja.

Stare gradske kuće orijentalne arhitekture u Novom Pazaru građene su „po principima i metodama koje su i danas ne samo savremene nego predstavljaju ideal i program savremenih nastojanja u arhitekturi sveta," zbog čega su vredne pomena i očuvanja na ovom području, a i mnogo šire.[24] Dakle, potrebna je izgradnja novih zgrada, ali ne sme se zaboraviti na vrednost starih kuća čije unutrašnje uređenje je takođe bogato nasleđe vredno očuvanja i zaštite od daljeg propadanja.

LITERATURA

Andrejević A. — Altin-alem džamija u Novom Pazaru, Novopazarski zbornik 1, Novi Pazar, 1977.

Bandžović Safet — Iseljavanje muslimana iz Sandžaka, Sarajevo, 1991.

Vojvodić Mihailo — Novi Pazar (1804–1912), Novi Pazar i okolina, Beograd, 1969.

---

[24] Jovan Krunić, Kuća i varoš u oblasti Stare Raške, Beograd, 1994, 134.

Vinaver Vuk — Period turske vladavine (XV–XVIII vek), Novi Pazar i okolina, Beograd, 1969.

Vlahović Petar — Stanovništvo Novog Pazara i njegove okoline, Novi Pazar i okolina, Beograd, 1969.

Đenda Čar Hatidža — Osnivanje Novog Pazara i njegov razvitak do kraja XVI stoljeća, Novopazarski zbornik 8, Novi Pazar, 1984.

Zirojević Olga — Novi Pazar u turskim izvorima do kraja XVI veka, Novopazarski zbornik 1, Novi Pazar, 1977.

Imamović M. — Historija Bošnjaka, Sarajevo, 1997.

Kahrović Mustafija, Novi Pazar u vaktu i zemanu, Novi Pazar, 2000.

Krunić Jovan, Kuća i naselja u oblasti Stare Raške, Beograd, 1994.

Lefevr Anri — Grad i urbano, Urbana sociologija — priredili Mirjana Petrović i Sreten Vujović, Beograd, 2005.

Mujezinović M. — Islamski epigrafski spomenici Novog Pazara, Novopazarski zbornik 1, Novi Pazar, 1977.

Samardžić R. — Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XVI–XVII vek, Beograd, 1961.

Čelebi Evlija — Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama (prevod, uvod i komentar napisao H. Šabanović), Sarajevo, 1967.

Šabanović H. — Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1982.

Šabanović H. — Krajište Isa-bega Ishakovića — zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1964.

IZVORI

Hadžiević Enes, [illegible], 15. 06. 2006, Beograd.

Miloš Vasić, nedeljnik „Vreme", 22. III 2005, Beograd.

Istorijski arhiv Dubrovnika, Lamenta de foris, vol. 35 f 61 v (kopija u IA Novi Pazar).

Registar privatnih preduzetnika za 2003. godinu, Odeljenje za privredu, finansije i razvoj SO Novi Pazar.

Muradija Kahrovic Jerebicanin

HISTORICAL SHAPING OF URBANISM AND ARCHITECTURE IN NOVI PAZAR

On urban development and architecture of Novi Pazar, multiethnic city founded in period 1455–1461, essentially influenced historical events, than geographical position, economy development etc. Presence of oriental culture for centuries on this territory presents oriental architecture of old, city houses and their internal arrangement.

In the period of socialistic construction, after 1945, urban development of Novi Pazar was dynamic-new house were built, residential buildings, hotels, hospitals, schools and other different objects and demolished many old city houses, hans, shops, old city.

At the end of the 20th and at the beginning of the 21st century started a new wave of urban developement in the central part of Novi Pazar-private building firms demolished city houses and on the space built buildings with 5–6 floors. Some of these buildings are not a part of general urban plan of city therefore become to urban chaos that was claimed by the architect themselves. Also were demolished old city houses which were valuable for protection and preservation.

The architecture is painting state in culture of social community in which is applied that confirms urban developement and architecture in Novi Pazar.

NOVI PAZAR U DIVANU DERVIŠA AHMEDA GURBIJA

Redžep Škrijelj
Državni univerzitet
Novi Pazar

UDK 821.512.161.09-1 Гурби А.

Apstrakt: *U Novom Pazaru, strateški značajnom osmanlijskom vojno-ekonomskom centru od XVI do početka XX stoljeća, djelalo desetak veoma značajnih književnika. Među njima svoje posebno mjesto zauzimaju: 'Arši (Čali) Muhamed[1] (–978/1570/71), Ahmed Vali (–1007/1598/99), Ni'meti (–1012/1603/04), Hudâ'î (–1029/1620/21).*
Tradicionalna književnost na osmanlijskom jeziku bila bi nezamisliva bez imena plejade pjesnika iz Novog Pazara, kojima pripada i Derviš Ahmed poznatiji kao Gurbi ili Gurbi Baba. Riječ je strukturalno različitom opusu koje najčešće tretira poeziju, prozu i vjersku tematiku.
Gurbijev Divan je raznolik po strukturi, jer obuhvata više tematskih oblasti (imamske risale, mesnevije, rubaije-katreni, kratice, tarihi, gazeli i dr.) koja mu obezbjeđuje mjesto u plejadi divanskih pjesnika koji su tijekom XVIII vijeka djelovali na našim prostorima. Ti stihovi govore o snazi pjesnikovog duha, snažnom domoljublju, njegovoj dubokoj pobožnosti, radi čega pripada redu najznačajnijih književnika, mislilaca i derviških šejhova koje je Novi Pazar u svojoj prošlosti iznjedrio.
Njegovo oduševljenje Novim Pazarom se može višestruko tumačiti. Njegovi stihovi govore o pjesnikovoj snazi duha, domoljublju, dubokom misticizmu, vjerskoj orijentiranosti i književnoj grandioznosti jednog od najznačajnijih mistika i mislilaca koje je Novi Pazar iznjedrio.

Ključne riječi: *Derviš Ahmed Gurbi, Bosna, Novi Pazar, Divan, turbe, bektašije.*

UVOD: VRIJEME U KOJEM JE STVARAO DERVIŠ AHMED GURBI

Derviš Ahmed Ali Gurbi Baba ili Šejh Ahmed Gurbi je, najvjerovatnije, rođen u Novom Pazaru. Ukopan je na mezarju Gazilar na kome mu je sagrađeno turbe dimenzija 5,20 x 4,80 m. Oko turbeta se nalazi nekoliko jedinstvenih nadgrobnih nišana koji su, prema legendi, podignuti njegovim đacima, članovima porodice i sljedbenicima derviških redova (tur. tarikat) *bektašija* i *nakšibendija*.

---

[1] Poznat je i kao Muhamed-Arši Mi'mar-zade (Mimarević ili Neimarević).

kojima je i sam pripadao. Prema očuvanom predanju, neki od grobova pripadaju mladim dervišima (učenicima) koji su, najvjerovatnije, dovedeni iz Kerbele[2] radi širenja sufizma i bili pobijeni od lokalnih sunija zbog navodne „seksualne perverznosti".[3]

Ovoj plejadi derviša pripada i Gurbi koji je rođen krajem XVII vijeka 1698/99. godine. Vrijeme u kome se rodio Gurbi bilo je prepuno velikih nemira i neočekivanih obrta, uprkos saznanju da je XVIII vijek poznat kao doba najvećeg razvoja osmanlijske književnosti.[4] Ono nije najsretnije ni za Gurbijevih 77 godina života tokom kojih se izmijenjalo šest sultana (Mustafa II (1695–1703), Ahmed III (1703–1730), Mahmud I (1730–1754), Osman III (1754–1757), Mustafa III (1757–1774) i Abdülhamid I (1774–1789). Od Karlovačkog (1699) do Kučuk Kajnardžijskog mira (1774) Osmanlijsko carstvo je pretrpilo znatnu fragmentaciju svoje teritorije. Potpisivanjem Prutskog sporazuma 1711. Osmanlijska država je povratila posede koje je primirjem u Karlovcu bila primorana da ustupi Rusiji.

Aprila 1718. sklopljen je Požarevački mir kojim su priznati svi osmanlijski teritorijalni gubici Osmanlija i osigurano višegodišnje razdoblje mira poznato kao (Lale devri) (1718–1730). To je vrijeme graditeljstva po uzoru na Francusku (barok i rokoko), a i vrijeme kada na sultanovom dvoru borave pjesnici, kaligrafi, kada se organiziraju zabave i vodi raskošan kulturni život. Tesavvufska književnost dobija na punoj snazi što će imati odraza na sveukupni kulturni život carstva.

Studija se referira na dugovremenskom istraživačkom postupku, zasnovanom na originalnim izvorima i raznolikom opusu Ahmeda Gurbija, njegovoj zbirci ili divanu i ostalim pronađenim originalnim dokazima.

O GURBIJU

Ima puno razloga da smatramo da se Derviš Ahmed Ali Gurbi Baba (1698/99–1775/76)[5] ili Šejh Gurbi Baba rodio u Novom Pazaru. Ukopan je na mezarju Gazilar na kome mu je sagrađeno turbe.

Pretpostavlja se da je bio spahija i da je imao timar u okolini Jedrena gdje je proveo duži period života. Zbog samotnog života u tuđini dobija sasvim neobični književni nadimak (mahlas) Gurbi (tuđinac, tuđinski).[6] Za njega se vezuje i nekoliko predanja. Jedno je u Novom Pazaru, 16. avgusta 1928. godine zapisao srpski etnolog T. Đorđević:

---

[2] Derviška medresa i centar koji se pominje se u Gurbijevom *Divanu*.

[3] Е. Мушовић, *Новопазарски књижевници од XVI–XX века*, у: Повеља, бр. 3–4, Краљево 1987, 21. Na istom mjestu autor citiranog teksta tvrdi da su došli „čak i u Novi Pazar iz Bagdada".

[4] Hüseyin Ayan vd., "*XVIII. Yüzyıl Divan Edebiyatına Toplu Bakış*", Büyük Türk Klasikleri, C. 5, İstanbul 1987, 66.

[5] Najbliže podatke o Gurbijevom rođenju nalazimo u njegovom Divanu, u kome navodi da je pisanje Divana započeo „u Bosni" 1135. godine po Hidžri (1722/23), sa 25 *godina starosti*, što navodi na zaključak da je rođen u Novom Pazaru, 1698/99. (1110. H) godine.

[6] Hazim Šabanović, *Književnost muslimana na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo 1973, 464.

„Gurbija je došao u Novi Pazar odnekuda iz Bitolja. Kad je došao privezao je konja na mestu gde mu je sad grob i pošao u varoš. Na ulasku, sve mu je stanovništvo izašlo u susret i stalo mu se klanjati, jer su ga smatrali za sveca. Pazarskom paši koji je bio veliki zulumćar, bude krivo što se Gurbija tako dočekuje, a ispred njega svet beži i zatvara radnje. Zato naredi svojim bašibozlucima da ga ubiju. Oni ga poslušaju i pođu Gazilaru da nađu Gurbiu, ali u putu oneme. Uplašeni, vrate se paši da mu kažu da je Gurbija sveti čovek koji ih je onemeo. Kad stignu pred pašu, a ono i on onemeo, sedi i piše pismo Gurbiji, u kome ga preklinje za oproštaj i nudi mu veliki agaluk. Gurbija povrati govor i paši i bašibozlucima, a kao nagradu primi samo ono zemljište na Gazilaru gde će mu biti grob i na kome će stanovati porodica koja će mu grob čuvati.“[7]

O sebi je, prema pisanju T. Đorđevića, izrekao stihove koje stariji stanovnici Novog Pazara još uvijek pamte:

Ej, Gurbi, kalll at kalile gürbi,
hasla jüz tut sehar vakti[8]
(Ej, Gurbijo, umanji jela i pića,
Istinitome Bogu okreni obraz u zoru.)

U nekim dokumentima iz osmanlijskog perioda, tekija sagrađena u čast ovog velikog pjesnika, bila je uvrštena u rang malih vakufa (Küçük Evkaf) i pominje se pod imenom Azebi Ahmed Baba. Jedan od najpoznatijih hroničara Novog Pazara, Omer ef. Koničanin, tvrdi da je Gurbi za života zemljište na kome se nalazi turbe uvakufio u rang evladijet vakufa (tur. vakf-ı evlâdiyyet)[9] ili vakufa posebno namijenjenih djeci.

Turbe ili *tulbe* dugo nije bilo registrirano u osmanlijsku vakufsku evidenciju i adekvatnu pravnu regulativu, da bi konačno 15. septembra 1801. godine bila sačinjena uredna evidencija o turbetarskoj službi u ovom značajnom objektu sakralne islamske kulture. U jednom dokumentu iz osmanlijskog perioda Gurbijevo turbe je uvršteno u rang manjih vakufa (tur. Küçük Evkaf) pod imenom Azebi Ahmed Baba.[10]

Na južnoj strani turbeta,[11] desno od ulaza, iznad centralnog otvora turbeta, sa lijeve (47 x 34 *cm* — u obliku pravougaonika) i desne strane (48 x 25 *cm* — u obliku trapeza) su dvije mermerne ploče (tur. kitabe) sa natpisom (tarih):

---

[7] Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот*, кн. II, Београд 1931, 134.

[8] U originalu: *„Ej, Гурби, [illegible]“* (Према: Т. Ђорђевић, *Наш народни живот*... 133.)

[9] Omer ef. Koničanin, *Sjećanja*, Novi Pazar 1988, 34.

[10] Prema: Türk Cumhuriyeti Başbakanlık Arşivi, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Fond/Dizi: Cevdet Evkaf, Evkaf Kısmı*, No. 12752.

[11] **Tulbe** (tur. *türbe*) se nalazi u Novom Pazaru na mezarju **„Gazilar“** (tur. *gazi*; bos. *gazija* —

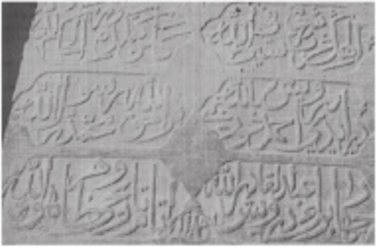

Slika 1 Tabla (tur. tarih) sa natpisom na Garbijevom turbetu (lijevo)

Ilâhin garb(ı) şarkı seyr-i fi'llâh
Gelen gitmektedir El-Hükmü li'llâh
Stvoritelj svega što se od istoka ka zapadu kreće
Gospodar onoga što dođe i prođe
Dir idi Derviş Ahmed Garbi bi'llâh
Bir Allah Hak Muhammed Rasûlü'llâh
Davno bijaše prije Ahmed Garbija
Muhammed, jedinog pravog Boga nama dar
Çınar birle 'Abdu'l — Kâdir Allâh —
Anın tarihi: zahir ve Hu Allah (Hüve'llâh)[12] (1189)[13]
Vječni vladar, svemoćni Allah
Milostivi i presvijetli vremena Gospodar (1189)[14]

---

hrabri junak, heroj). Heroj koji je preživio u ratu, pobjednik, hrabri junak; suprotno od *šehit* (tur. *şehit*: bos. *šehid*) — musliman koji je poginuo u borbi. Shodno tome: **„Il' šehit il' gazija!“** (*Živjeti il' junački poginuti!*) Termin **„Gaziler“** se može tumačiti kao **„Junački pobjednici ratova“**.

[12] Riječi navedenog distiha *„zahir ve Hu Allah“* u ABC računu (tur. Ebced hesabı) daju 1189. hidžretsku godinu, što odgovara godini [illegible] na dan [illegible], koja se navodi kao najbliža godina smrti pjesnika. Dakle, Derviš Ahmed Garbi je, *najvjerovatnije*, umro u 77. godini starosti.

[13] Hidžretska 1189. godina, koja je navedena kao godina smrti Ahmeda Garbija, se dešava od 4. marta (petak) 1775. do 23. januara (utorak) 1776. godine.

[14] Transkripcija, transliteracija i prijevod tariha: Redžep Škrijelj.

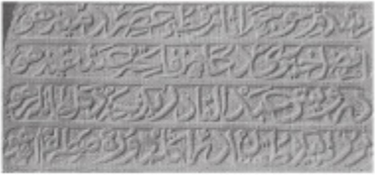

Slika 2 — Tabla sa natpisom na turbetu Ahmed Gurbi Babe (desno)

Mürşidim hocam atam kutb-ı `asr demine Hû
Efdal-i hayr-i du`âmız Fâtiha `aşkına Hû
U čast duhovnom ocu, vrsnom učitelju vijeka (Hu)[15]
Za ljubav uzvišene dobrotne nam dove Fatihe (Hu)
Derviş `Abdu'l - Kadirin (rûh)ına digil cânile Hû
Yüzle bin toksandır anla devre zapta itmâm Hû
Za duh i srce derviša Abdulkadira[16] *(Hu)*
Upamti da je hiljadu sto devedesetog[17] *ljeta završena (Hu)*[18]

Tokom istraživanja naišli smo na jednu mjelovitu prozno-poetsku zbirku koja sadrži nekoliko dova, vjerskih uputa (dinski nasihati), risala i pjesama, ali i jednu bilješku (tahrir) u obliku mersije, sa pet distiha (bejtova) koja je nepoznati autor pridodao zbirci i posvetio Gurbiju:

Yâr- ıl gayret-i Derviş Ahmedi
Kimin dirsen ol cennete mesendi

---

[15] Hû [illegible] Hu (Allah – Bog, Sveprisutni), derviški pozdrav, hoj i sl. Stih se može odnositi na Gurbija kao duhovnog učitelja i Abdulkadira koji je bio šejh i sljedbenik [illegible] duhovne tradicije. U Gurbijevom Divanu ne nalazimo podatke koji ukazuju na porodičnu vezu ova dvojica.

[16] Ovaj stih potvrđuje tezu da je u turbetu osim *Derviš Ahmed Gurbija* ukopan i Derviš Abdulkadir o kome nemamo podrobnijih podataka (Vidjeti: Милан Мијатовић, *Исламски епиграфски споменици Новог Пазара*; у: Новопазарски зборник, бр. 1, Нови Пазар 1977, 147–148). Mijatović na istom mjestu navodi da su *„u turbetu dva drvena sarkofaga (kabur), a iz dvije kamene ploče s natpisima, uzidanim na sjevernom zidu turbeta [illegible], saznajemo da su tu sahranjena dva derviša i to: Derviš Ahmed Gurbi... i derviš Abdulkadir..."* Nije teško pretpostaviti da su obojica bili derviški šejhovi i saradnici.

[17] Hidžretska 1190. godina se datira od 21. februara (četvrtak) 1776. godine, do 11. januara (četvrtak) 1777. godine.

[18] Transkripcija, transliteracija i prepjev tariha, Redžep Škrijelj.

Božji robe, Derviš Ahmede
Kog pominješ mjesto neh mu džennet je
Veledi'nin dilbi afv eyle anın
Kimleri var ise hep kullular sinin
Ti precima našim Bože oprost daj
robovima Ti svim svojim oprosti
Her nedemli var ise ashâbını
yarlıgâ hep yârım ahbâbını
I ako budeš imao saputnike
Oprosti im kao što si i prijateljima svojim
Hoş rızâsile ânı mâmûr kıl
Hem likasile abd masrûr kıl
Uz Njegov oprost ti oporavljen budi
I sa svojim umom bogu zahvalan budi
Derdli din oku yani yazını
Şübhesiz bil yarlıgar kadir gani
Hiljadu puta pročitaj što napisano je
I nemoj sumnje da oprost doći će.

Osim toga, iz distiha koji se nalazi pri kraju *Divana* zaključuje se da je pesnik oko 1747. godine još bio u životu. Turbe je obnovljeno 1907/8 (1325. H).

STRUKTURA GURBIJEVOG DIVANA

Prema našem uvjerenju, Gurbijev Divan je raznolike strukture i obuhvata više tematskih oblasti (imamske risale, mesnevije, rubaije-katrene, kratice, tarihi, gazeli i dr.) koja mu obezbjeđuje mjesto u plejadi divanskih pjesnika koji su tijekom XVIII vijeka djelovali na našim prostorima. Ti stihovi govore o snazi pjesnikovog duha, snažnom domoljublju, njegovoj dubokoj pobožnosti, radi čega pripada redu najznačajnijih književnika, mislilaca i derviških šejhova koje je Novi Pazar u svojoj prošlosti iznjedrio.

Svojim pjesničkim talentom, Derviš Ahmed Gurbi zauzima zapaženo mjesto u grupi divanskih pjesnika koji su u periodu između XV i XIX vijeka djelovali u Novom Pazaru. U studiji po prvi put objelodanjujemo tačnu godinu rođenja i smrti ovog velikog osmanlijsko-bošnjačkog divanskog pjesnika. Studiju čini [illegible] istraživački postupak zasnovan na originalnim izvorima i najznačajnijem sačuvanom djelu Ahmeda Gurbija — Divanu. Priložena studija pruža kraći osvrt na njegov život i pjesnički opus. Jedan od sačuvanih rijetkih primjeraka prijepisa *Divana*, koji se nalazi u istanbulskoj „Atatürk Kitaplığı" (Biblioteka Ataturk) ima 189 žanrovski različitih pjesama (8 mesnevija, 6 kasida, 6 museddesa 82 gazela, 38 kit'i, 17 murabba, 2 muraba, jedan musellas, 9 nazma, 6 šarkija, 5 tesdisa i 3 nefesa. Na mnogim mjestima, naročito u imamskim risalama i kasidama, nalaze se kuranski ajeti hadisi, dove i lijepa Božija imena. To tematska raznovrsnost je moguće utvrditi na osnovu nekoliko verzija Gurbijevog Divana koja svjedoče o više od stotinu *gazela* (kraća lirska pjesma, najčešće od 5 distiha), *kıt'a* ili kratica (kraća pjesma od najmanje dva distiha ili bejta), *museddesa*, musellesa, većeg broja mufreda, nazma i mesnevija, blizu desetak šarkia, nešto manje tesdisa, nefesa i murabbaa.

Osim jednog primjerka Gurbijevog Divana koji je, donedavno, postojao u *depou* zavičajnog muzeja „Ras“, posjedujemo fotokopiju naslovne stranice još jednog Gurbijevog prijepisa nabavljenog prije 10-tak godina iz jedne privatne kolekcije na Kosovu, koji je strukturalno drugačiji i nosi naslov „Hāze'l-kitābu'l-mecmū'atu'l-kasāide beyā-yı gazā te'līf-ı Derviş Ahmed el-Gurbī“[19] (*Velika knjiga znanja i zbirka kasida i gazela pjesnika Derviš Ahmed Gurbija*). Dio transkribiranog teksta izgleda ovako:

İnşa'Allahü'l-Kerîm ve'l-Meliki'l-Rahîm
Min hafîzi'l-'ânûn ve kerîmihi'l-kadîm

Dilerim Bârî Hudâdan hâne u gâm yâd ola
Şeyhim Ahmed Gurbînin rûh-ı revânı şâd ola

Derviş 'Abdü'l-Kadir eydür nefsine ejder kâr'a
Zâhir ü bâtın atamdur GURBÎ ender Fâtiha[20]

Allah Muhammed 'Ali hakkı, Pîr Hacı Bektaş-ı Velî Te'lîfât-ı şeyh Ahmed El-Gurbi Perverde-i Sultan Seyyid 'Alî Mürşid bâşed ân gazâ Oglı Seyyid 'Ali Rahmetü'llâhi 'aleyhim ecma'îne.

Bâ'-ı Bi'smi'llâh ideyim ibtidâ
İşbu nutka mü'min eyler iktidâ

Evvelinde her işe vâcib dürür
Dimek anı ibtidâdır ibtidâ

Mü'min olan cana elbette gerek
Cümle halka 'ilâh ola hâk - vefâ

Her ne var bilürde mutlak olmadı
Gel işit her bir olan sayt[21] *u sadâ*

Şeyhim Ahmed dir merdân bulahlar
Eyleyenler Hakka gönülden nidâ[22]

---

[19] Odnosi se na prvu i zadnju stranu Divana koju smo transkribirali.
[20] Metar drugog i trećeg bejta je: 3 Fâ'ilâtün 1 Fâ'ilün.
[21] U tekstu je sayd (ṣayt).
[22] Fâ'ilâtün, Fâ'ilâtün, Fâ'ilün.

Kıt'a-i rubâ'î[23]

Cihânda dirlik sohbile olanlar kîl u kal ehli
Arasında be irizdir bu demde 'ilm-i hâl ehli
Te'arrüf istemez halkın gönlünü ekseri şimdi
Tasarruf tâlibidirler olalar mülk(ü) mâl ehli[24]

Diger rubâ'î[25]

Bu demde vefâyı bilen bulun az
Bana bu söz gerekliüdür kış u yaz
Dudakdan isteyen bular keler söz
Hudâdan ma'dûmdan gelür naz[26]

* * *

Çek cenâ'ı darbile darb u kurban[27]
'Aşk yolı cân ile başın terkidir
Söylenür bu türki özge türkidür

Hak Te'âlânın rızâsıdır yolı
Derviş Ahmed 'Urbîdir 'aciz kulı[28]

Nazm bera-yı hû

İki harf üç nokta oldu bil ki Hû
Yokda var anda sabt oldı hamu

İşbu Hûnun aslı u fer'in dediler
Kimdür anlar Kırklar içler yediler

Sen bu sözden gâfil olma ey güzin
Zâten Hû kıldı Rabbü'l-'Âlemîn

Sırrısın Hûnun bu dem sen ey kişi
Ana göre var yare eyle işi[29]

Primjena metričkih normi u nekoliko varijanti Gurbijevih Divana, veoma je različita.[30] U raznovrsnoj poetskoj tematici nailazimo humanizam i bogobojasnost pjesnika koji je dostojan poklonik *Ehl-bejta* (Ahl al-Bayt, — „pripadnik porodice“), zaljubljenik u tesavvuf, ašika, i jedan od arifa Novog Pazara. Poštivanje sunijskih halifa, četiri mezheba i dvanaesterice ši'ijskih imama, nazire se u njegovim imamskim risalama (tur. *imamlar risaleri*). Uz šejhove, pirove i derviše, pažnju poklanja mnogim sljedbenicima pojedinih derviških tarikata, od kojih je na stotine vrsnih umjetnika, šaira (tur. pjesnik) i učenjaka. Pominju se pjesnici: Mejli,[31] Kaimi, Hafiz Efendija, Hamdi, Mehmed-paša Ferhatagić, šejh iz reda halvetija, Sulejman efendija i mnogi drugi, što nije ni malo slučajno, jer je riječ o Gurbijevim književnim savremenicima i dervišima.

---

[23] Iako je naslovljena kao rubaija (četverac), ovo nije katren (četverostih) ili rubaija.
[24] Mefâ'îlün.
[25] Nije katren (rubâ'î).
[26] 2 Mefâ'îlün 1 Fe'ûlün.
[27] Ovo je mesnevija u čijem distihu (bejtu) nedostaje jedan stih.
[28] Fâ'ilâtün, Fâ'ilâtün, Fâilün.
[29] Mesnevija: Fâ'ilâtün, Fâ'ilâtün, Fâ'ilün.
[30] Osim toga, vrlo mnogobrojnih formi (fâ'ilâtün, mefâ'îlün, fâ'ilâtün, mef'ûlün), uglavnom primjenjivani vezn (hece i aruz) ili metar je: 5 x Fâ'ilâtün 1 x Fâ'ilün; 2 x Fâ'ilâtün 1 x Fâ'ilün; 2

Međutim, autokontekstualizacija Gurbijevih Divana ne donosi čvrste rezultate o porijeklu Gurbija, uprkos činjenici da njegovo apostrofiranje Bosne i Novog Pazara u svojstvu domovine i mjesta rođenja preovladava u mnogim pjesmama.

U čitavom nizu kratica (k'ta) naslovljenih sa „Azbuka“ (tur. Elif-iye — الفيه),[32] ova sa podnaslovom: „Od Elifa prema JA“ ("Berâ-i ELÎF tâ bê-YÂ")[33] nam se čini najzanimljivijom:

---

x Mefā'īlün, 1 x Fe'ūlün; 2 x Fā'ilātün, 1x Fā'ilün; 4 x Mefā'īlün; 2 x Fā'ilātün, 1 x Fā'ilün ([illegible]); 3 x Fe'ilātün, 1 x Fe'ilün ([illegible]); 2 x Fe'ilātün, 1 x Fa'ilün; 4 x Müstef'ilün ([illegible]); Müfte'ilün, Fā'ilün, Müfte'ilün, Fā'ilün ([illegible]); Mef'ūlü, Fā'ilātü, Mef'ūlü, Fā'ilātün ([illegible]); Müstef'ilün, Fā'ilün, Müstef'ilün, Fā'ilün; Mef'ūlü, Fā'ilātün, Fe'ūlün ([illegible]); Mefā'ilün, Fe'ilātün ([illegible]); 2 Mefā'ilün Mefā'ilün / Mefā'ilün ([illegible]); Mefā'īlün, Mefā'īlün ([illegible]); Fe'ilātün / Mefā'ilün / Fa'lün ([illegible]).

[31] U Divanu (str. 77) Gurbi ima u vezni: 2x Mefā'īlün, 1x Fe'ūlün; posvećeje: „Gazel Gurbijev, tahmis Mejlijev“ („Gazel-i Gurbî tahmis-i Meylî“), u kome prvi, od 5 strofa, počinje:

„Şu 'âşık kim ola Mevlâda Meylî
(Koji je zaljubljen u Boga, Mejli
Bakup itmez abed ol yâda Meylî
Gledajući ga vječan nije, uzvraća ti Mejlija
İder cai bu harâb-âbâda Meylî
Prijatelj ti svoj ruina, Mejli
İdelinden 'aşk ile ölükde Meylî
Što stvara s ljubavlju, uživaj Mejli
İmşak yetür ile inşâla Meylî“
S jakom željom na pravome putu, Mejli),

jedna kratica („Kıt'a-i MEYLÎ“) u metru: 2x Fe'ilātün, 1x Fe'ilün; „Pjesma o sastavljanju Poslaniku od strane pisca — *Ja Mejli Sarajlija*“ (Na't-i nebî „aleyhi's-selam Li-raakımihi“ — Fakir MEYLÎ Fa-SERÂYÎ) u metru: 4 x Mefā'īlün (napomena: *Gurbi na istom mjestu navodi da je ovu pjesmu napisao Mejli*); kao i pjesmu: „MEYLÎ Bemyı GURBÎ“ (Mejli o Gurbiju):

„Poyledim seyr İskender gibi şark u garbı
(Gledao sam kao Aleksandar svijet od istoka do zapada
Görmedim âyine-i sûl'ıklin gibi GURBÎ“
Nisam vidio kao ogledalo tvoj čist jezik, Gurbi) (Gurbi, *Divan*, 156.)

[32] U ovim k'tama koristi dva dva različita metra: od I–IV pjesme (2x Mefā'īlün, 1x Fe'ūlün) i u V-oj, posljednjoj: (Fā'ilātün / Fā'ilātün / Fā'ilün). Pozna: Gurbi, *Divan*, 123.

[33] Shodno redoslijedu u „Safari“ (ar./tur. pismo) koja počinje sa „Elif“, a završava sa „Ja“.

Elif ا

Allâh Allâh diyil ey dil ibtidâ
Didi Derviş Ahmed Allâhını vire

Hayr ile tâ bula işin intihâ
Ola nazmın bu Elifden tâ be-Yâ

Be ب

Bezm-i cânda gözlerim yaşını şerâb
Ehl-i 'aşk anlar bu remzi bî-riyâ

Kanlu bağrım tan degül bagrım kebâb
Müşrik ü kâfir bilür bilmez kitâb

Te ت

Ten türâb olınca Hakka minnet it
Bu tebdîldür dime Hakdur bu kelâm

Âhiret mülkünde dârın cennet it
Ben didügim sana sen gel elbet it

Se ث

Sorarsan bana sen şunuk havadis
Kamu şeyde eser Allâh ilmidür

Dilleri hamr içün ümmü'l-habâ'is
Gerek mevrûs ü vâris ba's u bâ'is

Cim ج

Bir 'aceb kuş olubdur turâc
Öl 'ilâcı n'eylesün di ey tabîb

Hoş etdikçi yazdılar anı 'ilâc
Olmayınca kâbiliyyetli mizâc

Hâ ح

Ey gönül bulmak dilersen felâh
Oldı üç kısım içre bunlar münkasım

Bil halâl ile harâmı hem mubâh
Muktedâ zâlim ü ehl-i salâh

Hı خ

Ger gelürse âleme bir dem ferah
Dirligi dünyâda olmaz kimseye

Hem 'akıbında irür ana terah
'Ömri içre istediğince merah

Dâl د

Evvel âhir Hakdur evvel hayyü'l-Ehad
Hâlik u Bârî Kadîm ü Lem-yezel

Zâhir ü bâtın irür ana terah
Didi birdür şübhesiz Ahmed ehad

Zâl ذ

Olmamak Kur'ândan evvel fe'le'iz
Şerh-i ma'nâyı bilenler bildiler

Emr olandan bil nedür ol fe'lekiz
Kim nedür âyetdeki ile yetteki

Rā ر

Gerçi deryada cevahir bī-şümar	*Gözle isterseñ selāmet sen kenār*
Hāk-i pāy ol olma bay ʿāķıl olup	*Hak huzūrunda dilerseñ iʿtibār*

Zā ز

Gel tazarruʿ ile Hakka it niyāz	*Hem huzūr-ı kalb ile kıl sen namāz*
Rūz-ı maḥşerde dilerseñ olasın	*Cümle maḫlūḳ içre anda ehl-i rāz*

Sīn س

Tan degil Hak ʿaşkına geysem palās	*Çünki virdi cismüñe ṣıḥḥat libās*
Niʿmet-i Allāhına olmaz bil yüri	*Hīç bu dünyā içre bir niʿmet kıyās*

Şīn ش

İnmeyenler sırrını nā-ehle fāş	*Āli ʿālem içre ol kurtuldı baş*
Ber-murād oldı rıżā-ı ʿAllāh ile	*Her kimüñ çeşmi tökerse kanlı yaş*

Ṣād ص

Her ūlü'l-elbāba ʿibretdür harām	*Benzer ammā olmaz gümüş raṣāṣ*
Cāhil ü nā-dāna söz kār eylemez	*Fehm ider mi maʿnīyi ehl-i harās*

Żād ض

Eyler ise Hakka kul hacātın ʿarż	*Kul oda sana ne kim emr itdi farż*
Her zarūret vakti her bir kimseye	*Virüp almak farż olupdur belki karż*

Ṭā/Ṭı ط

Hālis ü aʿmālini olmaya habt	*Zikr-i Mevlā birle vir sen sana raht*
Her zevāya māʾil olmakdan sakın	*Er ol ʿālem içre nefsin eyle zabt*

Ẓā/Ẓı ظ

Nevmiñ āhir vaktidür elbet yekaz	*Bilmem andan her kişi eyler mi haz*
Rūz ışıyan Allāhın izni birledür	*Virüp alup her nefes ile lehaz*

ʿAyn ع

Ol beri gel bu kelāma müstemiʿ	*Kıl perīşan fikrini sen müctemiʿ*
Hak Teʿālā sana bendür her nefes	*Her husūsda gayriden ol mümteniʿ*

Gayn غ

Senden ayrı olacakdan ol ırag   *Hubb-ı dünyâdan olup terk ü ferâg*
Celâl idüp subh u mesâ gel sa'y kıl   *Kalbin içre nûr ile ayar çerâg*

Fâ/Fe ف

Gel kanâ'at kıl sana irür kifâf   *Gel libâs u ger bisât u ger lihâf*
Rûhun a'lâdur kumadan gerçi kim   *Bu dem içre ten durur ana gılâf*

Kaf ق

Ola vâri' dir isen ger bu mazîk   *Togrı var gel Hakka irişdür tarîk*
'Avn-ı Bârî ola iste da'imâ   *Hem hidâyet olalar sana refîk*

Kâf ك

Bahr-ı dünyâ içredür âdem semek   *Başı üzre devr ider dâ'im felek*
Emr-i Mevlâ birle şolan ü her zamân   *Hidmet-i insâna kâ'im her melek*

Lâm ل

Zâhir olan 'âlem i içinde Celâl   *Var durur zamanında elbet bir cemâl*
Bâri bir olmayınca bilesin   *Bulamaz bir kimse bir işde kemâl*

Mîm م

İrmezsün rirsen eger sana elem   *Her kişiye ol yâri sâhib-kerem*
Bir nice tahrîrâta kıl gel bir nazar   *Kim ne ikrâm itdi bu halka kalem*

Nûn ن

Ey İlâhe'l   Hallâk u Rabbü'l - 'âlemîn   *Ey Kaviyy ü Mün'im ü Kâdir metîn*
Zâhir ü bâtında lütf it bizlere   *Her ne yerde olursaz ol sen mu'în*

Vav و

Görmedüm işitmedüm Hakdan ulu   *Yerde gökde ins ü cinde yel berû*
Lütf u ihsân ile 'âlemler kamu   *Her zamândur anın ile toptolu*

He ه

Cümle mevcûdâta birdür bil ilah   *Kaplanmışdur halkı bir nûr-ı siyâh*
Anın içün anlamazlar özlerin   *Yerde gökde bunca bu cünd ü sipâh*

Lâm-Elif ﻻ

Mü'mine aksine alan ürür belâ Bu belâ dublüklerindür ibtilâ
Bir 'acâ'ib sır durur bî-iştibâh Bilmez anı olmayanlar mübtelâ

Yâ ی

Derviş Ahmed çünki GURBÎyem dahi Bilürem ezber hisâb-ı ebcedi
Ümmetem Hakdan Muhammed 'aşkına Kim vire bana ol 'ömr-i sermedi

Ç چ P پ J ژ G گ

Çün yigirmi hem sekiz Kur'ânda harf Oldı bu kavm-ı Arabda lâyık-ı sarf
Pâ vü Çâ vü Ja vü Ga otuz iki Yetmiş iki milletin olur dili[34]

Gurbija pominju mnogi teoretičari književne historije: Brusali Mehmed Tahir,[35] Sadettin Nüzhet Ergün,[36] Hazim Šabanović, Vančo Boškov, Džemal Ćehajić i Smail Balić. Ozbiljniju studiju o Gurbiju uradila je Sibel Akbulut Selčuk sa Univerziteta Čukurova, odbranivši stručni rad na temu „Analiza Divana Gurbija, pjesnika iz XVIII vijeka".[37] Kao uspješan pjesnik i šejh dvostrukog (bektašija i nakšibendija) pominje se i u različitim enciklopedijskim izdanjima.[38]

U risali pod naslovom: *„Razlog pisanja ove Risale"*[39] *i potreba njenog tumačenja* („Sebeb-i tahrîr-i in risâle ve Mucib-i tefsîr-i in makâle") Gurbi poručuje:

Dinle malûm ey suhandân-ı zamân
Emr-i Hakda kim ne söyler bu lisân
Vjerom zborim koji vrijeme razumiješ
Koji Božijim uputom jezik ovaj govore
Şad hezârân 'acz u takṣîrât ile
'Aşk u şevk u cezbe vü hâlât ile
Hiljadu nejakih i nevaljalih pokrivenih što je
S ovolikom ljubavi, svjetlošću i zanosom
Bil diyem pîrim sana bu dem beli
Kutb-ı 'âlem Hâcı Bektâş-ı Velî

---

[34] Gurbî, Divan, 123–127.
[35] Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, c. II, İstanbul 1333, 350.
[36] Sadettin Nüzhet Ergün, *Bektaşi Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1943, 1061–1068.
[37] Sibel Akbulut Selçuk, *18.Yüzyıl Şairi Gurbî'nin Divanı (metin-inceleme)*, Çukurova Üniversitesi, Balcalı/Adana 2007.
[38] Vidjeti: *Gurbî (Ahmed)*, u: Meydan Larousse (Büyük lûgat ve ansiklopedi), c. 5, 593.
[39] Risala su vjerske knjige koje su pripadale malim religijskim zajednicama. Risala je kasnije u nauci, filozofiji, bogoslovlji i ostalim oblastima bio naziv za ove kratke forme. Za risale se koristio i drugi naziv: kaliha (dodatak), şerh (komentar) i slično, gibi adlarla da anılır. Tradicija pisanja risala je, najprije, postojala kod Arapa, a kasnije se proširila na Perzijance i Turke. Risale su se kasnije podijelile na prozne i stihovane.

Mog ti pira, velim, znade svijet cijeli,
Svjetski to je učenjak, Hadži Bektaš Veli.[40]
Hem Edirne kurbı didim tekyemi
Tanrı Dagında binâ-i muhkemi
Kraj Jedrena blizu tekija je moja.
Na Božjoj planini kula utvrđena.
Kırıkların ser-çeşmesi Kızıl Deli
Post-nişîni mürşidim Seyyid 'Alî
Česma čistoće 'biranih, rumenih delija
mene će naslijediti, poglavar Sejjidalija.
Reh-berim dervişi anın Muslîdur
Hak rızâsın gözedür ol adıdur
Moj vodič njegov je, poznati Muslija
U očima Pravednog koji pokoran je
Uş bu halkındur delîlim ahlâsı
Nâm Muhammeddür vü Rahmî mahlası
Naroda je ovog jasan izdanak,
Muhammed mu ime, Rahmi nadimak
Gel diyârım Bosnadur bil sen benim
Hem Yeni Bâzâr olupdur meskenim
Dođi, znadi, Bosna moja zemlja je,
Novi Pazar moj zavičaj postade.
Halkımız gibi kurmaz ser-firâz
Bir bilür Allâhı terk itmez namâz
Narod gazija i ljudi ponosnih
Boga Jedinog znaju namaz ne puštaju
Halk u şehr ü hem diyârımız bile
İyu-i Mevlâ birle bu geldi dile
Narod i šeher, i zemlju našu
Zajedno sa Gospodarom da pominjemo
Dilerem hıfz eylesün Allâh anı
Her kederden sâlim ü bütün ganî
Bog da sačuva, stanje ovo želim
Od svih nevolja vidljivih i tajnih
Bin yüz elli hem yedide idi sâl
Kim şürû' itdim bu nazma yâ ricâl

---

[40] HADŽI BEKTAŠ VELI (pers. حاجی بکتاش ولی Ḥāǧǧī Baktāš Walī) ili tur. Hacı Bektaş Veli je rođen u Nišapuru u oblasti Horasan, u Perziji (Iran) 1209., a umro u 1271. godine u Anadoliji. Poznati je mistik i filozof, osnivač BEKTAŠIJA, jednog od najrasprostranjenijih derviških redova (tarikata) u Anadoliji i na Balkanu. Njegovi biografi ističu da mu je loza „ehli bejtska i plemićka", jer je sin Sejjid Muhammeda, uskadašnjeg emira Horasana.

Hiljadu sto pedeset i sedme je bilo
Kad sam Vam risala ove ponudio.

Pjesnik Gurbi je u formi arapske prozodije pisao raznovrsna i vrlo informativna djela. Porijeklo njegovih spisa iz dvanaestoga vijeka po hidžri može biti potvrđeno po datumu divana. Pjesnik je 1175. godine po hidžri (1761/2) zapisao zapaženu merisiju (elegiju) koju je posvetio svom tako preminulom sinu Abdul Vehabu, koji je umro kada mu je bilo šesnaest godina.[41] U ovim mersijama se može primijetiti da mu je prije sina preminula žena, i da je ostao s jednom ćerkom i sinom sa kojima se jako teško snalazio hodajući nemilosrdnim stazama sudbine.[42] U jednom dijelu Divana govori se o Dunavu. Ostali su i neki zapisi iz razdoblja uglednih državnika poput Jašar-bega Ferhatagića; o smrti Hudaverdi-paše ukopanom u Novom Pazaru, gazel peterac o Bakiju i Nabiju satkani na vrlo bogat i osoben način u stilu arapske prozodije.[43]

Od nekoliko autografa i prijepisa *Divana* Ahmeda Gurbija mnogi su iščezli tako da je naučnoj javnosti dostupan samo onaj koji se čuva u Muzeju revolucije u Istanbulu i koji sadrži 189 pjesama, mjestimično nedovršenih koji su po svojoj strukturi (tur. divan tertibi (دیوان ترتیبی)) nasređeni (gayr-i müretteb غير مرتب), sa određenim dijelovima u kojima se nalaze kuranski ajeti i hadisi. Gurbijev *Divan* sadrži i pjesme drugih pjesnika, a jedan gazel i nekoliko tahmisa (GAZEL-İ GURBÎ TAHMİS-İ MEYLÎ)[44] pripisuju se Mejliji.[45]

U pomenutom tahrir-u (bilješka) iz hidžretske 1204/1789/90. godine pronašli smo mersiju od 5 bejtova posvećenu Gurbijevoj smrti:

Yâr- il gayret-i Derviş Ahmedi
Kimin dirsen ol cennete menendi
Božiji robe, Derviš Ahmede
Koga pomeneš neka mu je mjesto u džennetu
Veledi'nin dâhî afv eyle anın
Kimleri var ise hep kullular sinin
Precima našim oprosti Bože
Kogod da je, kopljonoša budi robovima
Her nedenlü var ise ashâbını
yarlıgâ hep yârını ahbâbını
I ako budeš imao saputnike
Oprosti im kao što si i prijateljima svojim

---

[41] Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri...*, 350.
[42] Isto.
[43] Isto.
[44] Ahmed Gurbi, *Divan*, 77-a.
[45] Mehmed Mejlija Guranija (Sarajevo, 1713–1788) bio je plodan i talentovan pjesnik. Bio je [illegible] i halvatih derviškog reda. Napisao je mnogo pjesama i iza sebe je ostavio medžmuu u koju je sam ispisao mnogo svojih stihova.

Hoş rizâsile âni mâmûr kıl
Hem likâsile abd mesrûr kıl
Uz blagi protok ti oporavljen budi
I sa svojim umom bogu zahvalan budi
Deriki din oku yani yazını
Şübhesiz bil yrlagar kadar gâni
Hiljadu puta pročitaj što napisano je
I nemaj sumnje da oprost doći će.

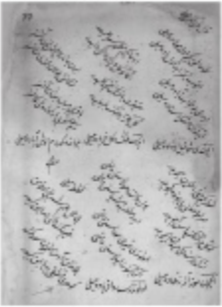

Slika 3 — Gurbijev Gazel o sarajevskom pjesniku Mejliju Guraniju.

GURBI O NOVOM PAZARU

Prema stihovima u Divanu, mogli bismo zaključiti da Derviš Ahmed Gurbi pripada pjesnicima tesavufske orijentacije. Njegovo se učenje sastoji u veličanju i slavljenju začetnika sufizma: halife Alije i Hadži Bektaš Velija, utemeljivača derviškog reda Bektašija. Ipak, u Divanu ima nakšibendijskih, ali i pjesama s drugim prizvukom.[46]

---

[46] V. Bašagić, *Književnost Bosne i Hercegovine*..., 142.

Ni trenutak ne dospijeva u društvo voljene
Ko ne prosipa vino-suze.
Znaj, da niko ne može da vidi Ćabu
Ko svoje lice ne spusti na tom putu.
Ne može svako da niže kao perle riječi
I pravo reci, svako ne može otići kao Gurbi,
Niti može da pretvori u cvat ruševine srca
Onaj koji do temelja ne sruši vlast tijela.[47]

Boravak u gradu *Jedrene* (Edirne), na spahiluku (tur. timar) naveo ga je na pomisao o domovini koju je izrazio sljedećim distihom:

„Zemlja Bosna je moja otadžbina,
To ime poznaju svi narodi svijeta
Bog ju je učinio gnijezdom heroja."[48]

Smail Balić u „Kulturi Bošnjaka" ističe da u Beču postoji rukopisni kodeks pjesama koja je prepisivač naslovio Derviš Bekatali Gurbi Dede.[49] Stihove Ahmeda Gurbija o Bosni donosi ne navodeći izvor:

Hodi i počuj. Bosna je moja zemlja,
a Novi Pazar boravište moje.
Junaci graničari su naši ljudi,
na braniku čojstva što stoje.
Svaki od njih za jednog Boga znade,
i služi mu pun ponosa i nade.
Bože, koji si bogat javno i tajno,
štiti narod od žalosti u mojoj domaji.[50]

U poglavlju „*Upotpunjena zbirka*" (tur. İtmâm-i mecmû'a), na strani 70. Divana, Gurbi navodi da je pisanje započeo u Bosni, hidžretske 1135. (1698/99) godine, sa navršenih 25 godina života:

---

[47] Džemal Ćehajić, Vidovi stvaranja muslimanskih mistika porijeklom iz Bosne i drugih krajeva Jugoslavije od XV–XIX stoljeća; u „*Godišnjak* odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost, I–III, Sarajevo, 1975, str. 32–33.

[48] Hazim Šabanović, *Književnost muslimana na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo 1973, 464.

[49] Među manje poznatim književnicima toga doba, koji su svojim stihovima opjevali pobjede Osmanlijske imperije; pobjede nad evropskim državama u Karlovcima; boj pod Banjom Lukom i pobjedu Hekimoglu (Hekimoğlu) *Ali-paše* nad Austrijancima, su: Abdulgafir, Mehdi, Sajid Ferit — Mostarac, Fejzi, Gurbi, Bosnavi Ahmed Hatib-efendija (sarajevski kadija), pjesnik anonim, kao i Kantamari Abdulah-efendija. (Prema: Fehim Nametak, *Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih muslimana na turskom jeziku*, El Kalem, Sarajevo 1989, 185–187.

[50] Smail Balić, *Kultura Bošnjaka*, Zagreb — Tuzla 1994, 108–118.

Hicretinden Hazret-i Peygamberin
Bin yüz otuz biş idi sâl-i berîn
Od hidžre hazreti Pejgamberove
Bješe hiljadu sto trideset i peta, najviše
Ben yigirmi beş yaşındaydım 'azîz
Başladım nazm ile söz dimek temîz
Bješe mi dvadeset i pet godina punih
Počeh u stihovima riječ čistu zborit
Anatolıda Rûm İlinde Bosnada
Dahı Bender cânibinde ey dede
U anatolskoj rumskoj zemlji Bosni
Zajedno sa mnom si, hej učenjače
Bin yüz altmış olıcak sâl ey civân
Akıdup çok âb-ı şi'ri bu zübân
Godina će hiljadu sto i šezdeseta, mlada se začeti
mnogo slatkog šerbeta jezikom ovim proteći
Andan artık fârig u âzâd olup
Hafyeten dil zikr ile dil - şâd olup
Od tog časa slobodan i miran postajući
Potajno zikr čineći i skrovito pripovijedajući
Çün bulundum böyle bir dîvâna ben
İtmedim asla şürû' dîvâne ben
Pošto sam se našao u ovakvom djelu
Ruku u divan nikako ne propustih
'Arz-ı hâl irgürmege dîvâna bak
İsteyüben almadım Hakdan sebak
Da bi želju iznio u Divan pogledaj
Žudeći od Pravednog nagradu ne dobih
Yohsa virân idi bî - şek mâ'l - celâl
Ben de bir dîvân idem tâ ber – kemâl
A svakako će je uslišiti Svemoćni
ja do savršenstva sastavljah svoj Divan
Hem ri'âyet itmege sâbıkları
Bizden evvel hep geçen 'âşıkları
Ročenice glasine koje prolaziše
Kao i sve ljubavi koje postojahu prije nas
Cümlesine ide rahmet ol mu'în
Reh - ber oldı bizlere anlar hemîn
Pomogaće nam da radosno milimo
I sprate nam bijahu vrle
Bu kelâmım Gelmezâde sana açı
Anı işler kim neye irür güci

Nek ti ovaj moj govor ne bude gorak
Te nek radi ovaj koji ima moći
Hak te'ala bu kadar kudret bana
Virdi şükrüm anadur didim sana
Pravedni mi ovoliko snagu dade
I kažem ti koliko sam zadovoljan
Nazm u hattımdar hedaya sizlere
Bir dü'â - i hayr idün siz bizlere
Stihove i pjesme poklanjam vama
A vi meni podarite dove
Bu belendi tühfemiz oldu size
Lafz - ı hayrı gönderün sizler bize
Kad se nađe ovaj poklon u rukama vašim
Riječi dobrote uputite vi nama
Ey o kim okur kitâbımı ele
Rahmet ile anmak olmaz güç dile
Onaj koji uzme moju knjigu u svoje ruke
Nek ne oklijeva da govori milostivo o meni
Bu dü'â - göyı iden hayr ile yâd
Ola Hakdan dilerem ol her – murâd
Nek izgovori dove za dobrota i ljubav
A ja ću moliti za njihovo ostvarenje
Her ne denlü var ise sehv ü hatâm
Hattım içre ola ma'zûr ey hümâm
Što god bilo izgovoreno pogrešno
Nek se oprosti jer u suštini je trud
Hem kusûrum bulunan iden temam
Dilerem olsun yeri Dârü's   Selâm
I onom ko uvidi moje nedostatke
Želim da mu je mjesto Džennetu (Raju)
Vehb - i Vehhâb oldı bu sözler bana
Kanda olsa minnetim budur sana
Dar su od Dobročinitelja ove riječi moje
Pa i samo slatki govor zahvalnost nek je moja
Didi olsun bu kitabım dil-pezir
Derviş Ahmed GURBÎ târihin nazîr
Kažem da mi djelo dopadljivo bude
Onog što sam ja Derviš Ahmed Gurbi zabilježio
Hatm olup bunda kelâm oldı temâm
Hak müyesser ide sıhhat ve's   selâm
Jasno neka bude riječi moje sve
Pravedni nek podari zdravlje i mir

Hoş temâm oldı burada bu kitâb
Didim ne V' Allâhu a'lem bi's – savâb[51]
Dobra sva nek bude ova knjiga
Kao što sam pred Stvoriteljem iskren sav

KASIDA O NOVOM PAZARU

Prema postojećem mišljenju čini se da ova kasida počinje u stilu *šehrengiza*[52] pod naslovom: „Kasida Ahmed Garbija o Novom Pazaru u Bosni" („*Kasîde-i Derviş Ahmed El-Garbî Berây-ı Yeni Bazar Bosna'da*") u kojoj opjeva ljepotu grada i njegove okoline, njegovih stanovnika uz obraćanje Bogu (ar. munadžat) uz molbu da mu oprosti grijehe jer izvršava sve molitve i vjerske obaveze, uz veoma značajne historijske podatke o sakralnoj i profanoj kulturi grada. U kasidi od 61 distiha (beyt) koja je napisana hidžretske 1157, odnosno 1744/45. godine, Garbi, na više mjesta, upotrebljava neka od ukupno 99 „*Lijepih Allahovih (Božijih) imena*" (ar./tur. Esma-ül Hüsna): *el-Gaffâr* (Oprostitelj), *El-Cebbâr* (Snažni), *El-Kahhâr* (Nadvladatelj), *El-Kâdir* (Svemoćni), *El-Hâlık* (Tvoritelj), *El-Hâdî* (Uputitelj), *El-Bârî* (Graditelj), *El-Hayy* (Živi), *El-Hakk* (Istiniti) i *El-Vehhâb* (Darovatelj). Prvi, vrlo uspješan, prijevod ove kaside, bez navođenja izvora i literature objavljena je 2012 godine.[53] U Kasidi (ar. qaṣīda) kao pjesničkoj vrsti koja potiče još iz stare predislamske poezije, vidimo pjesnikovo imaginarno putovanje Novim Pazarom, kojeg na nekoliko mjesta naziva *šeherom*. Oslanjajući se na izvorni popis iz 1468/69. godine,[54] Novi Pazar je, zaista, imao status „*samostalan grad Novi Pazar, drugo ime mu je Ras*" („nefs-i şehr-i Yeni Bazar nam-ı diger şehr-i Ras")[55] može se naslutiti ubrzana gradnja Novog Pazara koji je do Velikog rata (1683–99) živio svoja „zlatna doba".

---

[51] Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün.

[52] *Šehrengiz* je jedan od žanrova medievalne osmanlijske književnosti koja pripada divanskoj poeziji i koja nije dovoljno istražena ni objašnjena. Turski književni teoretičar *Agah Sirri Levend* objašnjava da je *šehrengiz* vrsta pjesma napisana s ciljem da se opiše ljepota jednog grada, odnosno svaka pjesma koja daje opis jednoga mjesta ili njegovih stanovnika. (Vidjeti: Agah Sirri Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C. I, Ankara, 1973).

[53] Autor prijevoda navodi: „Prilikom prevođenja na bosanski jezik, veliku pomoć imao sam od prof. Mehmeda Fatiha Köksala, velikog turskog učenjaka i poznavaoca divanske književnosti, koji je na moju molbu stihove sa osmanskog jezika preveo na suvremeni turski jezik. Svjestan nedostataka moga prijevoda čitalačkoj javnosti nudim transkripciju originalnog teksta, a sve u želji i nadi da će neko ponuditi bolji prijevod, kakav dolikuje ovoj kasidi." (Cit. prema: Ahmed Garbi, *Kasida o Novom Pazaru* (priredio i preveo Avdija Salković), u: Godišnjak BZK „Preporod", god. XII, Sarajevo 2012, 435.

[54] Cit. prema: TD. *076: 1468-69 Tarihli Bosna Sancağı İcmal Tahrir Defteri*, İstanbul Atatürk Kitaplığı.

[55] Isto.

KASIDA DERVIŠ AHMEDA GURBIJA
O NOVOM PAZARU U BOSNI
(KASÎDE-İ DERVÎŞ AHMED EL-GURBÎ
BERÂYI YENİ PAZAR BOSNA'DA)

Yeni Bâzârın itsem ben gerekdür vasf-ı gülzârın
Bilâdiyle 'ibâdı hep ola hıfzında Settârın
Valja mi svojstva Novog Pazara spomenuti
Grad i narod pod zaštitom Pokrovitelja
Ne denlü mücrim ü âsim olursa cümle kavmına
Umarım olmazam nevmîz ire gufrânı Gaffârın
Štogod je krivaca i grješnika, svih će njih
Ne gubim nadu, zaštiti milost Oprostitelja.
Bizim bu halk ile şehre yavuz kasd iden a'dâyı
Erenler himmeti birse erişür hışmı Cebbârın
One koji ovom narodu i šeheru zlo smjeraju
Mulkaraca zalaganjem stići će srdžba Silnoga
Eger bir keç-nazar eyler olursa sû-i zannıyla
Ol uğrar kahrına âhir ne yirde olsa Kahhârın
Ukoliko neko zlonamjerni pogled usmjeri
Susrest će silu Nadvladavatelja gdje god bio
Hudâ islâh idüp tebdîl ide ey hâce kem hâlin
İçinde fâsık u 'âsî olan hem dahı füccârın
Bog će loše stanje na dobro poboljšati
Među onim što su bezbožnici, nemoralni, pa još i grješni.
Medîne anılur çünki mübârek nâmı dîgerdür
Okunur hoş ol ismiyle bu demde şehr-i muhtârın
Kao Medina spominjan, ime mu cijenjeno drugo je
Lijepim se imenom u ovom trenu izgovara šeher odabrani
Muhammed Mustafâ hakkı dahı hem ravzası anın
Mutahhar hürmeti hakkı o beytu'llâhı envârın
Zbog časne Muhameda Mustafe i njegove bašte
Radi čistog štovanja tog svijetlog Bejtullaha.[56]
Bizim bu şehrimiz Allâh ide tâhir habâyisden
O Kâdir itmege ıslâh münâfıklarla eşrârın
Neka Bog ovaj naš grad čistim učini od prljavosti
On je Moćni, koji od dvoličnih napravi dobre.
Rızâmıza muvâfık ben dilerem ide ol Hâlık
Kamumuz her ne kim varuz kabûlüyle ezkârın

---

[56] Bejtullah — Kâba, od. beyt, kuća; tur. Beytullah — *Allahova kuća.*

Prema njegovoj volji, želim da ovaj Tvoritelj
Koliko god nas ima, sve, i velike i male
Hidâyet eyleye Hâdî niyâzım zâhir ü bâtın
Hatâdan saklaya dâ'im refîkı kılıb ebrârın
Na Božji put da nas Upravitelj uputi, molim se javno i tajno
Od grešaka nas sačuva, i dobre vjernike učini za drugove.
Berü gel bir n'idem dinle açılsun gûş (u) hûşın
Birez ta'rîf idem iş bu zemînin şanı etvârın
Hodi 'vamo, pa pažljivo saslušaj, uho pameti otvori
Da ti malo objasnim položaj ovog mjesta
Yedi tag ile beş nehrin hem üç 'arkın arasında
Yaradup şehrimiz Mevlâ ol 'ârif anla canların
Sa sedam planina i pet rijeka, i tri jaza među njima
Grad je sazdao Pomagač, što u tajne upućen je
Birine TIRNAVA dirler ol ırmagın biliş anla
Birinin BAŞKAdır adı kışın buz tutmaz enhârın
Za jedan Trnava kažu, taj potok znan je shvati
Jednom ime je Raška, rijeka što zimi se ne ledi
Biri YOŞANİÇAdır, biri DEJEVA ile LUÇKA
Yigirmi dört değirmen taş döner su ile 'arkaların
Jedna je Jošanica, jedna Deževa i Ljudska
Dvadeset i četiri vodenička kamena, pokreću njihove vode
Üçü tagın sagır evsat olup bu dörd arasında
KOPAONIK, GOLİYA, MOKRA, ROGOZNA başı tagların
Mali je tri, jedna je srednje velika, između ovih četiri:
Kopaonik, Golija, Mokra i Rogozna, vrhovi su planina
Başında lâle vü sünbül yamaklarında zerrin gül
Karanfil açılar tutmış benefşe tag etekleren
Po vrhovima im lala i zumbul, a po stranama narcis i ruža
Karanfil procvtao, ljubičice po padinama
Dahı rîvend ile behmen olur ced-vâr u kendûşe
Olur şâhterle kantaryûn hisâbı yok çok otların
Revente, pucavce, maka i kandusa imamo
Dimnjače i kantariona, i bezbroj trava
Kırmızı erguvan zanbak zagferan u nigâr zülfi
Gümüş altun demür cevher olur altında bunların
Crvenog jorgovana, ljiljana, šafrana i gvalka
Srebra, zlata, željeza i dragulja posjeduje
Karîbinde anın İBRE dinür bir nehr-i a'zam var
Sanı vasf itmege kâbil degil anın semeklerin
Rijeka velika je u blizini, Ibar voda se zove
Neopisivo je njeno bogatstvo ribom

Dahı hem dîvâr olur DERBEND BOGAZÎ dörd cevânibde
Olur anuñ zemîni düz direm çarşû vü bâzârın
Sa četiri strane ima četiri velika derventa (tesnaca)
U ravnici nazarite, velim, čaršija i pijaca
Hakîkatle görür idin anı sen ser-be-ser bî-şekk
'İnâyet eylese biri gözinden gitse pindârın
Nesumnjivo, milošu je vidjeti ga u cjelosti
Graditelj će ti pomoći, da odagnaš tu sumnju.
Teferrüc-gâhı çok gâyet revâdur bir kaçın dimek
Kamudan KAPLUCA evvel anın köşküyle suların
Od mnogih mjesta za teferič, spomenut treba neka
Ta je najprije banja, njeni dvorci i vode
'ALAKSA ÇEŞMESİ köşki dimâr bir râh-ı seyrân-gâh
Nadîr ol PARİÇE bayırı ser-â-pâ üsti bagların
Česme Al-Aksa dvorca, mjesto za šetnju je znano
Kakva je Parička brda, vrhovi sva vinogradima krivena
Kavaklı ŞESTOVA dirler biridür âb ile meşhûr
Biri hem OSOYA suy-ı müferrih bil çemen-zârın
Čuvenim vodama Šestova visoke topole niču.
Čak i voda s Osoja, i ravne livade njene livade njene
Eger VIRNIK suyın dirsen ne mümkindür beyân itmek
Dahı MÂÎ suyi dirler odur başı bunarların
Voda kod VRNIK pomenut, nemoj moć opisati je
Isti i MAJ vodom zovu, izvor svih voda glavni
KİRAZLI bakçasi âb-ı revândur çeşmeler andan
Suyı gâyet sovuk olur şehir içre kayıların
Trešnjevim baščama samo s česama voda teče
Voda svježa i pitka za hladnih gradskih bunara
Olur bostan ile bâğı geçür hoş hâlile çağı
KEREMİD Hânenin Suyı andur biri bunarın
Po baščama i vinogradima provode ugodno vrijeme
Sa Ćeremidnice voda pominje kao izvor
Be-gâyet çok olur bülbül öter hep açılınca gül
Hazîna irişür âhır bahârın vakti gül-zârın
Prilično broj slavuja pjevaju kad ruže cvatu
Sve do jeseni teče vrijeme cvjetanja ruža
Ne mümkin bunda bir şehrin beyâna eylemek 'işl
Mürekkeb olsa deryâlar kalem hem cem' - i eşcârın
Ni hiljaditi dio ljepote, opisati se ne može
Što je mora, mastilo da je, a svako stablo da je pisaljka
Disen gel GÂZİLER YOLIN dahı BEĞ BAKÇASIN dinle
Temâşâ-gâh-ı 'irfândur gelüp bir gör kâvakların

Ispričaću ti počaj, Gazilar put, još i Beg-Bašu
Mjesto za šetnju znano, dođi, pogledaj te topole.
YEREBASMA' dırır armûd olur bunlı SULI ALMA
Bulunmaz dengine bir yirde koyılsı it sür cemînin
Kruška Jerebasma zove, jabuka je voda ledena
Nikamo se uporediti ne može obilje ovakvog voća...
İki düzlik yirimiz var ceride öndâle alhılb
BÜYÜK ile KÜÇÜK ova segirdür ande otların
Dva vrlo ravna mjesta, ispred i iza nama
Veliko i Malo polje, da se konjima trkaju
O Câbılsa vü Câbılkâ-misâli didim anlarsan
Biri şarkı biri garbı iki HÂCET bayırların
Nalik Džabulsu i Džabulka,[57] *rekoh ti, razumjet ćeš*
Istočno jedan, zapadno drugi, dva brežuljka za molitvu
Kamu etrâfı vâsi'dür giyâhı cümle nâfi'dür
Biçâp mahsûl alan bilür ne denlüdür çayırların
Prostran naokolo, sve mi bilje ljekovito
Sijači i žeteoci, berićet tih njiva znaju
Kati münbit mübârekdür zeminimiz Hak emriyle
Gören misk ile 'anber dir 'asel peynirle yağların
Na vatanu smo plodnom i svetom, prema [illegible]
Miris meda, sira i masla, na mošus i amber podsjećaju kada
Egerçi çok kusûrumuz bizim şükrini itmekde
Eti gâyet lezîz olur koyunla koç kuzuların
Ima mnogo manjkavosti u našoj nezahvalnosti
Vrlo ukusno ovče, ovnujsko i janjeće, meso je
Nevâhîsi güzel gâyet hevâsı hem latîf olur
Derisinden olur kürkler anın cümle mîrların
Ugodan i blag je povjetarac, a vazduh prijatan vrlo
Od kože domove grade, od svih gomila vrata
Yedi iklîme erbâbı alubân yine erbâba
Hedâyâ idüp eltürler kilîd ile anahtârın
Njegovi majstori vješti u sedam krajeva majstorima
Opskrbu i poklone šalju, katanace i ključeve svoje
Beğ ü beğ-zâde vü şeyh ü şeyh-zâdeler vardur
Hatîbân u imâmlar hem ne 'âlim hocalar varın
Begova i Begovića, Šejhova i Šejhovića ima
Hatiba i imama, učitelja i profesora tu je

---

[57] Mitski gradovi sa hiljadama kapija čiji putevi vode ka Uzvišenom (*Allahu*).

Biri FERHAD BEĞ OĞLI kim MEHEMED PAŞA'dur adı[58]
O Mîrân-mîrîdür şimdi dahi ma'lûmu Hunkârın
Jedan je sin Ferhad-bega, ime mu Mehmed-paša
Beglerbeg on je sada, i sultan za njega znade.
Şehîd ile veliyyü'llâh makâmı çokdur ey 'Allâh
Olara didi Hay Allâh dürüst ayt Hakka ikrârın
Šehidskih i evlijskih mjesta mnogo je, hvala ti Bože
Bog im reknu Živi, svjedočite pravilno Istinitom
SİNAN beğ ile 'İSA beğ o gâzîler ile cümle
Bu yirler emr-i Hak ile olupdur fethi anların
Sinan-beg sa Isa-begom, junačke vojskovođe jesu
Naredbom Pravednog oni, mjesta su ovih osvajači
İki gez fethi vaktinden berü şehr istîlây gördi
Hudâ emriyledür zîrâ sonulmaz işi mi'mârın
Od trijumfa ovamo dvaput, grad je doživio napad
Kada Upravitelj naredbu izdaje, neimaru za posao ne pita
Biri bin yüzdedür biri olupdur bin yüz ellide[59]
Bir 'isyân eyledik Hakka muzaffer itdi küffârın
Hiljadu i stotu, Prvi, a i pedesete, Drugi, dogodili su se.
Mi se Pravednom pobunismo, On na nas nevjernike posla.
İkincisine ben erdim neler oldı anı gördüm
Ulu dergâha yüz urdum bulunca derde tîmârın
Stasao za Drugi sam bio, šta bi vidio jesam
U tekiju uzvišenu krenuo sam, brižni lijek tražio sam...
Otuz mihrâba bâliğdur eger artık degil ise
Kimi mescid kimi cum'a kılınur bil namazların
Tridesetak je mihraba, možda i više,
Po neki mesdžid, u nekima se „Petkom" molitve klanjaju.
Birisi ESKİ CÂMİ'dür[60] biri ALTUN 'ALEM dirler
Birisi EL-HÂCÎ HURREM'dür bilenler bildi mikdârın
Stara-džamija, jedna je, a jedna Altun Alem je
Jedna od njih Hadži Hurem, znaveni vrijednost znaju im
Dimek mümkin degil bu dem kamusun ism ü resmiyle
Mü'ezzinler olur sûfî kimi sâhibdür anların
Nemoguće ih je, odjednom, imenom i likom pobrojati
Mujezini su njihovi skrušeni i ljudi pobožni

---

[58] Da li je riječ o Mehmed-paši Ferhad-begoviću ili Mehmed-paši Ferhatagiću, ne može se pouzdano znati, a još manje da li je bio beglerbeg.
[59] Riječ je o pohodu Austrijanaca 1100/1689. godine kada pjesnik nije bio rođen, da bi mu 1150/1737. godine bilo oko 39 godina.
[60] Misli se na Silahdar Ahmed-beg ili Lejlek džamiju koja u kasidi Gurbi naziva „Starom džamijom" u kojoj je 1463. godine namaz obavio sultan Mehmed II Fatih (1451–1481).

Kamu ahbâb (u) yârânım dahı ashâb –ı ikrâmım
Kabîlem hısımım kavmim hanândır cem'i bunların
Svi su oni drugovi i bližnji jarani moji
Moj su soj, svi rodom, plemena
YENİ HAMMÂM ile ESKİ HAMÂMI hem BEZİSTÂNı
Bilür tüccâr olan kimse anın han ile dükkânların
Novi i Stari hamam, a tu je još i bezistan
Trgovci znaju njegove hanove sa dućanima
Yeni bâzârın içinde bizim bir KAL'Amız vardır
İki kapu hem üç kulle olur devrinde dîvârın
Usred Novog Pazara jednu tvrđavu imamo
Sa dvije kapije i tri kule zidinama opasanu
‚Acâyib tâbi'alar var dahı toplarla zindânı
Var ol ceb-hânede bârud sözüm tut sorma kantârın
Nešto čudnih utvrđenja, sa topovima i zindanom[61]
Skladište sa barutom, vjeruj mi na riječ, o količini ne pitaj
‚Aceb kangı birin evvel diyem bilmem cevâbına
‚Umûmen anlanı birden mahallât ü sokakların
Dakle, šta prije reći, ne bih znao
Podsjetimo se odjednom na mahale i sokake
İki dizdârımız vardır birisi berr-i sükûndür
Piyâdeyle süvârî bin nefer var hem ağaları
Dva dizdara,[62] *jedan je na kopnu, na tvrđavi imamo*
Pješadije i konjanika hiljadu vojnika je, i aginskih
T'e' allukdur bana bunlar bilürsin sen eyâ Vehbî
Şefâ'atda niyâzım bu bağışla hep günâhların
Samnom u vezi je ovo, Ti to znadeš Darovatelju
Šerijatska moja dova: grijehe im oprosti
Gerek a'lâ gerek ednâ dahı yoksul u bây olsun
Sagîrân u kebîrânı gamındadır cümle kulların
Visoki il' niski da su, bogati il' siromašni
Veliki ili mali, jesu Tvoji svi robovi
İlâhî hışm ile bakma bizi kahr odına yakma
Bu dâr-ı dünyâ yıkma sağ eyle cümle bîmârın
Ne gledaj nas srdito Bože, muke naše ne potpaljuj
Ne ruši nam bogomolje, ozdravi nam bolesnike[63]

---

[61] Moguće je da pjesnik misli i na Kulu motrilju sa tabijom koja je izgrađena nakon Velikog rata (1699) i u podnožju je imala zindan-tamnicu.

[62] Dizdar (tur.: *dizdar*; perz.: *kale muhafızı*), nazir za kaštelana, odnosno zapovjednika tvrđave u Osmanlijskom carstvu; vratar tvrđave; stražar na vratima.

[63] Stihovi su rađeni sa željom da grad ne doživi stradanja, glad i bolesti kojih je između 1689. i 1737. godine bilo na pretek. Sam pjesnik je kao porodičnu tragediju, doživio smrt svog oca i supruge, ne može se pouzdano znati da li je u pitanju stradanje u epidemiji kuge, kolere, tifusa ili prirodne smrti.

Muhammed Mustafā hakkı daḫı Merve Safā hakkı
Hayırlı ,ömr ile irgür kemāle son uşakların
Radi istine Muhammeda Mustafe i istine Safe i Merve[64]
Sa hajirli vijekom dovedi do zrelosti Ti djecu njihovu
Bu derviş Ahmedin Yā Rab niyāzı bu durur dā' im[65]
Bize lütf et nasīb eyle dem-i āḫırda dīdārın
Ova derviš Ahmedova molitva, Gospodaru, neće prestati
Smiluj nam se, pogledaj nas, prije zadnjeg izdisaja.
Kasīdem okuyan cāna niyāzım setr ide ,aybım
Kusūrum çokdur ,afv itsün benim nazmımda gör varın
Onaj koji čita kasidu ovu moju, neka dovom prekrije mi nedostatak
Neka oprosti nedostatke, u pjesmi ovoj, uočene.
Revādur iş bu ebyāta olursa böyle ,bir tārīḫ
Bu demde ,ışkı hep anlar beni bilā o dil-dārın[66]
Priliči da se ovim distihom ovakav tarih iskaže:
U ovom času ljubavi, samo me Voljeni razumije.

Tesdis (التسديس) ili *šestak* je u staroturskoj književnosti pjesnička vrsta od šest stihova (misrā'), u kome pjesnik svom gazelu od četiri stiha dodaje tadi distih (bejt) istog metra i rime, da bi ih bilo šest. Ovaj Gurbijev izgleda ovako:

Yeni Bāzārın Allāhım ser-a cümle nāsına
Moj Bože, svim vodećim glavarima Novog Pazara
Mu'īn ol zāhir ü bātın fakīr ü agniyāsına
Budi od pomoći vidljivim i skrivenim, siromašnima i bogatima
Kerem lütfeyle her yerde daha hem eşyāsına
Plemenitošću i razumom na svakom mjestu u djenata
Keder irgürme yā Rabbi bu şehrin ser-edāsına
Istinsku tugu da ne vide, Gospodaru, u ovom gradu
Sana maḫfī degil sırrı bu 'abdin iltimāsına
Tebi nije skrivena naklonost ovih podanika
Murād ancak budur senden ire sıdkın likāsına
S Tvojim likom susresti se želja je.

---

[64] Brežuljci između svetilišta Ka'be. *Merva* (ar.: المروة), naziv za sveto brdo između Mekke i Medine. Sa arapskog se može prevesti kao „Kremen, šljunak". Muslimanski vjernici za vrijeme Umre ili Hadždža čine da sedam puta idu i vrate se između brežuljaka Safā i Merve.

[65] Na kraju kaside ispisani su brojevi: 366 + 61 + 450 + 7 + 251 + 62 + 40, koji se prema „Ebced" proračunu odnose na hidžretsku 1157. godinu. Prema ABC proračunu (tzv. Ebced-hesabu), na osnovu numeričke vrijednosti slova stiha, može se konstatirati 1157/1744/75. godina.

[66] Fāilātun / Fāilātun / Fāilun. Prema ABC proračunu (tzv. Ebced-hesabu), na osnovu numeričke vrijednosti slova stiha, može se konstatirati 1157/1744/75. godina.

* * *

Hidâyet eyle hâdîsin kamumuza idüp ihdâ
Povedi nas putem predanja čineći dobročinstvo
Getürmiş kullarından it hulûs ile sana îmân
Donio je od svojih robova iskrenu vjeru u Tebe
Tarîk-ı müstakîm üzre bizi sâbit idüp her ân
Kao prave ashabe učini nas čvrstim u svakom trenu
Rızâdâr makamdım her dem sığındım sana yâ Rahmân
Pristajem da svakog časa tebi se priklonim Milostivi
Sana mahfî degil zîrâ bu 'abdin iktizâsına
Tebi nije skrivena naklonost ovih podanika
Murâd ancak budur senden ire zâtın likâsına
S Tvojim likom susresti se želja je.

* * *

Hevâyı nefsimizden sen özümüz münkatı' eyle
Želju naših čula ti istinski ispoštuj
Rehinde olmağa kı'im dilimiz müctemi' eyle
Kao zalog u namazu jezik da nam sjedini
İnâyet eyleyüp kurtar sivâdan mümteni' eyle
Čineći dobrotu spasi one koji se odriču
Sana lâyık olan işe 'atâ kıl muttali' eyle
Posao Tebi dostojan podaj onim koji znaju
Sana mahfî degil zîrâ bu 'abdin iktizâsına
Tebi nije skrivena naklonost ovih podanika
Murâd ancak budur senden ire zâtın likâsına
S Tvojim likom susresti se želja je.

* * *

Sen idin çünki ey Hâlik cihânda dinimiz eslem
Ti si naš Bog u našoj svetoj vjeri islama
Hem ni'âm idüben kıldın kamudan Âdemi ekrem
Čineći Ti dobra klanjamo svi od Adema plemenitog
N'ola ger eylesen zât-ı kerîmine senin mahrem
Šta god da činiš Tvoja dobrota je povjerljiva
Reca idin buyurdun çün budur bize olan elzem
Tebi se moleći okrećemo na ispunjenje svojih potreba
Sana mahfî degil zîrâ bu 'abdin iktizâsına
Tebi nije skrivena naklonost ovih podanika
Murâd ancak budur senden ire zâtın likâsına
S Tvojim likom susresti se želja je.

* * *

Halâs it vermez yâ Hak *cemî'* âfât-ı dünyâdan
Spasi nas Bože od svih zala zemaljskih
Ser-â-pâ cürmimiz *'afv* it elem itgürme 'ukbâdan
Sve naše krivice oprosti bola na drugome svijetu
Hisâb itme günâhımız hem a'lâ ile ednâdan
Ne računaj nam grijehe i umanji ih
Irag olmak revâ görme bizi sen çeşm-i bînâdan
Pogledaj nas i udalji od očiju zlikovaca
Sana mahfî degil zirâ bu 'abdan ikimizde
Tebi nije skrivena naklonost ovih podanika
Murâd ancak budur senden ire zâtın likâsına
S Tvojim likom susreti se želja je.

* * *

Elifden okudum evvel çün irdim harf-i yâsına
Od Elifa počeo sam, do Jasina stigao sam.
Elif lâm mîm okurdum okurken anda râsına
Elif, lam, mim naviko sam izgovarajući svikao sam
Nazar kıldım hakîkatla 'aceb ermişdi tînine
Kad bi pravog uvrikao neizvjesnost je stizala drvetoga
Bu Dervîş Ahmed El-GURBÎ didi irdim bu yâsîne
Derviš ovaj Ahmed Gurbi, do Jasina stigao sam, rekao je
Sana mahfî degil zirâ bu 'abdan ikimizde
Tebi nije skrivena naklonost ovih podanika
Murâd ancak budur senden ire zâtın likâsına[67]
S Tvojim likom susreti se želja je.

Gurbijev *müseddes*[68] (iz šest dijelova) o Novom Pazaru (YENİ PAZAR), molba Uzvišenom (rica), čija struktura stihova upućuje na pjesnikovu ljubav prema svom gradu i njegovim savremenicima. U njemu pjesnik podsjeća na ratna stradanja koja je doživio. Ta stradanja potvrđuje ostavljena ratna pustoš. U jednom osmanlijskom dokumentu od 3. februara 1716. godine pominje se težak položaj stanovnika „*Bosanskog ejaleta u kazi Novi Pazar i palanci Sjenica...*" od kojih je, nakon rušilačkog napada neprijatelja, u Novom Pazaru ostao mali broj stanovnika, u kome zahtijevaju državnu pomoć.[69] Pjesma glasi:

---

[67] Medil Tiko / Medil Tiko / Medil Tiko / Medil Tiko.
[68] Pjesnička vrsta slična terkibu u kojoj je je pjesma sastavljena od strofa po šest identično rimovanih stihova.
[69] Prema: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), fond: C. NF (Cevdet Nafia) br. 1839 (12. Mayis 1128/03. 02. 1716.)

Rıza-i rahmet-i rahman olur nasıl cihâd ile
Zadovoljstvom Svemilosnog sa džihadom biva
Kerem idüp sevindürem ilâhım zevk u şâdiyle
Darežljivošću neka obraduje druge, provodom i pjesmom
Cemî'an ehl-i islâmı hayırlı her murâdıyle
Sav svijet islamski sa korisnim namjerama
Bilür hak olmadı hâcet dimek her birin adıyle
Zna Stvoritelj da se sva dobra nabrajati ne mogu
Direm ben bu hâcet dimek her birin adıyle
Iskazujem te potrebe svaku svojim imenom
Yeni Bâzâr emin olsun her âfetden 'ibâdıyla
Neka Novi Pazar, sa vjernicima, od svih zala siguran bude

* * *

Kamumuz toylasun Allâh Kerem ile lütf u ihsâna
Želje nas uvećavajuć neka Allah plemenitošću i dobrotom nagradi
Selâmet sıhhat irgürsün sera-pa dost u ihvâna
Svoj braći i prijateljima neka zdravlje i spasenje podari
'İnâyetle hidâyetler idüp ahbâb u yârâna
Na putu Stvoritelja prijatelje i drugove neka uputi
Bilâdımda olan her yer gerek insan u hayvânı
Svako mjesto u mom zavičaju, čovjeka i životinju
Hudâdan isterem rahmet ana hem istinâd ile
Od Allaha želim zaštitu i povjerenje
Yeni Bâzâr emin olsun felâketden 'ibâdıyla
Neka Novi Pazar, sa vjernicima, od svih nesreća siguran bude

* * *

Kabûl eyler niyâzımı habîbi Mustafâ hakkı
Zbog pravde voljenog Mustafe , usliši moje molitve
Şefâ'ate her ne kim geçmiş var ise enbiyâ hakkı
Radi istine onog koji je stao na mjesto zamijenjenog
Sehâ ve ma'rifet kânı 'Aliyyü'l-Murtazâ hakkı
Zbog pravde i velikodušnosti, vještoga Alije Murteza
Hüseyn ile Hasan daha olan hep evliyâ hakkı
Radi istine Hasana i Husejna i svakoga evlijaha
Budur maksûm benim bî-şek Hudâya istinâd ile
Bez sumnje je moja besjeda s povjerenjem u Boga
Yeni Bâzâr emin olsun kadretden 'ibâdıyle
Neka Novi Pazar, sa stanovnicima, od žalosti siguran bude

* * *

Riyâsız isterem yâ Rab refîk it bize tevfîkın
Bez dvoličnosti Bože, nek nam Tvoja naklonost saputnik bude
Ola tâ gönlümüz içre ziyâd îmân ü tasdîkın
Sve dok naša duša velika vjera ne potvrdi
'Ayân it 'âlemi san'at içinde ma'nî tafsîlin
Obasjaj svijet i oblikuj im značaj novi...

* * *

Belâd u halkımız üzre musallat olmaya şeytân
Neka narod u mom zavičaju opsjednut šejtanom ne postane
Bize el urmaga fursat arada bulmaya düşmân
Neka neprijatelj ne nađe priliku da udari na nas
Ola tâ haşre dek bitim Kılıç kalkan u ol meydân
Neka je do Sudnjeg dana naša sablja na megdanu podignuta
Dua GURBÎ niyâz idüp sana Hannân u yâ Mennân
Reče Gurbi, moleći tebe Milostivi i Gospodaru
Dirom her rûz u şeb kapun senin ben istinâd ile
Želim danonoćno pred kapijom Tvojom da naslonjen budem
Yeni Bâzâr emîn olsun cemâletden 'ibâdiyle[70]
Neka Novi Pazar, sa stanovnicima, od skrnavljenja siguran bude.

Gurbijev „*diğer*“ (ponešto, nešto drugo, posebno) pod nazivom „*Gazel o Novom Pazaru*“ donosi jedinstvo teksta i interteksta, veoma snažne asocijativnosti, pri čemu se motiv pjesnikovog hvalisanja svog šehera („Benim şehrim Yeni Pazar içinde“) može objasniti prisutnom anksioznošću od iznenadnih epidemija i ratnih stradanja:

Benim şehrim Yeni Pazar içinde
Usred šehera, mog Novog Pazara,
Çü bülbül oturup gül-zâr içinde
Zapjevao sam bulbul usred đulistana
Dahân açmış değilken gonca-vaş ben
Neprocvalog cvijeta pupoljak sam
Hemen hamûş idim el bâr içinde
Odmah zanijemih kada sve dolučih
Zülâl âbı gibi sâkin dururken
Kao tiha voda stajao sam mirno
Nice eyyâm ile yıl kâr içinde
Sa mnogo dana u godini snježnih

---

[70] Mefâ'îlün / Mefâ'îlün / Mefâ'îlün / Mefâ'îlün.

Garîb oldu 'aceb gâyetde hâlim
U samoći stanje mi čudnovato posta
Sag iken sanasın bîmâr içinde
Čini ti se da zdrav ječi med' bolesnim
Zaman itdi mürûr âhir ben anda
Vrijeme hiteće — prođe, ka u jednom trenu
Sipâhî tek durup tîmâr içinde
Sam spahija osto usred svog imetka
Harâb olmuş yir ol binâya muhtâç
Kao ruševina od kuće zarušena
Anı ma'mûr iden mi'mâr içinde."[71]
S neimarom u njoj koji je popravlja.

Garbijev BEYÂN (OBZNANA) sadrži stihove u kojima se pjesnik ponosi svojom, nadaleko čuvenom, Bosnom, zemljom gazija (junaka). Zadnji stih je pomalo satiričan, jer se odnosi na nepripremljenost i debelost njenih branilaca, koji su se, navodno, previše ugojili: „*Kılıç suyun içer geldikçe yagı*" („*Sablja vodu pije kad masti prolije*"), a njihovo borbeno oružje „zahrđalo":

Diyârımdır benim Bosna Bilâdı
Domovina zemlja Bosna moja je
Kamu halk-ı cihân bilür bu adı
Sav narod svijeta za to ime zna
Hak anı kıldı gâziler ocagı
U pravom imetku gazije kuću podiže
Kılıç suyun içer geldikçe yagı[72]
Jer i sablja zahrđa kad joj vrijeme dođe.

ZAKLJUČAK

Specifični orijentalno-islamski i mistički egzistencijalni krug iznjedrio je pjesnika i sufiju, nastavljača bogate književne tradicije Novog Pazara, derviša Ahmed Garbi-babu čija se poezija etablirala u srcima njegovih sljedbenika i simpatizera. Nemar i nebriga za očuvanje pisanog kulturnog nasljeđa, doveli su nas dotle da od Garbijevog stvaralaštva nije ostalo ništa i da je ova, kao i mnoge druge studije nastala korištenjem tuđih resursa.

O fenomenu nestanka nekoliko, strukturalno različitih, Divana, mogla bi se pokrenuti duža rasprava, koja bi mogla biti nastavljena i u nekim vankniževnim institucijama. Vjerujemo da će Garbijeva zaljubljenost u Novi Pazar donijeti nove naučne rezultate i mogućnosti da neka ulica ili ustanova od kulturnog značaja dobije njegovo ime.

---

[71] Stihovi ovog gazela se izgovaraju u metru: Mefâ'îlün / Mefâ'îlün / Fe'ûlün (. - - - / . - - - / . - -).
[72] Isto.

Gurbijeva poetska retorika ukazuje na vrlo dinamične historijske okolnosti koje su determinirale njegov život — put islamskog tesavufa i, njemu svojstveni, život sufije i bektašijsko-nakšibendijskog šejha, vrlo izraženog ezoterizma. U svom gradu, među svojim dervišima i sugrađanima, dosegao je slavu filozofa, pjesnika i mistika. Bez obzira na geografsku udaljenost od većih derviških centara, Gurbi je kao asketa u svojoj tekiji u Novom Pazaru, okružen svojim dervišima, uživao gorke plodove ovozemaljskog života.

Redžep Škrijelj

NOVI PAZAR IN THE DIVAN OF DERVISH AHMEED GURBI

In Novi Pazar, strategically very important Ottoman military and economic center from the end of the 16th until the beginning of 20th century dozens of important literates emerged. Among them very special place belong to: Arshi (Chuki) Muhammed (978/1570), Ahmed Vali (1007/1598), Ni'meti (1012//1603), Hudai'i (–1029/1620).

The traditional art in Ottoman language cannot be imagined without the names of pleiad of poets from Novi Pazar, where Dervish Ahmed (Gurbi/Gurbi Baba) belongs. It is a structurally different opus which is treating poetry and prose through religious thematics.

The Gurbi Divan is heterogeneous in structure because it envelopes many thematic fields (Imam risals, masnavis, rubai'i-quatrains, mottos, historical scriptures, ghazals etc.) which provide a place among the pleiad of Divan poets who acted in our lands during the 18th century. These verses talk about the strength of the poets' spirit, of his intense patriotism, his deep religiousness that makes him one of the most important literates, thinkers and Dervish sheiks that Novi Pazar gave birth to.

MOGUĆNOST TREĆEG: KULTURNA NASLEĐA GRADA[1]

Ljiljana Gavrilović
Etnografski institut SANU
Beograd

UDK 316.72:711.42
316.334.56:316.7

Apstrakt: *U ovom radu, razmatraju se paralelno osnovni koncepti grada, pre svega njegova polarizacija u odnosu na selo i, kasnije, polarizacija starih „solidarnih" i savremenih anomičnih gradova na jednoj strani i osnovne smernice i praksa primene Konvencije o nematerijalnom kulturnom nasleđu, bazirane na čuvanju/zaštiti predmodernih kulturnih elemenata i – saglasno esencijalistički shvaćenih – grupnih identiteta, da bi se pokazalo kakve su mogućnosti razrade konceptualnog okvira za primenu Konvencije na — do sada neprepoznata — urbana nasleđa nastala na potpuno drugačijim premisama, kao i kakvi problemi i dileme proističu iz eventualnih takvih pokušaja.*

Ključne reči: *grad, nematerijalno kulturno nasleđe, romantizam.*

> Mada nije sasvim jasno šta je grad mogao biti, ili zašto bi postojao, opšte je prihvaćeno da se misli da je bio jedan mali prostor koji je pružao smeštaj i usluge velikom broju stanovnika. (...) Nijedno biće sa visokom nervnom strukturom kakva je potrebna da bi se razvila kultura (...) ne bi bilo u stanju da preživi u tako usko ograničenim okvirima. Ako bi se to pokušalo, rezultat bi doveo do masovnih neuroza, što bi uništilo i samu civilizaciju koja je stvorila grad.
>
> Kliford Simak, *Grad*, 1952/1977.

> Bejrut u potpunosti podsećao na Minhen, Rim... San Francisko, Topeku, London, Amsterdam. (...) Gradovi su se tokom vekova neizbežno izmešali, dok imena mesta nisu postala samo ostaci prošlosti. (...) Sve iracionalnosti mesta, vremena i običaja pomešane u jednu veliku racionalnost Grada, koji je zapremao ceo svet, poput jednolične, sive paste.
>
> Lari Niven, *Prstenasti svet*, 1970/1980.

---

[1] Rad pročitan na naučnom skupu u Novom Pazaru decembra 2012. godine, u okviru projekta „Raskršća baštine: Novi Pazar na mapi istorijskih puteva".

Na prvi pogled kontrastiranje grada i urbanog nasleđa s jedne, i koncepata Konvencije o zaštiti nematerijalnog kulturnog nasleđa i njene primene u praksi s druge strane, izgleda kao relativno jednostavan zadatak: nematerijalno kulturno nasleđe gradova, kao i čitavog modernog doba, kao da nije predviđeno ne toliko slovom, koliko duhom Konvencije, a iz primera koji su stigli na UNESCO-ve liste jasno se vidi da su predlagači u potpunosti prepoznali tu intenciju Konvencije i da su se ponašali u skladu sa njom (iako ima elemenata, kao što je npr. brodogradnja i/ili pozorišta, iz različitih krajeva sveta koji bi mogli biti vezani za gradove, ali nisu specifično urbano nasleđe). Ideja je bila da se ispitaju razlozi zbog kojih nematerijalna nasleđa gradova nisu prepoznata i predlagana za UNESCO-ve liste nematerijalnog kulturnog nasleđa, iako je njihovo materijalno nasleđe odavno uključeno u UNESCO-ve kategorije. To „jednostavno" pitanje otvorilo je, naravno, čitav niz problema.

Problem 1: Konvencija i moderno doba

Pažljivo gledano, u osnovne kategorije nematerijalnog kulturnog nasleđa, kako ih definiše Konvencija, nesumnjivo ulaze i vrlo široki segmenti modernog pogleda na svet (kao što su npr. naučni metod, osnovna ljudska prava, uključujući i ravnopravnost svih pred zakonom ili pravo na kulturu, pa zaključno sa idejom zaštite kulturnih dobara), koji se, bar u Zapadnom svetu, doživljavaju kao neupitne istine, a ne kao kulturni konstrukti proistekli iz modernog doba i evropske civilizacije. Ako se dekonstruiše implicitna ideologija kojom se oblikuju ovakve neupitne istine, jasno se vidi da su sve to delovi nematerijalnog kulturnog nasleđa tačno određene kulture u jasno definisanom vremenskom periodu, koji se zatim prenose sa generacije na generaciju i presudno su značajni za samo- i/ili grupnu identifikaciju miliona ljudi u savremenom svetu i, samim tim, mogu se definisati kao nematerijalno kulturno nasleđe. Kako nikome još uvek ne pada na pamet da bilo šta od navedenog podvede pod Konvenciju, prepoznavanje najšireg spektra tih pojava, koje je neophodno da bi se izbegle zamke folklorizacije celog koncepta nematerijalnog kulturnog nasleđa i/ili primene eurocentričnih merila u procesu zaštite, ali i da bi se otvorio čitav novi niz pitanja koja direktno proističu iz fluktuirajućih odnosa globalne i glokalnih kultura, kao i suprotstavljanja birokratskih mera zaštite svakodnevnom životu – ostaje posao antropologa. Utoliko izazovniji što je, bar od strane birokratije (i UNESCO-a i nacionalnih država), potpuno neočekivan i, verovatno, potpuno neželjen.

Isto tako, van okvira primene Konvencije, za sada ostaju i najraznovrsnija, pre svega individualna tumačenja kulturnih obrazaca, formi i propisanih/željenih ponašanja, kao i različite forme lokalizacije savremenih globalnih kulturnih obrazaca, što je jedan od najzanimljivijih i najraznolikijih procesa koji se odvijaju pred našim očima. Sve te individualne i/ili lokalne interpretacije kulture, spajanje tradicije i savremenosti koja boji svaki lokalni prostor, ostaju nesačuvane (što nije problematično), često i nezabeležene (što jeste), iako su one s jedne strane ključ za razumevanje kulturnih procesa, a sa druge jedini način za istinsko implementiranje tradicija u savremeni život. Glokalizacija je jedini mogući način očuvanja tradicije (materijalne ili nematerijalne), u spoju sa načinima života koje nosi savremeno doba, a ona se u dosadašnjoj primeni Konvencije nikako ne vidi.

Uostalom, i zaštita nematerijalnog nasleđa je deo globalizovane kulture, koji se nastoji implementirati u što je moguće više zemalja širom sveta, te je zapravo u potpunosti ambivalentan — ona je globalna strategija očuvanja kulturnog diverziteta. Nastojanjem da se Konvencija o zaštiti nematerijalnog nasleđa sprovede u praksi, mi stojimo u vratima koja sa jedne strane imaju prošlost, ideju strogo odvojenih kultura i grupno ("etnički/religiozno-kao-kulturno, esencijalistički) definisanih identiteta, a sa druge globalizovani svet, fluktuirajuće višeslojne i individualne identitete i beskrajno šarenilo glokalizovanih kulturnih formi. Insistiranjem na očuvanju samo jedne strane, možemo propustiti da upoznamo i razumemo onu drugu, onu u kojoj svi danas živimo. I čini mi se da je tu mesto antropologa, kao onih koji mogu da prevaziđu ovu barijeru i da se kreću s obe njene strane, nesporno.

Problem 2: percepcija Grada

Jedan od klasičnih opisa razvijenog industrijskog grada iz sredine 19. veka je nesumnjivo Dikensov portret Koktauna (Koksgrada), grada koji je simbol svih industrijskih gradova njegovog doba:

> „Bio je to grad crvenih cigala, ili bi one bile crvene da su to dim i pepeo dozvoljavali, ipak, bio je to grad neprirodno crven i crn, kao oslikano lice divljaka. Bio je to grad mašina i visokih dimnjaka, iz kojih se zauvek viju beskrajne zmije dima, nikad se ne odmotavši. U njemu je tekao crni kanal i reka ljubičasta od farbe neprijatnog mirisa, bile su tu ogromne hrpe zgrada punih prozora, koje su po čitav dan čegrtale i podrhtavale, a kojima je klip parnog motora radio monotono gore-dole, poput glave slona u stanju melanholičnog ludila. U njemu je bilo nekoliko velikih ulica, sve vrlo nalik jedna na drugu, i mnogo malih ulica, još više nalik jedna na drugu, u kojima su živeli ljudi podjednako nalik jedni na druge, koji su ulazili i izlazili u isti čas, praveći isti zvuk po istom trotoaru, da obavljaju isti posao, i kojima je svaki dan bio isti kao jučerašnji i sutrašnji i svaka godina kopija prethodne i buduće“ (Dickens 1854).

Turobnost i beznađe ovog opisa u potpunosti odgovaraju ideji da su gradovi mesta u kojima ljudi ne (mogu da) žive kvalitetnim životom i u kojima nema ničega vrednog i lepog, što je uobičajeno shvatanje Dikensovog doba. Duh ovog opisa danas prepoznajemo u gotovo beskonačno variranim distopijskim opisima gradova budućnosti, gradova iz civilizacije (naše) koja je ili uružila samu sebe do mere potpune apokalipse ili je dostigla neslućeni nivo otuđenja. Svi su oni sivi i/ili bez boje, svi su toliko udaljeni od romantičarske pastoralne slike idealnog prostora, da se čini da uopšte nisu podobni za život.

Citati sa početka teksta gotovo doslovno pokazuju kako se tokom druge polovine 20. veka menjao koncept ideje o gradu, zadržavajući se sve vreme u istim okvirima, zasnovanim na romantičarskim idejama iz 19. veka: grad je mesto koje „nije prirodno“ i u kome se, upravo zbog guste naseljenosti ljudi koji nemaju (pretpostavljeno) zajedničko poreklo, podrazumeva da ne postoje jasno izraženi nacionalni kao-jedino-značajni identiteti i grupne jedinstvenosti, iz čega se izvlači zaključak da u njima ne postoji sigurno/bezbedno mesto za pojedinca povezanog sa svojom okolinom, koje postoji jedino uz etničko-grupnu podršku.

U okviru — u zapadnoevropskom Weltanschaung-u — podrazumevane distinkcije *priroda* :: *kultura* gradovi jesu u potpunosti na strani kulture, „otuđeni“ od romantičarski idealizovane prirode, dok je, istovremeno, (pretpostavljena) nemogućnost raznolikosti kulturnih obrazaca, takođe zasnovanih na romantičarskom konceptu narodnog duha i/ili pastoralnoj idili.

No, savremeni sociolozi i drugi humanistički nastrojeni istraživači gradova danas često insistiraju na opoziciji između zajedništva koja je postojala u tim mračnim, nekadašnjim gradovima i usamljenosti u savremenim blistavim metropolama, u kojima „čak i kada delimo intimne prostore, nastojimo da budemo sasvim udaljeni jedni od drugih“, što je — kako kaže Kolman — uspostavljanje novog kontrasta između starog, solidarnog grada naspram novog, anomičnog, koji je zamenio ranije kontrastiranje sela i grada (Coleman 2009: 757). Promena kontrasta, međutim, ne znači i promenu odnosa, koji kaže: nekada je bilo bolje, sada je strašno.

Tako su ti stari, mračni industrijski gradovi postali prostori romantične, restaurativne nostalgije (Bojm 2005: 86–97), a njihovi delovi iz perioda industrijske revolucije i viktorijanskog doba koji su inspirisali Dikensov opis praznina i očajanja, ukoliko su bar delimično očuvani do danas postali su mesta koja se čuvaju, adaptiraju, ponekad i rekonstruišu i, kao nasleđe, postavljaju na kulturne i turističke mape.

Problem 3: Grad kao palimpsest

> „Sva mesta su palimpsesti. Između ostalih stvari, mesta su slojevi cigala, čelika, betona, pamćenja, istorije i legendi. Bezbrojni slojevi svakog mesta spajaju se u specifičnim vremenima i prostorima i postaju osnov kulturnih, ekonomskih i političkih karakteristika interpretacije i značenja mesta“ (Graham 2010: 422).

Gradovi postoje od kada postoje civilizacije (i u svim civilizacijama) i tokom istorije je u njima uvek živeo značajan deo populacije. Gradovi su oduvek bili nešto drugo: u njih su dolazili ljudi sa različitih strana, donoseći sobom različite poglede na svet, uverenja, običaje, pa čak i naizgled takve sitnice kao što je način odevanja i/ili kulinarske preferencije, iz čega su se oblikovali novi načini življenja koji su na najrazličitije načine 'brikolirali stare elemente, stvarajući potpuno nove obrasce svakodnevice. To su bila mesta gde su se manje-više nesputano razmenjivale ideje nastale u različitim okruženjima i uslovima, stvarajući tako povoljno okruženje za stvaranje potpuno novih ideja, za stalnu, kontinuiranu promenu...

I pre realizacije savremenog globalnog sela, gradovi su bili mesta koja su bila definisana stalnom interakcijom između nasleđa i urbane forme, svaki od njih — palimpsest unutar koga su povezani

> „distinktivni duh istorijskog grada, simboličko značenje njegovog nasleđa i urbana forma njegovih naređanih slojeva" (Khirfan 2010: 315),

te je upravo koncept nasleđa ono što transformiše palimpsest urbanog pejzaža u

> „produkt širokog opsega socijalnih i simboličkih procesa koji se mogu rekonstruisati na osnovu tragova koji ostavljaju i reprezentacija koje saopštavaju" (Crang 1998: 430).

Mogućnost Trećeg

U zapadnoj civilizaciji, koja je zasnovana na bipolarnim distinkcijama, od kojih je najjasnija *ja :: ti*, odnosno *mi :: oni*, gradovi su bili jedina mesta gde je bilo moguće stvoriti, ma koliko mali, prostor za nešto između — za Treće, čime se u velikoj meri ne samo prevazilazi centričnost pogleda, nego i zamagljuju/prevazilaze granice bipolarnog viđenja sveta.

Svaki grad, uvek i svugde, bio je i *jeste* raskršće kultura — kako u prostoru (onih koje postoje istovremeno), tako i u vremenu (prošlih i budućih). Naravno da je čak i čitanje tog kompleksnog nasleđa, koje stalno menja značenje čak i ako zadržava isti ili sličan pojavni oblik, veoma komplikovan zadatak, dok je njegovo „*očuvanje*", šta god se pod time podrazumevalo, sa stanovišta birokratije gotovo neostvarivo.

LITERATURA

Bojm, Svetlana. 2005. *Budućnost nostalgije*. Beograd: Geopoetika.

Colebatch, Hal. 2003. *Return of Heroes: The Lord of the Rings, Star Wars, Harry Potter, and Social Conflict*. Christchurch, New Zealand: Cybereditions Corporation.

Coleman, Leo. 2009. "Being Alone Together: From Solidarity to Solitude in Urban Anthropology". *Anthropological Quarterly* 82 (3), 755–778.

Crang, Michael. 1996. "Envisioning urban histories: Bristol as palimpsest, postcards, and snapshots". *Environment & Planning A*, 28 (3), 429–452.

Dickens, Charles. [1854]. *Hard Times*. Project Gutenberg, http://www.gutenberg.org/ebooks/786.

Graham, Mark. 2010. "Neogeography and the Palimpsests of Place: Web 2.0 and the Construction of a Virtual Earth". *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 101 (4), 422–436.

Khirfan, Luna. 2010. "Traces on the palimpsest: Heritage and the urban forms of Athens and Alexandria". *Cities* 27 (5), 315–325.

NOVI PAZAR 1910. GODINE U OPISU TURSKOG NOVINARA AHMED ŠERIFA

Sead Ibrić
Fakultet islamskih nauka
Novi Pazar

UDK 904(497.11 Нови Пазар)"1910"(093.2)
070:929 Шериф А.

Apstrakt: *Uzimajući u obzir da su opisi gradova važan historijski izvor, u ovom radu se daje prikaz opisa Novog Pazara. Turski novinar Ahmed Šerif je krajem mjeseca juna 1910. godine boravio u Novom Pazaru i napisao dva dragocjena teksta o gradu. Budući da ovaj opis dosad nije bio poznat našoj naučnoj javnosti i zato je od velikog značaja za proučavanje prošlosti Novog Pazara. Ovaj opis Novog Pazara posebno je značajan jer nam daje jasnu sliku i podatke o stanju grada u periodu kada je Osmanska država prolazila kroz godine naglog slabljenja. I kao što je poznato za kratko vrijeme, odnosno nakon dvije godine od ove posjete, Osmanska država će se povući sa prostora Sandžaka. U vrijeme ove posjete on je obišao najznačajnije državne institucije u gradu i posjetio obrazovne ustanove.*

Ključne riječi: *Ahmed Šerif, Tanin, Novi Pazar, Bošnjaci, Srbi, osmanska vlast, obrazovanje.*

Par riječi o Novom Pazaru prije 1910. godine

Novi Pazar je, polovinom XV stoljeća (1456–1461), osnovao sandžakbeg Skopskog krajišta Isa-beg sin Ishak-bega. Novi Pazar je od perioda osnivanja bio grad koji se konstantno razvijao sve do kraja XVII stoljeća, nakon čega, tokom XVIII stoljeća, počinje stagnirati, a onda, tokom XIX stoljeća, počinje gubiti svoju ekonomsku moć i slavu.[1]

---

[1] Kada su Turci osvojili Ras dali su mu naziv Pazar, jer se Ras prije toga nazivao Trgovište zbog trgovačkog sajma koji se organizovao u njegovoj blizini. Zbog toga su Turci novoosnovani grad nazvali *Yeni Pazar* (Novi Trg), a Ras *Eski Pazar* (Stari Trg). Novi Pazar se po prvi put u turskim osmanskim izvorima spominje 1477. godine kao *Yenice Pazar* (Jenidže Pazar), a 1485. godine pod istim imenom kao posjed u rukama je Isa-begova sina Ahmed-bega. Godine 1488. (h. 894) u ovom gradu ima 162 muslimanska i 53 hrišćanska domaćinstva. Kao mali grad je has (posjed) sandžakbega (mirliva). Temelj grada su vakufi i institucije koje je izgradio Isa-beg Ishaković, drugi bosanski sandžakbeg poslije Mehmed-bega Minetovića. (Sead Ibrić, *XIX. Yüzyılda Yeni Pazar Sancağı*, (Dalje: *Yeni Pazar Sancağı*) Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2004., str. 6. — Neobjavljeni magistarski rad: „*Novopazarski sandžak u XIX stoljeću*“).

U drugoj polovini XIX stoljeća, tačnije 1873. godine, u kazi Novi Pazar ima 20 džamija i mesdžida, 2 medrese, opštinska zgrada, rušdija, 12 muslimanskih mekteb-i sibjana, 41 han, 4.016 kuća, 590 dućana i 2 crkve. U srezu (kaza) 1887. godine se spominje izgradnja novih mahala za muhadžire iz Bosne i Nikšića. Na Hadžetu se izgrađuje 40 kuća za muhadžire iz Nikšića, a u naselju Jalija 15 kuća za muhadžire iz Bosne. Godine 1900. godine u kazi ima 15 policijskih stanica, 334 sela, 19 džamija u gradu i 2 na selima, tekija, tvrđava, kasarna, 2 džebhane, hambar, telegrafhana-pošta, 473 dućana, 27 pekara, 11 vodenica u gradu i 31 u selima, 2 crkve u gradu i 8 van grada, 28 kahvedžinica, 37 mejhana-kafana, 22 mahale, 65 ćuprija, jedan čifte hamam, 8 mekteba u gradu, rušdija, ibtidaija i fabrika brašna (mlin) koju je otvorio Kilerdžić Ali-aga sa ortacima. Iste godine ukupan broj kuća je 5.394 u kojima živi 34.605 stanovnika.[2] Godine 1908. Novi Pazar je brojio 17 mahala (naselja).[3]

Novinar Ahmed Šerif i novine „*Tanin*“

Ahmed Šerif je dopisnik i novinar turskog časopisa „*Tanin*“, koji je izlazio u Istanbulu. Rođen je 1883. godine, a umro je 7. avgusta 1927. godine u Istanbulu. U vezi njegovog života nema dovoljno podataka. Proslavio se tekstovima koje je kao dopisnik slao iz različitih dijelova Osmanske države (Bugarska, Anadolija, Kosovo, Sandžak, Crna Gora, Libija, Sirija i dr.) slao novinama „*Tanin*“. U periodu vladavine Mladoturaka, od 1909. do 1914. godine, novine „*Tanin*“ su bile glasilo Partije jedinstva i napretka (*Terakki ve İttihad Partisi*).[4] Ove novine štampane su, sa kraćim prekidima, u u periodu od 1908. do 1947, odnosno 1961. godine.[5] Zbog zabrane upotrebe istog imena 1922. godine neko vrijeme izlazile su pod imenom „*Renin*“.

Treba naglasiti da oštre kritike Ahmed Šerifa, koje se daju primjetiti u njegovim tekstovima, na račun prijašnjih vlasti u gradovima, ujedno su posljedica njegove partijske pripadnosti i njegove mladoturske ideologije koja je težila korjenitim reformama.

---

[2] Poslije pripajanja Bosne i Hercegovine Austrougarskoj, Novi Pazar u velikoj mjeri gubi na važnosti. Godine 1893. Novi Pazar kao srez (kaza) ima 23 džamije, 528 dućana, 4.496 kuća, 2 hamama, kasarnu i 190 česama-izvora. Te iste godine broj stanovnika (muškaraca) je 16.136, od kojih su njih 8.966 muslimani, a 7.169 nemuslimani (*gajr-i muslim*). Godine 1897. Srez zajedno sa mahalama ima 364 sela sa 4.999 kuća. Ukupan broj stanovnika te godine je 34.086, njih 15.102 su muslimani, a preostalih 15.182 nemuslimani. Ovih godina po *Kamusu-l A'lamu* Novi Pazar kao grad ima 13.000 stanovnika, dok po podacima iz *Zegret-i Terbiye ve Dilagrafiye* (koji je izdat h. 1300–1882. godine) u gradu živi 12.808 stanovnika. (*Yeni Pazar Sancağı*, str. 34–40.)

[3] Ejup Mušović, Novi Pazar i okolina 1912–1941, *Novi Pazar i okolina*, priredio: Mihailo Maletić, Beograd, 1969, str. 275–276.

[4] O Mladoturcima u Novom Pazaru vidi: Mladen Radović, *Književna nastojanja i kazivanja*, (Dalje: *Književna nastojanja*), Novi Pazar, 2007, str. 146–147.

[5] Godine izlaženja novina „*Tanin*“: 1908–1918, 1922–1925, 1943, 1944–1946, 1947, 1961.

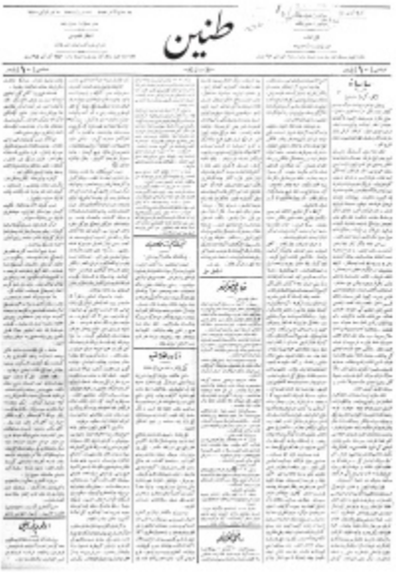

Slika 1 — Prva strana časopisa „Tanin" iz 1910. godine

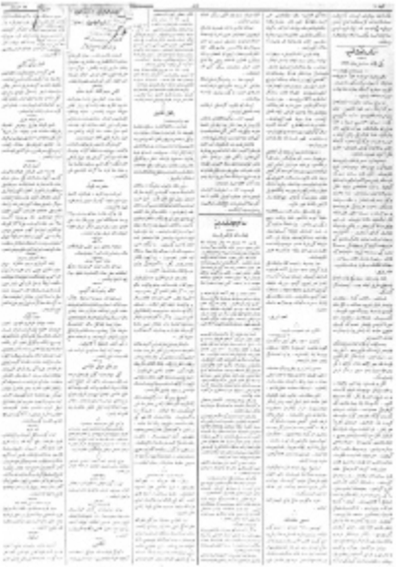

Slika 2 — Druga strana časopisa „Tanin“ iz 1910. godine

Napustio je novine „Tanin“ i povukao se iz javnog života. Poznato je da je do kraja života bio državni službenik nižeg ranga. Rano se razbolio i umro. Na njegovom nadgrobnom spomeniku (nišanu) napisano je: *„Za vodiča svoje savjesti uzeo je samog sebe; svoje postojanje poklonio je razvoju domovine i na tome putu je „nestao“. Urednik Tanina u Anadoliji, Ahmed Šerif.“*

Prije obilaska gradova na Balkanu on je tokom 1909. i 1910. godine obišao Anadoliju i objavio veliki broj radova o gradovima, običajima i situaciji na tom području.[6] Nakon obilaska gradova na Balkanu iste novine šalju ga u Siriju i Liban tokom 1910. i 1911. godine[7] i u Libiju (Trablusgarb) tokom 1911. i 1912. godine, gdje se on istakao kao uspješan dopisnik i napisao dragocjena sjećanja o ratnim dešavanjima na tom prostoru.[8] Nakon toga, tokom 1913. i 1914. godine obišao je prostor od Adapazara (*Adapazarı*) do Čerkeša (*Çerkeş*), u opštini Čankiri (*Çankırı*), u Turskoj i objavio je svoja viđenja u novinama „Tanin“, čiji je, u tom periodu, bio glavni urednik.

Boravak Ahmed Šerifa na Balkanu

Godine 1910. uredništvo časopisa „*Tanin*“ šalje svog „jakog“ novinara Ahmeda Šerifa, kako tada kaže, u „Arnavudluk“,[9] odnosno prostor na kojem žive Albanci. Prvi svoj telegraf poslao je iz Ferizovića (Uroševca) 27. maja. Odatle odlazi u Prizren, Đakovicu, Peć, pa zatim Mitrovicu.[10] Iz Mitrovice 22. juna 1910. godine, preko Banjske dolazi u Novi Pazar.[11] Odatle odlazi u Sjenicu, Novu Varoš, Prijepolje, Tašlidžu (Pljevlja), Kolašin-Šahoviće, Akovu (Bijelo Polje),[12] Berane[13] i na kraju dolazi u Trgovište (Rožaje).[14] U vrijeme posjete ovim gradovima Ahmed Šerif je u obliku dnevnika zapisivao svoja zapažanja i ista slao u Istanbul, novinama „*Tanin*". Mnoga njegova opažanja su veoma dragocjena, zanimljiva i korisna. Upravo iz tog razloga prezentacija tih njegovih opažanja može biti od velike koristi i pomoći u sagledavanju prošlosti gradova koje je on posjetio.[15]

---

[6] Şerif Ahmet, *Anadolu'da Tanin*, Priredio: Mehmet Çetin Börekçi, I., TTK, Ankara, 1999.

[7] Şerif Ahmet, *Arnavudluk'da, Suriye'de, Trablusgarb'de Tanin*, (Dalje: *Arnavudluk'da Tanin*), Priredio: Mehmet Çetin Börekçi, II., TTK, Ankara, 1999, str. 101–240.

[8] Isto, str. 241–296.

[9] Iako se ova riječ u turskom jeziku i danas koristi za državu Albaniju, ipak u tom periodu Albanija nije postojala, kao samostalna država. Tako da je ovdje riječ o prostoru na kojem žive Albanci, odnosno riječ je Kosovskom vilajetu, koji se prostirao od današnje Makedonije i Albanije, preko Kosova, sve do Sandžaka i Crne Gore.

[10] Riječ je o Kosovskoj Mitrovici.

[11] *Arnavudluk'da Tanin*, str. 36–37.

[12] Adnan Prekić, Opis Pljevalja, Kolašina, Bijelog Polja i Berana iz 1910. godine Ahmed Šerifa u dnevnom glasilu „Tanin“, (Dalje: *Opis iz 1910. godine*), *Almanah – Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/muslimana*, br. 51–52, Podgorica, 2011, str. 129–142.

[13] Suad Ibrić, Berane prije sto godina (Berane 1910. godine u opisu turskog novinara Ahmed Šerifa), *Tokovi – Časopis za kulturna, književna i društvena pitanja*, Broj 1–2/2011 (*40 godina*), Berane, 2011, str. 276–288.

[14] Suad Ibrić, Trgovište 1910. godine u opisu turskog novinara Ahmed Šerifa (*Rožaje prije sto godina*), *Rožajski zbornik*, br. 15, Rožaje, 2011, str. 308–328.

Ahmed Šerif o Novom Pazaru

Napisao je dva novinarska članka o Novom Pazaru, koji su u ovom radu obrađeni, prvi je objavljen je 21. džumade'l-ahira 1328. hidžretske godine ili 15. juna 1326. godine po rumijskom kalendaru, odnosno 28. juna 1910. godine pod rednim brojem 655,[16] dok je drugi članak objavljen, nedjelju dana kasnije, 28. džumade'l-ahira 1328. hidžretske godine ili 22. juna 1326. godine po rumijskom kalendaru, odnosno 5. jula 1910. godine pod rednim brojem 662.[17]

Radi očuvanja originalnosti izraza i jasnije slike o Novom Pazaru u tom periodu, u ovom radu naveden je prijevod većeg dijela teksta u cjelosti, a u fusnotama je naveden originalni tekst na osmanskom (staro-turskom) jeziku.

Prvi tekst o Novom Pazaru napisan je 22. juna 1910. godine, a objavljen je 28. juna iste godine. U ovom tekstu autor opisuje putovanje iz Mitrovice ka Novom Pazaru.

Putovanje od Mitrovice do Novog Pazara

On navodi da je ranije pisao o tome kako se u Mitrovici u odnosu na oblast Đakovice i Peći mnogo šta, makar za malo, promijenilo. Posebno se ta razlika jasnije primjećuje kada se uđe unutar grada.[18] A onda počinje sa opisom putovanja iz Mitrovice ka Novom Pazaru: „*Krenuli smo iz Mitrovice kočijom u devet sati.*[19] *Grad se tek budio i započinjao život kao i svakog dana. Prošli smo preko mosta na Ibru i posljednji put smo opraštajućim pogledom pozdravili mahalu Šeraj, a onda nastavili lijepim novoizgrađenim makadamom, koji je sa obje strane okružen vrtovima i njivama...*"[20]

Pratili su rijeku Ibar, zadovoljni zbog dobrog puta, odnosno makadama. Međutim, nakon pola sata prestaje makadam i počinje neugodni put u vidu prirodnog traga, što je „pokvarilo" njihovo lijepo mišljenje o tome da se nešto više uložilo u ovaj kraj.[21] A onda takvu situaciju komentariše riječima: „*Jer, to je značilo da ćemo danas ponovo putovati neugodno, a ujedno to je bio i znak da se i ova oblast ne razlikuje od ostalih po siromaštvu te da je i ona iste loše sreće kao i druge* regije.“[22] Po njegovom mišljenju svugdje je prisutno isto siromaštvo i svugdje se radi o želji da se obmanu posjetioci sa strane. Situacija je slična i u Anadoliji, u mjestima koja je on obišao. Malo utjehe od puteva kada se ulazi u grad ili izlazi iz grada, a onda putovanje preko kamenja, blata i potoka. Čitava država se nalazila u istom stanju.[23]

---

[15] *Opis iz 1910. godine*, str. 129.
[16] *Arnavudluk'da Tanin*, str. 35.
[17] Isto, str. 35.
[18] Isto, str. 35.
[19] Po sadašnjem mjerenju vremena oko 5.00 h.
[20] *Arnavudluk'da Tanin*, str. 35.
[21] Isto, str. 35–36.

„Međutim drugog izlaza nema, to je put koji vodi ka Novom Pazaru, ako želite onuda putujte.“ Prelazeći brda i doline, tokom jednog sata bili su primorani jednom ili dva puta silaziti sa kola i pješačiti. Ponekad bi naišli na poravnjane dijelove puta od po sto metara. Ponegdje, preko potoka gubio bi se trag, koji se koliko-toliko prati. Točkovi kola do pola bi bili u vodi potoka, tako da su kola ličila na lađu u moru.[24]

Selo Banjska

Na putu ka Novom Pazaru novinar Ahmed Šerif prolazi kroz selo Banjska.[25] U danima prije njegovog dolaska u Banjsku pale su velike kiše, tako da je nadošla rijeka u potpunosti uništila i poplavila njive i zasijane površine. Njive, sa obe strane rijeke, i dalje su bile pod vodom. Bilo je i objekata koje je voda porušila. Ahmed Šerif je samoga sebe tješio riječima: *„Sigurno će vlada i Poljoprivredna banka (Ziraat Bankası) potrčati u pomoć ovim seljacima, koji su ovoliko oštećeni i kojima je pomoć neophodna.“*[26]

„Blizu pola sata odmorili smo se u hanu, koji se nalazio na periferiji sela Banjska. Ovo selo je bošnjačko. Formirano je na padinama planine, a kuće su im lijepe. Shvata se da su sve te kuće napravljene s namjerom da bi se u njima boravilo i ugodno provodio život. Mještani ovog sela uglavnom znaju turski jezik. Na njivama su se viđele žene sa čaršafima, kako rade. Seljane sam vidio da žive ugodno (rahat) i da ih ne interesiraju poslovi, koji se ne tiču njih. Nošnja im je ličila na nošnju Albanaca (Arnavuda). Samo su se Bošnjaci (Boşnaklar) razlikovali po crvenim jelecima i ličima ([illegible]).“[27]

---

[22] Isto, str. 36.
[23] Isto.
[24] Isto.
[25] Ovo selo Evlija Čelebi spominje kao grad Banjska. On kaže da je to *„stari grad na visokoj stijeni“*. U periodu kada je Evlija Čelebi prošao kroz Banjsku ona je pripadala Bosanskom ejaletu. Tu se nalazi tvrđava sa dizdarom, vojnom glavbom, pedeset vojnika posade, džebhanom, topovima i žitnim magacinom. U tvrđavi se nalazi i jedna mala džamija, a *„dolje, u varoši, ima oko tri stotine siromašnijih kuća sa malim baščama. Kuće su pokrivene ćeremidom. Kohna džamija je Mustafa-pašina. Ima i jedan han, samo nema čaršije, ali ima mnogo vinograda...“* On spominje i pet-šest ilidža (toplih mineralnih vrela), gdje dolaze ljudi da se liječe. (Čelebi Evlija, *Putopis – Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Prevod, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo, 1996, str. 268.)
[26] *Arnavudluk'da Tarih*, str. 36.
[27] Isto.

Rogozna

Nakon odmora u hanu nastavio je putovanje preko krševitog i visokog brda, gdje je morao pješačiti, a onda se malo po malo odmarati. Sa svih strana nalazile su se razbacane kuće nekog sela. Izgled tih kuća govorio je da se radi siromašnim porodicama. Ahmed Šerif pauzu na Rogozni opisuje riječima: „*U pola puta stigli smo do mjesta, koje se zove Rogozna i koje se smatra da je na pola puta. Ovdje je bio jedan han i jedna žandarmerijska stanica. Zbog toga što ondašnji Bošnjaci ne znaju turski, pojavila se potreba za posrednikom prevodiocem da bismo se razumjeli. Prema onome kako su jeli, pili i sjedili može se shvatiti da se toliko posebno ne brine o čistoći. Čak nisam mogao popiti vodu koju su mi donijeli u jednoj posudi (maštrapi), kada sam primijetio prljavštinu posude, koja je pozelenila, kao da je obrasla mahovinom. Oni piju mnogo kahve. Na sredini hana naložili su vatru, gdje su okolo stavili đugum kahve i odatle stalno piju kahvu. I kada mušterija zatraži kahvu odmah mu je prinesu odavde.*"[28]

„*Nakon Rogozne, iako su govorili da je put bolji, po mom mišljenju to je samo u odnosu na put koji smo prešli. Pored toga, činjenica da smo silazili niz brdo, olakšavalo nam je putovanje. Ponekad bi naišli na širok put sličan makadamu, ali bi ga odmah nestalo, kao da ga je stid od ovakvog stanja. Put je bio strmovit i toliko je opasna nizbrdica dođe da kola uz malo nepažnje mogu otići naniže, tako da je kočijaš (arabadžija) bio primoran vući kola, zajedno sa životinjama.*"[29]

Ulazak u Novi Pazar

„*Na udaljenosti dva sata od Novog Pazara, zaista je počeo makadam. Međutim, ovaj makadam nije imao nijedan most. Put se nastavljao uredno, ali kada bi naišli na neki potok, prestao bi, a onda bi preko potoka ponovo počinjao. Putnici su bili primorani da idu preko vode ili 5–10 minuta obilaze zbog nepostojanja mostova od 5–10 metara.*"[30]

„*Novi Pazar, koji je formiran u ravnoj dolini, vrio je pod jakom sunčevom toplotom, a crvene ćeramide (kiremitler), među baščama zelenih, kao da su širile vrelu paru. Ja sam bio zauzet brojanjem minara, koje su izgledale mnogobrojne, i prebrojao sam njih dvanaest. U devet sati bio sam zauzet pisanjem ovih redova u novopazarskom hotelu Hürriyet (Sloboda).*"[31] Ovdje se završava prvi tekst o Novom Pazaru. Iako se ne radi o opisu samog grada, ipak je ovaj tekst napisan u Novom Pazaru i objavljen je kao tekst iz Novog Pazara.

---

[28] Isto, str. 36–37.
[29] Isto, str. 33.
[30] Isto.
[31] Isto.

Drugi tekst o Novom Pazaru napisan je 26. juna 1910. godine, a objavljen je 5. jula iste godine. U ovom tekstu autor opisuje stanovništvo, čaršiju, školstvo i vlast u Novom Pazaru.

U Novom Pazaru — Čaršija

Drugi tekst o Novom Pazaru Ahmed Šerif započinje opisom novopazarske čaršije, koja je, po njegovom mišljenju, dobar pokazatelj kako ljudi gledaju na rad.

„Stepen zaposlenosti u malim gradovima unutar zemlje, odlično se može izmjeriti brojem kahvečajnica (Kahvehana) u tome mjestu. Doista, ako bi se u ovakvim mjestima istražilo mnoštvo kahvečajnica i potražnja za njima, moglo bi se doći do zaključka, koji je najbliži realnom stanju, o načinu života naroda i o stepenu zaposlenosti.“ U nastavku on tvrdi da je Novi Pazar idealno mjesto i pogodna sredina za jedno takvo istraživanje.[32]

Većina dućana dugačke novopazarske čaršije, koja dijeli Novi Pazar na dva dijela pripada ugostiteljima, koji drže kahvečajnice, kahvedžijskim esnafima. *„Da ne kažem da ih ima dvijestotine, ali sigurno broj kahvečajnica prelazi stotinu. Od sabaha do akšama, u koliko god sati da se pogleda, vidjet će da mušterija ne fali i da su zauzeti igrom i pričom. Djeca, omladina i starci redovni su i odani mušterije kahvečajnica. Vidi se da ponekada sjede zajedno, a ponekada odvojeno i da se provode ubijanjem svoga vremena.“*[33]

On kaže: *„Kada bi se raspitali o privatnom stanju, takvih koji provode vrijeme na taj način, shvatili bi da oni nemaju udjela u kapitalu i imetku kasabe, čak bi došli do zaključka da žive gotovo kao siromašni. Oni ne obrađuju svoje njive i ne vode brigu o njima. Na njivama većinom rade srpski seljaci. A i oni dnevno primaju 100 para, ne prelaze tri kuruša ili uzimaju trećinu prihoda, rijetko kad i polovina.“*[34]

„Potrebe naroda su veoma ograničene i njima je dovoljno da na sofri imaju kukuruzni hljeb i jedan parčić krompira ili jogurt (kiselo mlijeko), a zbog toga što se do to mnogo lahko mogu zaraditi, ne strahuju da će ostati gladni. Odnosno, jedan čovjek, radio malo ili mnogo to može zaraditi. Zbog toga, kao da je njihova životna briga da imaju četiri metelika[35] *kada ulaze u kahvečajnicu i da zarade jedan hljeb za navečer da zarade. Zemljište je plodno. Međutim, samo mali dio se obrađuje. Naročito se nikako ne mogu primijetiti vrtovi i bašče. Svo povrće se donosi sa strane i prodaje se po cijeni, većoj nego što vrijedi.“*[36]

---

[32] Isto.

[33] Isto.

[34] Isto, str. 38.

[35] Metalni novčić od deset para.

[36] *Arnavudluk'da Tanin*, str. 38.

„U gradu ima blizu tri hiljade kuća. Njihov način izgradnje, nije toliko loš. Sokaci su široki i uglavnom su pokriveni kamenom kaldrmom. Kao i u ostalim gradovima ove regije i ovdje po sredini kasabe prolazi rijeka. Svake godine poplavi njive i kuće, nanosi štetu, ne oprašta. U najoživljenijem mjestu grada, u centru čaršije, nalazi se klanica (kasabhâne) i na obali rijeke nalazi se štavionica kuža (debbâğhâne)." On navodi da štavionica daje ružan prizor i negativno utiče na zdravlje. Zbog toga je neophodno premjestiti je na neko drugo mjesto, ali glavni razlog zbog čega se to ne realizuje je to što je ovdje narod „neprijatelj svakoj inovaciji" i da narod na sve moguće načine to sprječava. Zbog toga on sumnja da će kajmakam (načelnik opštine) u bliskoj budućnosti uspjeti to učiniti. Dok za klanicu kaže da se ne razlikuje od one u Peći i Đakovici, *„osim što se svi psi iz kasabe nalaze na tom mjestu"*. Ti psi posebno su opasnost za prolaznike noću i spasiti se njihovog napada *„zavisi od sreće"*.[37]

Higijena i zdravlje stanovništva[38]

On kritikuje vrijeme (da je nestabilno) i vodu (da je ima kreča u sebi) u Novom Pazaru, tvrdeći da je to zbog prirodnog i geografskog položaja grada. Vlaga se osjeća na sve strane. Žali se na nebrigu po pitanju čistoće i tvrdi da to negativno utiče na zdravlje ljudi, dotle da je naišao na mnoge ljude sa tjelesnim bolestima i nedostacima. U tom periodu Novim Pazarom haraju bolesti sifilis i tuberkuloza. Broj oboljelih od sifilisa svakog dana se povećava, dotle da doktor, koji je istraživao ovaj problem, kaže da je 20–25% stanovništva sreza zaraženo tom bolešću. Koliko se to jasno primjećuje po govoru, licima, priči i hodu naroda, Ahmed Šerif zaključuje riječima: *„Zapravo, da biste to shvatili nema potrebe da ste doktor."* Naspram takve situacije mnogi su nemarni, osim pojedinih, koji traže lijeka kod hodža ili u običnim travarskim dućanima (*attar dükkânları*), dok država „*po običaju*" ništa ne preduzima. U narodu vlada vrtoglavica, dotle da se primjećuje da se neki kreću „*poput propalica*", što je, po tvrdnji doktora, uticaj bolesti sifilisa. Kao primjer navodi porodicu, gdje su roditelji umrli od sifilisa, a iza njih je ostalo šestoro djece sa tjelesnim oštećenjima, kao „*poklon*" društvu.[39]

---

[37] Isto.

[38] Ahmed Šerif je posjetio Novi Pazar u periodu koji je poznat kao „*kolerine godine*", kada je u Novom Pazaru u periodu od 1908. do 1911. godine od epidemija umrlo 1.300 ljudi, po nekima čak više od dvije hiljade ljudi. Čak se pominje da je bilo slučajeva kada su dnevno sahranjivali i po 72 osobe. Zato se kaže: *„Ljudi koji su prethodnog dana ukopavali mrtve, sljedećeg dana bivali su i sami ukopani. U gradu je zbog toga vladala velika panika."* (Ejup Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Beograd, 1979, str. 101.) Dnevno je umiralo i po 68 ljudi. Tada su sagrađene i dvije džamije u Novom Pazaru, džamija u Potoku (Mesdžidi hidajet) i džamija u Lugu (Mesdžidi. saadet). To je bila brza smrt, čovjek bi se razbolio u podne, a umro bi do predvečer. (*Ejrindžine sećanja*, str. 30.)

[39] *Arnavudluk'da Tanin*, str. 38–39.

Stanovništvo

„U centru sreza, većinu stanovništva čine Bošnjaci muslimani, a poslije njih dolaze Srbi, Jevreji (Muševiler) i imigranti. Jevreja nema više od trideset kuća i oni se, kao i u svakom drugom mjestu, bave trgovinom, tako da su najvrijedniji. Također su mnogo radni Srbi i doseljenici iz Bosne i drugih mjesta. Drugi su, u pravom smislu te riječi, lijeni. Kao da svoje živote prose iz tuđeg rada."[40]

„Kada čujete da srez ima tristotinedeset sela, odjednom se začudite. Međutim, to čuđenje vas prođe kada saznate da se ta sela sastoje od tri do pet kuća i da najveće selo nema više od trideset kuća. Iako u selima Srbi i Bošnjaci, uglavnom žive zajedno, nisu u istom položaju."[41]

„Srbi, koji žive u selima, uglavnom nisu vlasnici zemljišta. Oni rade na bošnjačkim imanjima kao ortaci. Način življenja im je ponižavajući i siromašni su. Čitava nošnja sastoji im se od duge košulje, koja je izgubila boju, običnog prsluka, pocijepanih i izrešetanih hlača."[42]

„Svi uticajni age u selima su iz redova Bošnjaka. Ostali su njihovi čifčije (zemljoradnici) i sluge. Seljaci, uglavnom žive pod njihovom dominacijom i rade na njihov račun."[43]

„Srpski seljaci, čak i sada su poput zarobljenika Bošnjaka i Bošnjaci duguju njihovom radu za imetak i životna sredstva, koja posjeduju."[44]

Bolesti, koje izjedaju društveni život u gradu, svakako ostavljaju i negativan uticaj i na sela, seljake i radnu atmosferu na selu koje je udaljeno od grada i siromašno.[45] Stanovništvo koje živi u gradu, u najmanju ruku, kada poželi odmah može da dođe do državnih institucija, do doktora. Ali, seljaci ne mogu lahko doći do istih jer život im prođe u zabačenim selima.[46] *„Zbog toga što nisu uživali u životu pod ovakvim okolnostima, nisu naučili ni da daju važnost životu da bi poslije tražili načine da sačuvaju svoje tijelo od bolesti, koje ih napadaju. U selima ima mnogo više bolesnika od tuberkuloze, i sasvim prirodno je, također i doktor tako kaže, da se ne može bilo šta učiniti naspram takve situacije."*[47]

Obrazovanje u Novom Pazaru

Ahmed Šerif u svom opisu Novog Pazara navodi i podatke, koji se odnose na stanje obrazovanja, pa kaže:

---

[40] Isto, str. 38.
[41] Isto.
[42] Isto.
[43] Isto.
[44] Isto.
[45] Isto.
[46] Isto.
[47] Isto.

„… U Novom Pazaru postoji jedna ruždija (rüşdiyye mektebi) i mnogo osnovnih (ibtidâiyye) i mahalskih mekteba (mahalle mektebleri). Kažu da i u selima ima dvanaest mekteba, od kojih su neki tek otvoreni, a neki su stariji. Međutim, treba priznati da nijedan od njih nije izvor znanja, koje će osvijetliti budućnost. Nijedan nije odgojio neku baklju znanja. Istina, u ruždiji u kasabi ima osamdeset, a u ostalim mektebima mnogo djece, međutim ne pitajte šta oni uče. Ne gledajte im škole! Jer, ono što ćete shvatiti i vidjeti, može prouzrokovati beznađe i tugu kod vas. Ali, iako raduje to što neki vrijedni i rodoljubivi službenici i oficiri redovno drže časove u ruždiji, ipak je to, kao i u drugim mjestima, prolazno, postoji sumnja da li će tako nastaviti…"[48]

„Škole Srba su bolje, sredstva za nastavu i odgoj su im izvanredna i oni su navrijeme dobro shvatili potrebu i korist obrazovanja te su ga čvrsto zagrlili.[49] *Među srpskom omladinom, koji god pozovu da rade, teško je naići na onoga koji ne zna manje-više čitati i pisati. Srpska djeca iz sela, koja su udaljena čak i tri-četiri sata hoda, pohađaju škole u Novom Pazaru. Zapravo, po svakom bitnom životnom pitanju, bilo da je riječ o obrazovanju, načinu življenja i odgoju, postoje razlike, vrijedne pažnje. Oni su materijalno i duhovno stalno napredovali i pronašli su ljepotu i ukus u životu."*[50]

Državna vlast u Novom Pazaru

Stanje državne vlasti, u odnosu na dvije-tri godine prije, mnogo je bolje i stabilnije. Iako u ovoj oblasti nije bilo pobuna i problema kao što je bio slučaj sa stanovništvom Đakovice i Peći, ipak je bilo onih koji su pokušali imitirati ih i izazvati nerede. *„Stanovništvo, koje je spremno na pobune, danas je pokorno kao janje. Nije moguće negirati da su posljednji vojni podhvati na teritoriji Arnautluka izazvali velike promjene na njihovo političko stanje."*[51]

On tvrdi da je narod počeo napuštati svoje stare navike i poštovati vlast, od trenutka kada je naspram sebe vidio snažnu, odlučnu i nepokolebljivu vladu. *„U suštini ovi ljudi su izvanredno odani vladi i to su ljudi, koji se pokoravaju svakoj njenoj naredbi, onda kada vide istinu."*[52]

Govoreći o policiji (žandarmeriji) on kaže: *„Policija, koja je poluga vladajuće mašinerije, sa žalošću treba kazati, zakazala je i došla je u stanje da se ne može kretati. Očekivati da nešto urade ovi policajci, koji su uglavnom domorodci, suvišno je prazno očekivanje. Između njih i njihovih kolega u Anadoliji nisam mogao pronaći bilo kakvu razliku. Oni ne posjeduju ni traga vojne ozbiljnosti i odgoja, što bi bilo neophodno da se nađe kod njih zbog prirode zanimanja. Svojim*

---

[48] Isto, str. 48.

[49] Za opširnije podatke o organizovanju Srba u Novom Pazaru na polju prosvjete i kulture vidjeti: Vladan Virijević, „Carigradski glasnik" o Novom Pazaru i okolini krajem XIX i početkom XX vijeka, *Novopazarski zbornik*, br. 33, Novi Pazar, 2010, str. 111–123.

[50] Isto, str. 48.

[51] Isto.

[52] Isto.

očima sam vidio 8–10 žandarma, koji su na konjima bili u svadbenoj povorci, kako se vesele sa narodom i kako mnogo šta više rade od nepismenog naroda. Ako zatreba da policija uradi nešto u bilo kojoj državnoj ustanovi, to apsolutno neće dati rezultate. Jer, policijska stanica u Novom Pazaru je paklena rupa (čorsokak).'[53]

U vezi posjete načelnika kaže: „*Iako sam dva puta pokušao ući u upravnu zgradu sreza, ipak nisam uspio. Prvi put kada sam otišao poslije devet sati,*[54] *zakasnio sam, a drugi put mi je portir na kapiji kazao da je vrijeme pauze od četiri do sedam*[55] *i dobio sam odgovor da trenutno unutra nema nikog od službenika. Ovdje važeća nema nikakvo pravilo u koliko službenici dolaze na svoju dužnost i u koliko izlaze iz kancelarija. U svako vrijeme, nekoliko njih može se vidjeti u čaršiji i kahvećajnicama. Teško je shvatiti kada rade svoj posao.*[56]

Ovo su bile riječi koje je Ahmed Šerif zapisao dok je boravio u Novom Pazaru. Rastanak sa Novim Pazarom će opisati u sljedećem tekstu, kojeg je napisao u Sjenici, 27. juna 1910. godine.[57]

Rastanak sa Novim Pazarom

Ahmed Šerif je napustio Novi Pazar u ranim jutarnjim satima u ponedjeljak, oko devet sati,[58] 27. juna 1910. godine i nastavio svoje putovanje ka Sjenici. Grad se tek budio iz sna, vrata kuća su se počela otvarati i ćepenci dućana polahko podizati. Put je donekle bio dobar, a onda je ponovo počeo dobijati svoj prirodni oblik u vidu staza.

Na putu ka Sjenici nailazi na mnogo zemljoradnika koji su sa alatom u rukama krenuli na svoje njive. Prizor je bio toliko izvanredan da se osjećala njegova svježina pod zracima proljećnog Sunca, koji su život značili. Među stablima, tamo dalje, posmatrao je seoske kuće, usamljene ili po dvije-tri zajedno. Iako je put ka Sjenici, makar za malo bio bolji u odnosu na put od Mitrovice ka Novom Pazaru, ipak nije bio lagodniji. U odnosu na taj put bio je „manje zlo".[59]

Zaključak

Ahmed Šerif je kao dopisnik i novinar turskog časopisa „*Tanin*", iza sebe ostavio dragocjene podatke o Novom Pazaru iz 1910. godine. On je došao u Novi Pazar iz Mitrovice, preko Banjske i Rogozne, 22. juna 1910. godine, a odatle će nastaviti putovanje ka Sjenici 27. juna 1910. godine, što znači da je u Novom Pazaru boravio pet dana. Tokom putovanja on prije svega ukazuje na ekonomsku situaciju i putnu infrastrukturu. On nam daje podatke o radu lokalnih vlasti, pa makar oni bili negativni. Upoređuje balkanske gradove sa gradovima u Anadoliji i govori o sličnosti stanja u kojem se nalaze. Opisuje putovanje preko Banjske i Rogozne, dajući sliku mještana u Banjskoj i hana na Rogozni. U Novom Pazaru obilazio je čaršiju, državne ustanove i škole. U gradu primjećuje mnoštvo kahvečajnica, dotle da ih ima više sto, i lijenost stanovništva. Pored siromaštva, koje vlada u gradu, on primjećuje i to da se jedan stanovnik Novog Pazara zadovoljava sa hranom do koje lahko može doći. Grad u tom periodu ima oko tri hiljade kuća i po njegovom komentaru one nisu loše. On kritikuje nečistoću, koja se ogleda kroz klaonicu i štavionicu, koje su smještene u centru grada. Narod u Novom Pazaru je, kako tvrdi, „neprijatelj svakoj inovaciji“. U tom kontekstu, spominje prisustvo epidemije u gradu, citirajući podatke od doktora. Većinu stanovništva čine Bošnjaci islamske vjeroispovjesti, a onda dolaze Srbi i Jevreji. Kao posebnu kategoriju stanovništva spominje muhadžire, odnosno imigrante, koji su, zajedno sa Jevrejima i Srbima, više posvećeni radu od muslimana domorodaca. Srez ima tristašezdeset sela u kojima Srbi i Bošnjaci žive zajedno, ali nisu u istom položaju jer vlasnici zemlje su age Bošnjaci, a Srbi su zemljoradnici (čifčije) koji je obrađuju. Ahmed Šerif također navodi podatke o rušdiji, mektebima i školstvu u Novom Pazaru, gdje je situacija veoma loša. S druge strane, Srbi su posvećeni školstvu i daju mu veću važnost od Bošnjaka. Što se tiče državnih ustanova u Novom Pazaru, iako u narodu vlada lojalnost i odanost državi, ipak službenici, kao predstavnici vlasti ne izvršavaju svoje dužnosti na adekvatan način, a kao primjer navodi policiju i gradsku upravu.

---

[53] Isto.

[54] Po sadašnjem mjerenju vremena oko 17.50 h.

[55] Po sadašnjem mjerenju vremena od 12.30 do 15.30 h.

[56] *Arnavudluk'da Tanin*, str. 41.

[57] Članak napisan u Sjenici objavljen je u novinama „*Tanin*", 3. redžeba 1328. hidžretske godine ili 27. juna 1326. godine po rumijskom kalendaru, odnosno 10. jula 1910. godine pod rednim brojem 667. (*Arnavudluk'da Tanin*, str. 41.)

[58] Po sadašnjem mjerenju vremena oko 5.00 h.

[59] *Arnavudluk'da Tanin*, str. 41.

Uzimajući u obzir da se radi o jednom politički kritičnom i ekonomski teškom periodu za Osmansku državu na Balkanu, odnosno periodu uoči balkanskih ratova, kada se Turci Osmanlije povlače sa Balkana ovoliko loša situacija u Novom Pazaru, kao i u većini ostalih gradova na Balkanu, sasvim je realna i očekivana.

Također se može zaključiti da ovaj opis Novog Pazara odslikava najteži period iz prošlosti ovog grada. Tako da je u odnosu na opis Evlije Čelebi,[60] Amadeja Šometa ili francuskog putopisca Barona Božura[61] ovo najtužniji opis grada, jer je Novi Pazar prolazio kroz najteže dane svoga postojanja i bio izložen sve izraženijom ekonomskom propadanju.[62]

---

[60] Čelebi Novi Pazar opisuje kao „*znamenit šeher*“. Grad tada ima „*čuvenih do petnaest*“ mahala. Čaršija ima 1109 dućana. Ima tri hiljade kuća „*sa rajskim baščama*“. Za razliku od Ahmed Šerifa Evlija Čelebi kaže da je klima u Novom Pazaru jako prijatna, zbog čega je narod „*tako zdrav i rumen, čak su i ljudi velike starosti* [illegible] *i rumeni* [illegible]*, a njihova umilnost je od familije rumene ruže.*“ Čelebi, str. 265–268.

[61] Kada je Novi Pazar, polovinom XIX stoljeća, bio vojni centar u regiji i kada se za Novi Pazar, 1867/68. godine, kaže da je drugi grad po veličini u Bosanskom vilajetu. (Safet Bandžović, Stoljeća novopazarske tvrđave, *Zbornik Sjenice*, priredio Asim Vrcić, br. 9–10, Sjenica, 1999, str. 33.)

[62] Mušović, str. 183.

LITERATURA

Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, Priredio: Mehmet Çetin Börekçi, I, TTK, Ankara, 1999.

Ahmet Şerif, *Arnavudluk'da, Suriye'de, Trablusgarb'de Tanin*, Priredio: Mehmet Çetin Börekçi, II, TTK, Ankara, 1999.

Bandžović Safet, [illegible], *Zbornik Sjenice*, priredio [illegible], br. 9–10, Sjenica, 1999.

Čelebi Evlija, *Putopis — Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Prevod, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo, 1996.

Bećić Suad, „Berane prije sto godina (Berane 1910. godine u opisu turskog novinara Ahmed Šerifa)“, *Lukovi — Časopis za naučna, književna i društvena pitanja*, Broj 1–2/2011 (40 godina), Berane, 2011.

Bećić Suad, „Trgovište 1910. godine u opisu turskog novinara Ahmed Šerifa (Rožaje prije sto godina)“, *Rožajski zbornik*, br. 15, Rožaje, 2011.

Bećić Suad, *XIX. Yüzyılda Yeni Pazar Sancağı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2004.

Mušović Ejup, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Beograd, 1979.

Mušović Ejup, Novi Pazar i okolina 1912–1941, *Novi Pazar i okolina*, priredio: Mihailo Maletić, Beograd, 1969.

Pepić Adnan, Opis Pljevalja, Kolašina, Bijelog Polja i Berana iz 1910. godine *Ahmed Šerifa u dnevnom glasilu „Tanin“*, *Almanah — Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana*, br. 51–52, Podgorica, 2011.

Radević Miodrag, *[illegible]*, Novi Pazar, 2007.

Vujević Vladan, „*Carigradski glasnik*“ o Novom Pazaru i okolini krajem XIX i početkom XX veka, *Novopazarski zbornik*, br. 33, Novi Pazar, 2010.

Sead Ibric

NOVI PAZAR IN 1910 IN DESCRIPTION OF TURKISH JOURNALIST AHMED SERIF

Considering that the descriptions of cities are an important historical source, in this paper is presented a description of Novi Pazar. Turkish journalist Ahmed Serif at the end of June 1910 stayed in Novi Pazar and wrote two valuable texts about the city. This description, until now, has not been known for our scientific community and therefore that is great value for the studies of the past of Novi Pazar. This description of Novi Pazar is particularly important, because it gives us a clear picture and information about the condition of the city at a time when the Ottoman state was going through a rapid weakening. And as it is very well known, for a short time, after only two years of this visit, the Ottoman state would withdraw from the area of Sanjak. At the time of this visit he toured the most important state institutions in the city and visited educational institutions.

САНЏАК (РАШКА ОБЛАСТ) И РАТНИ И ПОЧЕТНИ ОПЕРАЦИЈСКИ ПЛАНОВИ АУСТРОУГАРСКЕ И СРПСКЕ ВОЈСКЕ У ЛЕТО 1914. ГОДИНЕ

UDK 355.4(436-89)"1914"
355.4(497.11)"1914"

Бранко Надовеза
Институт за новију историју Србије
Београд
Небојша Ђокић
Центар за војно-политичке студије
Београд

Апстракт: *У раду су разрађени ратни планови и стратегијски развој српске и аустроугарске војске у лето 1914. године. Посебна пажња је посвећена коалиционим обавезама између армија као и плановима аустроугарског командовања за рат на два фронта.*

Кључне речи: *Први светски рат, српска војска, аустроугарска војска, ратни планови, стратегијски развој, аустроугарски генералштаб, Конрад фон Хецендорф, Радомир Путник, Молтке млађи, Жофр, Шлифен, Русија, Србија, Аустроугарска, Немачка, Француска.*

Део плана народне одбране којим се предвиђа организована употреба оружаних снага једне државе или савеза држава за вођење рата према постављеном ратном циљу назива се ратни план. Израђује се на основу усвојене ратне доктрине и свих мера које, у оквиру плана народне одбране, предвиђа и спроводи државно руководство. План израђује врховно војно руководство, а одобрава га врховна државна власт. Ратни план обухвата: процену војно-политичке ситуације за сваки конкретни случај, циљ и карактер, снаге и средства за вођење рата, груписање снага, организацију вишег командовања, основне задатке појединих већих делова оружаних снага у оквиру целине и мере за обезбеђење од непријатељског дејства. Уз ратни план могу се израђивати, као његови саставни делови, и ови планови: мобилизације, концентрације, уређења позадине, уређења ратишта у инжињеријском смислу, почетни операцијски планови и други.[1]

Почетни операцијски план је део ратног плана којим се утврђују груписање и задаци оружаних снага за почетне операције и друго борбена дејства. Израђује се у миру у једној или више варијанти на темељу основне идеје ратног плана, процене војно-политичке ситуације у односу на потенцијалне противнике и вероватне савезнике. Садржи: податке о непријатељу (вероватно груписање снага и намере); основну идеју маневра за прве операције; груписање и задатак сопствених снага и одредбе о обезбеђењу, командовању, снабдевању и др. Почетни операцијски се допуњује и мења у складу са развојем ситуације.

---

[1] Даље се обавезно израђују и планови за употребу појединих видова оружаних снага, противваздушне одбране итд.

Стратегијски развој је основно груписање целокупних оружаних снага или њихових делова на појединим војиштима у пограничним зонама и одсецима, са којих ће у зависности од њихове стратегијске намене, почети операције или у рејонима у дубини територије ради стратегијског дочека непријатеља.[2] Стратегијски развој може бити кордонски, групни по правцима, у маси и комбиновани. Код кордонског распореда се тежи да се подједнако заштите сви делови државне територије уз постојање слабијих резерви. Као начин груписања снага примењиван је у дефанзивном рату и још у време Првог светског рата припадао је прошлости.[3] Групни по правцима је такав распоред у коме се снаге групишу по правцима уз наглашавање тежишта и постојање јаких резерви. Применљив је и за офанзивна и за дефанзивна дејства. Стратегијски развој у маси назива се такав развој када се све снаге групишу према јачем противнику, а према слабијем, уколико постоји, оставља само застор. У време Првог светског рата стратегијски развој је започињао тек неколико дана по проглашењу мобилизације док су само мање снаге одмах по проглашењу мобилизације запоседале граничне положаје у циљу осматрања и спречавања непријатеља да врши насилна извиђања. У савременим условима стратегијски развој дела оружаних снага (првог стратегијског ешелона) врши се још за време мира, а непосредно пред почетак рата допуњују се снагама другог стратегијског ешелона.

Од добро израђеног ратног плана и у складу са њим добро припремљеног стратегијског развоја војске зависи успех на почетку ратних операција а најчешће и сам исход рата. Опште је познато: било је изгубљених ратова и са одличним ратним плановима али није било ни једног добијеног рата чији план био лош. Позната је и изрека коју је Молтке (старији) дао о значају стратегијског развоја: „Погрешке у првобитном развоју војске једва да се могу поправити у току даљег рата."[4]

---

[2] У савременим ратовима се концентрација врши у дубини територије и због спречавања евентуалних ваздушних десаната.

[3] Овакав начин развоја снага су употребљавали и српски устаници и Османлије током Првог српског устанка. Класични примери су кордонски развоји устаничких снага 1809, 1810. и 1813. године.

[4] Према: В. Максимовић, *Велики рат 1914. год. на Српском фронту — Битка на Церу* (рукопис), 44.

С обзиром на толику важност за исход рата, ових основних елемената савременог ратовођства, њихов утицај и на савезничку улогу српске војске у Великом рату је од огромног значаја.

Ратни и почетни оперативни планови аустроугарске и српске војске

Ако погледамо политичку ситуацију у којој у лето 1914. године избио рат видимо да је Србија за случај рата са Аустроугарском, у војничком погледу са формалне стране, стајала потпуно усамљена ако се не рачуна могућност брзог стварања војничког споразума са Црном Гором. Војна конвенција са Грчком од 19. маја 1913. године која је била у важности и 1914. године није се односила и на случај рата са Аустроугарском. Такву је конвенцију тек требало склопити у времену политичких заплета али до тога није дошло.

Са Русијом, најприроднијим савезником, Србија није имала ни политичког уговора о савезу, па у складу са тим ни војног споразума за ратну сарадњу две војске. Међутим, с обзиром на врло велике изгледе за заједнички рат обе словенске државе против Аустроугарске независно од написаних склопљених савеза војни српско-руски споразум је био неопходан.

Руски главни генералштаб је при разради својих ратних планова за рат против Аустроугарске предвиђао и учешће Србије као савезника Русије. Међутим, битно је напоменути да су руски ратни планови предвиђали да се главне операције изводе у Галицији и то у виду брзог наступања руских армија правцем исток — запад, према Кракову, у Моравску и даље према Шлезији дуж северног подножја Карпата. Циљ је био да се што пре потуче аустроугарска армија у Галицији и да се затим, поменутим правцем преко Моравске отвори пут за брзо наступање ка Бечу или Берлину. У складу са овим плановима руски главни генералштаб је, све до балканских ратова, тражио од српске војске да издржи притисак аустроугарских снага док на главном фронту у Галицији не падне одлука чиме би аутоматски било решено питање победника и на споредном српском фронту. Руси су се плашили да због неуспеха српске војске не буду приморани да у току извођења ратних операција измене свој основни оперативни план и ослабе своју снагу на главном војишту одвајањем снага за пружање помоћи Србији тако што би их евентуално упутили преко Карпата у мађарску низију. Као што видимо, по руском оперативном плану Србија је требало да буде пасиван савезник чији је основни задатак био да издржи евентуалну аустроугарску офанзиву док руска војска одлучно не потуче аустроугарске снаге у Галицији.

Од 1908. године представници руске државне управе почели су да воде повремене преговоре са владом Краљевине Србије у смислу заједничких ратних дејстава против Аустроугарске. Сви ови преговори су остали на нивоу пројеката усаглашених у главним потезима. Ништа прецизније није било договорено а још мање потписано.[5] Тек од 1912. године, под претњом ратног заплета створеног Првим балканским ратом и настојањем француске владе да убеди руско вођство да је од пресудног значаја да Русија брзо потуче подељене аустроугарске снаге у случају рата двојне монархије истовремено са Русијом и Србијом. Због тога је у Русији новембра 1912. године разрађен нови ратни план којим је било предвиђено да Србија на себе привуче што јаче аустроугарске снаге али је истовремено предвиђено да се Србији од самог почетка у случају потребе укаже макар посредна помоћ.

У то време, између Русије и Француске, постојала је тајна војна конвенција склопљена још 1892. године за одбрамбени рат против Немачке, Аустроугарске и Италије. После ове војне конвенције потписан је 1899. године и политички споразум о савезу Русије са Француском. Од тада се између главних генералштабова ове две државе усаглашавају не само заједнички ратни планови већ и почетни операцијски планови. Од правилне поставке и извршења ових планова зависило је и постизање савезничког успеха у рату против заједничког непријатеља. За време тих преговора, од 1900. па до 1910. године, француски генералштаб је рачунао са Немачком и Италијом као непријатељима а руски генералштаб са Немачком и Аустроугарском. У плановима насталим у то време доминира дефанзивна концепција код Француза док је код Руса дефанзива такође доминантна у рату против Немачке а офанзива према Аустроугарској. Нарочито је била критична ситуација за савезнике након руског пораза у рату са Јапаном 1904–05. године. Уз крупну финансијску помоћ Француске војна моћ Русије је изненађујуће брзо расла. Захваљујући томе Француска се већ од 1910. године осећа дорасла да прихвати офанзивни ратни план и њен главни генералштаб уноси ову идеју у заједнички ратни план — захтева се да и руска војска што пре предузме офанзиву против Немачке чиме би привукла на себе што јаче немачке контингенте слабећи тако немачку главнину за коју је било познато да ће покушати да муњевитом офанзивом постигне одлучујућу победу на самом почетку ратних дејстава. Руски главни генералштаб се 1910. године обавезао да Русија са 800.000 војника предузме офанзиву против Немачке 15. дана по објављивању мобилизације. Већи део руске војске је требало да буде ангажован у одлучној офанзиви против Аустроугарске. Тек пошто би била постигнута одлучујућа победа над аустроугарским снагама и главнина руских снага би се окренула против Немаца. У овом смислу преговори између руског и француског главног генералштаба водили су се све до 1913. године када је у августу одржано последње заједничко саветовање.[6]

---

[5] Н. Валентинов, Военные соглашения России с иностранными государствами до войны. *Военно-исторический сборник Вып. 2*, Москва, 1920, 128 (94–128).

[6] Француску делегацију је предводио генерал Жофр а руску генерал Жилински (командант северозападног фронта 1914. године).

Тада је договорено да обе савезничке државе морају аутоматски приступити мобилизацији, не само у случају да Немачка отпочне мобилизацију, већ и у случају да Немачка предузме било какву акцију својим оружаним снагама против било ког од два савезника па и немобилисаним јединицама.[7] У овом споразуму савезничких генералштабова из 1913. године (деветим по реду од 1892. године) претпостављало се да ће Немачка својим главним снагама управити одсудни напад најпре на Француску у складу са јачањем немачких кадровских јединица постигнутим применом закона од фебруара 1913. године. Због овога било је неопходно да обе савезничке армије од самог почетка ратних дејстава започну офанзиву на Немачку са две стране у циљу преузимања иницијативе. Русија се обавезала да 15. дана по оглашавању мобилизације започне офанзиву против немачких снага и то са снагама од 800.000 војника у рејону Висле а са правцем наступања ка Берлину. Руски генералштаб је, и поред тога, остао на одлуци да са главнином снага крене у наступање против Аустроугарске иако је француски министар војни настојао да убеди Русе да се аустроугарска војска сматра споредним непријатељем.[8] Карактеристична је изјава једног француског генералштабног официра на питање француског начелника главног генералштаба дата септембра 1910. године током 6. састанка представника француског и руског генералштаба: „Ви не можете замислити, каква ће узбуна код нас изазвати вест да је руска војска прешла у наступање и да се прва озбиљна чета нашла у Калишу."[9] Треба одмах рећи да је руски ратни план био нереалан јер је било немогуће истовремено након 15. дана мобилизације 800.000 људи у офанзиви против Немачке и главнином покренути офанзиву против Аустроугарске.

Француска се 1913. године налазила у неупоредиво бољој ситуацији од Русије јер је имала са Великом Британијом склопљену војну конвенцију за заједнички рат против Немачке. Истовремено је Белгија, због опште познате намере немачког војства да се у будућем рату против Француске погази неутралност ове земље, све више нагињала Француској и Великој Британији. Чак је и Италија све више нагињала француско-британском споразуму остајући, само на папиру, у Тројном савезу. Француска је тако 1913. године имала на својим границама само Немачку, против које је имала уговорену помоћ британске армије (160.000 војника) као и врло вероватну сарадњу белгијске војске од 160.000 људи. Уз 1,200.000 Француза савезници су против Немаца могли да ангажују на западном фронту око 1,500.000 људи чиме је била осигурана бројна надмоћ савезника.

---

[7] Овим је била предвиђена могућност преласка немачких кадровских трупа у циљу заузимања важних стратегијских тачака на француској и руској пограничној територији. Управо се ово и догодило у лето 1914. године када су немачке јединице 4. августа напале и белгијску тврђаву Лијеж тј. већ 3. дана мобилизације.

[8] Француски министар војни, Месими, уверавајући, преко руског војног изасланика у Паризу, за руску офанзиву против Немачке изјавио је да се нада да ће руске снаге усмерити све напоре против Немачке а да ће Аустроугарску сматрати за „споредно питање". В. Максимовић, *Велики рат 1914. год. на Српском фронту — Војска на Дрини* (рукопис), 34.

[9] Н. Валентинов, Военные соглашения России с иностранными государствами до войны. *Военно-исторический сборник Вып. 2*, Москва, 1920, 111.

За разлику од Француске, Русија је 1913. године имала готово идентичну војно-политичку ситуацију као и ранијих година. Једино што је имала склопљен споразум са Јапаном пре свега захваљујући утицају Велике Британије. Поред непријатељских држава — Немачке и Аустроугарске, Русија је на својим границама имала још две државе са којима односи нису били сјајни. Биле су то Шведска и Турска. Због тога су Руси морали да предвиде извесне војне снаге и у Финској (према Шведској) и на Кавказу (према Турској). Проблем је био и транспорт јединица из Сибира и других удаљених провинција руске империје. Тако су као стратегијска резерва руске врховне команде били предвиђени 7 сибирских и 2 туркестанска корпуса који су могли да буду употребљени и против Немаца и против Аустроугара, али су њихови чеони ешалони могли да почну да пристижу у рејон Варшаве тек 29. до 32. дана мобилизације.

Због свега наведеног, Србија је за Русију постала значајан савезник јер је требала а и могла да од самог почетка рата веже за себе што јаче аустроугарске снаге и тиме олакша руским снагама, одређеним против Аустроугарске да што брже и ефикасније потуку снаге двојне монархије ангажоване на источном фронту. Ово би истовремено Русима омогућило да против главног противника Немачке ангажују и јаче снаге од првобитно предвиђених 800.000 војника. Дакле, Србија за Русију више није била само пасивни савезник каквом је третирана у ранијим руским ратним плановима насталим пре оног из новембра 1912. године. У складу са тим Русија је од Србије очекивала не само да са својом армијом у дефанзиви дочека аустроугарску офанзиву већ и да, чим се укаже повољна прилика, предузме офанзиву чиме ратна дејства пренесе на непријатељску територију. Пошто је српска офанзива требало да олакша руску победу над аустроугарском армијом након чега би се могле значајно ојачати руске снаге ангажоване против Немачке и Француска је била врло заинтересована за активно и офанзивно ангажовање српских снага а не само пасивно дефанзивно држање.

Док су француски и руски генералштаб од 1892. до 1913. године врло активно радили на стварању заједничког ратног плана постигавши, на крају, велику усаглашеност дотле су њихови непријатељи — Немачка и Аустроугарска постигли неупоредиво нижи ниво усаглашености њихових ратних планова.

Фелдмаршал лајтнант Конрад фон Хецендорф, дотадашњи командант 8. пешадијске дивизије, одређен је 18. новембра 1906. године за начелника аустроугарског генералштаба. Конрад је био човек врло високе војничке спреме, финог политичког инстинкта, енергичан и радан. Одмах по постављању почиње интензиван рад на јачању заостале аустроугарске армије и у томе до избијања Првог светског рата постиже значајне резултате. Истовремено је и врло активан и у решавању свих важнијих проблема унутрашње и спољне политике двојне монархије. У овом последњем није му био раван ни један начелник генералштаба било које европске војске још од Наполеонових ратова. Сам Конрад наводи: „Целокупна моја делатност у мирно доба као начелника главног генералштаба прошла је у борбама због тога што су моји основни назори о политици и о вођењу оне, стајали у опреци са назорима меродавних лица.“[10] Са великом проницљивошћу он уочава опасности које прете његовој отаџбини и много пре почетка рата, начисто је са тиме да ће Италија напустити Тројни савез. Због тога је већ 6. априла 1907. године предложио писменом представком да се са Италијом обрачуна оружјем, користећи се тадашњом војничком слабошћу Русије. Након уништења војне моћи Италије Аустроугарска би добила одрешене руке на Балкану где је Конрад очекивао главни међународно политички заплет.

Пошто није успео да добије подршку од меродавних политичких кругова у Бечу, за превентивни рат против Италије, Конрад посвећује сву пажњу Србији која је постала центар велико-српске и југословенске пропаганде усмерене пре свега ка Аустроугарској. Због тога, од 1908. године он стално инсистира на томе да је неопходно рашчистити са Србијом која милом или силом мора да уђе у сферу аустроугарских политичких и економских интереса. У противном од Србије Аустроугарској прети велика опасност. У овом духу, од 1908. до 1914. године, Конрад чак пет пута покреће иницијативу за оружани напад на Србију:[11]

У пролеће 1908. године приликом спремања војничких мера за извршење анексије Босне и Херцеговине.

У зиму 1908/09. године када је држање Србије због анексије Босне и Херцеговине постало непријатељско по Аустроугарску.

У пролеће 1913. године поводом скадарског питања.

У лето 1913. године поводом рата Србије са Бугарском.

У јесен 1913. године поводом делимичне мобилизације српске војске и одбијања Арнаута из Јужне Србије.

Конрад је био начисто са тиме да се приближава рат којим ће се одлучити будућност двојне монархије. У тој борби Аустроугарска је могла поуздано да рачуна на својој страни само на Немачку док ће против ње сигурно бити две словенске државе: Русија и Србија. Са њима, као и са Италијом, Конрад ће у свим својим ратним плановима рачунати као са сигурним непријатељима. Истовремено, сматрао је да је Русија након пораза у рату са

---

[10] Conrad fon Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit* I, Wien, 1921, 13.

[11] Conrad fon Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit* I, Wien, 1921, 59, 61, 206, 261 и 272.

Јапаном (1904–05. године) још увек неспособна за активну [illegible] политику што даје могућност Аустроугарској да на за себе задовољавајући начин реши ситуацију на Балкану. Конрада је охрабривало и то што је Немачка гарантовала заштиту од Русије а и преузела на себе да убеди Италију на лојално држање према савезницима из Тројног савеза. Са друге стране начелник немачког генералштаба гроф Шлифен је избегавао да са Аустроугарском склопи детаљан, формалан ратни план бојећи се издаје таквог плана.[12]

Конрадова предвиђања су се у потпуности остварила током анексионе кризе од јесени 1908. до пролећа 1909. године када је Аустроугарска, практично неометана од Русије, извршила анексију Босне и Херцеговине нанеевши велики ударац животним интересима српског народа. У кризи која је настала Русија није могла одиграти улогу заинтересоване словенске заштитнице и европске велике силе већ је претрпела озбиљан политички пораз.

У јеку анексионе кризе начелник аустроугарског генералштаба Конрад фон Хецендорф је први пут ступио у везу са новим начелником немачког генералштаба, грофом Молтком, у циљу конкретног споразума за рат који би услед кризе могао избити. Овом преписком се утврђује заједнички ратни план али само у крупним потезима. Сам Конрад наводи: „У широким границама ових погодби остављено је сваком савезнику да води рат по свом нахођењу; о томе нису закључени никакви споразуми. Како ће Немачка водити рат против Француске — то је била ствар Немачке; како ће Аустроугарска ратовати против Србије то је била ствар Аустроугарске."[13] У случају рата Русије и Србије са Аустроугарском, у коме ће и Француска учествовати на страни Русије, Немачка је рачунала да ће против себе имати и Француску и Русију којима би се скоро сигурно придружила и Велика Британија. Због тога Немачка, својим ратним планом, предвиђа офанзиву главнином својих снага на западу од самог почетка рата а у циљу брзе победе над Француском да би се затим бацила главном снагом против Русије. За то време је аустроугарска армија имала задатак да на себе привуче главну снагу руске армије да би је спречила да јаче снаге ангажује против Немачке док се она не обрачуна са Француском. То је била основна идеја за заједнички савезнички рат аустро-немачки против Русије. Што се тиче Србије, двојица савезничких начелника генералштабова, претпостављали су да ће се Русија у почетку држати по страни и да ће се упустити у већу интервенцију јачим снагама тек када се Аустроугарска упусти у рат са Србијом. У складу са тим Конрад и Молтке су се надали да ће аустроугарско командовање имати довољно времена и могућности да се најпре баци на Србију надмоћним снагама, па пошто ову порази да се након тога окрене против Русије и стигне на време и са довољно снаге да може извршити своју уговорену савезничку улогу — заштиту немачке позадине од руске офанзиве.

---

[12] E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen*, München, 1919, 46; von Hindenburg, *Aus meinem Leben*, Leipzig, 1920, 12.

[13] Conrad fon Hetzendorf, *Aus meiner Dienstzeit* III, Wien, 1923, 375.

На основу утврђеног заједничког ратног плана Хецендорф је у пролеће 1909. године створио посебан ратни план за рат против Србије. Овим ратним планом Хецендорф је намеравао да Србију нападне са две армије од којих је свака требало да има јачину од по 6 пешадијских дивизија. Једна армија је требала да се развије на левој Дрини од Зворника до ушћа у Саву а друга армија у Срему. Ове две армије су требало да концентрично наступају у северозападну Србију. Нешто касније Хецендорф је план изменио утолико што је предвидео да употреби у офанзиви према Дунаву VII (Банатски) корпус (од 3 пешадијске дивизије). Тако је коначним ратним планом за рат против Србије било планирано ангажовање 1 до 2 коњичке и 15 пешадијских дивизија.[34]

Када је у зиму 1912–13. године поразом Турске на Балкану, за Аустроугарску створено ново војно-политичко стање изражено у наглом порасту снаге Србије и Црне Горе и одбацивању Турске на обалама Мраморног мора, Конрад у Албанском питању налази погодан моменат за решење створеног стања на Балкану ступањем Аустроугарске у рат против Србије и Црне Горе. Овом приликом аустроугарска политика поново успева да задобије велики успех потискујући Србију са обала Јадранског мора код Љеша и отимајући Србији и Црној Гори Скадар.

Спремајући се и овом приликом озбиљно за рат, Конрад, по други пут, јануара 1913. године ступа у везу са Молтком и тада коначно утаначују оно што су још 1909. године утврдили. Ипак, због знатно веће војне припремљености Русије за рат, Конрад захтева од Молтка јаче гаранције за чвршће садејство немачких снага на источном фронту предлажући да од самог почетка ратних дејстава оперишу против Русије. Он инсистира да немачке снаге на источном фронту имају најмање 13 пешадијских дивизија и да оне треба од самог почетка рата заједно са аустроугарским снагама предузму офанзивна дејства и то из источне Пруске ка Сједлецу, правцем којим ће најпре олакшати аустроугарским снагама у Галицији. Поред тога, Конрад за заштиту позадине концентрисаних снага у Галицији захтева и да посебне немачке снаге наступају у западној Пољској (од Крајцбурга преко Ченстохова). Коначно, инсистира и на томе да се додатно обећаних 5 немачких резервних дивизија што пре дислоцирају из унутрашњости Немачке на источни фронт. Овај споразум, до кога је дошло у зиму 1912/3. године био је последњи споразум између начелника генералштабова аустроугарске и немачке армије. Према одредбама ова два споразума ишле су и све ратне припреме аустроугарске и немачке војске и по њима је 1914. године и отпочео рат.

---

[34] Conrad fon Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit* III, Wien, 1923, 446–47.

Интересантно је да је Конрад касније писао како је у пролеће 1913. године била последња повољна прилика да Аустроугарска скине српску опасност са дневног реда. У том циљу требало је почетком марта 1913. године започети упад у Србију јер су се у то време српске јединице налазиле растурене на широком простору новоослобођених крајева Старе Србије, Македоније и Албаније. Влада Русије и овом приликом није желела да уђе у рат па су на њен савет Србија и Црна Гора повукле своје трупе из Скадра и приморја. На тај начин и по цену још једног политичког неуспеха поново је избегнут рат у моменту врло повољном по Аустроугарску тј. спречен је Конрад да искористи „најбољу прилику за рат“.[15]

Конрад 1913. године цени снагу српске војске много више него што је то био случај 1908. године. Због тога у свом новом ратном плану („Б“) одређује знатно јаче снаге за одсудну офанзиву против Србије: три армије са укупно 18 пешадијских и 3 коњичке дивизије. Поред тога, било је предвиђено да и 3. корпус (3 пешадијске дивизије) након мобилизације остане око Граца спреман за употребу против Србије. По овом ратном плану било је предвиђено ангажовање 2/5 снага против Србије а 3/5 против Русије. У случају да Русија одмах уђе у рат био је предвиђен ратни план „Р“ по коме је 3/4 снага требало да буде употребљено против Русије а 1/4 снага против Србије. Развој политичких догађаја ће довести до тога да аустроугарска армија неће ући у рат ни по плану „Б“ ни по плану „Р“ већ по неком ад хок створеном плану.

Стратегијски развој аустроугарске војске у лето 1914. године

Као што смо већ навели, аустроугарски генералштаб се од пролећа 1908. године припрема за рат на два фронта — против Србије и против Русије. У том циљу су разрађени ратни план и стратегијски развој који су у својој основи имали: брзу офанзиву против Србије у циљу савлађивања исте а након тога извлачење трупа из Србије и њихово пребацивање према Русији где би до тог момента један део аустроугарских трупа офанзивно штитио територију двојне монархије. Доласком трупа из Србије прешло би се у одсудну офанзиву и на источном фронту. Из плана се јасно види офанзивно расположење код аустроугарског вођства што је била последица утицаја тадашње немачке ратне доктрине потврђене у ратовима 1866. и 1870–71. године.

У аустроугарском генералштабу се подразумевало да је против Србије могућ само офанзивни рат нарочито ако би она остала усамљена без директне војне подршке Русије. Вероватна помоћ Србији од стране Црне Горе није битно мењала ствар. Велика бројна надмоћ аустроугарске војске чинила је офанзиву против Србије и могућом и оправданом. Са друге стране, офанзива аустроугарске армије против Русије је била више ствар жеља него стварних, прорачунатих могућности за Аустроугарску поготово када се аустроугарски генералштаб коначно и бесповратно одлучио за ово крајем 1913. године тј када је коначно разрадио стратегијски развој своје војске у Галицији.

---

[15] В. Миловановић, *Велики рат 1914. год. на Српском фронту — Битка на Церу* (рукопис), 41.

Офанзива на два фронта (српском и руском) била је идеја коју је разрађивао аустроугарски генералштаб у току 6 година пре избијања Великог рата. Питање брзог савлађивања Србије било је питање части Аустроугарске; то, како је често наводио Конрад, захтева њен престиж. То је била остварљива идеја у случају да Аустроугарска ратује против усамљене Србије али то није био реалан сценарио. Највише на шта је Аустроугарска могла да рачуна то да је Русија у почетку буде пасивни посматрач док се не разбистри политичка ситуација и доврши релативно спора мобилизација руске војске. То је давало шансу да Аустроугарска концентришући довољно јаке снаге нанесе одсутан пораз српској војсци што би омогућило да се након тога пребаци гро аустроугарских снага са српског на руски фронт. Ова идеја је била остварљива само док се Русија не опорави и политички и војно од пораза у рату са Јапаном. Управо такво је било стање Русије до времена анексионе кризе 1908. године али после тог времена државна управа Русије, свесна односа снага у Европи и могућих спољно политичких заплета, нагло јача своју војну моћ. Обилно потпомогнута од Француске, Русија се ужурбано војнички припрема за надолазеће изазове на међународном плану. Ово руско војно јачање се временски поклапа са бржим јачањем француских оружаних снага као и са, по њих, повољним политичким прегруписавањем важних сила. Велика Британија и Јапан прилазе руско-француском споразуму а и Италија му све више гравитира. Због тога, на састанку немачког и аустроугарског начелника генералштаба маја 1914. године у Карлсбаду, Молтке изјављује Хецендорфу: „Свако даље чекање смањује наше шансе“.[16]

О снази и распореду српске војске у будућем рату аустроугарски генералштаб је још 1908. године имао сачињена за два пројекта стратегијског развоја српске војске, од којих је по великој сличности са стварно извршеним развојем у 1914. години интересантан други пројекат по коме је српска војска требала бити овако распоређена:[17]

Седам пешадијских дивизија на простору: Топола — Паланка — Свилајнац; 2 пешадијске дивизије у западној Србији око Ваљева;[18] 2 дивизије јужно од Смедерева; једна дивизија код Ужица[19] и једна дивизија код Зајечара. Конрад је закључио да ће српска војска са главнином бити између Колубаре и Мораве, одакле може стићи са 2 марша на линију Обреновац — Смедерево; са 4 марша на линију Обреновац — Ваљево и са 4 марша на линију Дубравица — Пожаревац — Петровац. За аустроугарску војску је била велика опасност заједничка офанзива српске и румунске војске у правцу према Будимпешти. Ова, евентуално српска офанзива је требала да буде спречена офанзивом аустроугарских снага из Босне у западну Србију уз истовремена дефанзивна дејства мањих аустроугарских снага северно од Саве и Дунава. На основу овако сагледане ситуације аустроугарски генералштаб је 1913. године имао два плана стратегијског развоја својих снага за рат против Србије и Русије.

---

[16] Conrad fon Hoetzendorf, *Aus meiner Dienstzeit* IV, Wien, 1924, 678.

[17] Conrad fon Hoetzendorf, *Aus meiner Dienstzeit* I, Wien, 1921, 444.

[18] У рату 1914. године стварно је ту развијена српска III армија.

[19] У рату 1914. године Шумадијска дивизија II позива.

Случај „Б — највећи развој снага“ (B maximal Fall)

Такозвани „Б“ случај (Балкански рат) максимални (највећа снага) важио је за рат Аустроугарске против усамљене Србије и Црне Горе. По том се плану против Србије развијају:

V армија, јачине два корпуса (8. и 13.) у Босни на доњој Дрини.

VI армија, јачине два корпуса (15. и 16.) ојачана једном дивизијом (из 4. корпуса) у Босни са главном снагом на простору Фоча Вишеград на Дрини и слабијом у Херцеговини и Боки Которској (искључиво против Црне Горе).

II армија, јачине три корпуса (4, 7. и 9.) и три коњичке дивизије од којих је у Срему било 3 1/2 пешадијске и једна коњичка а у Банату 3 пешадијске и две коњичке дивизије.

Тако је против Србије било предвиђена употреба 7 корпуса са 18 пешадијских дивизија, 3 коњичке дивизије, 13 брдских и 5 маршевских бригада, 6 маршевских пукова и 5 ландштурмских бригада или 378 батаљона, 116 1/4 ескадрона и 180 батерија. Ове снаге су развијене на Дрини, Сави и Дунаву (330 км ваздушном линијом) обухватно према Србији са севера а и са запада. У резерви, за накнадну употребу према Србији, остао би мобилисани 3. корпус код Граца који би се одатле могао упутити по потреби или на фронт према Србији или на границу ка Италији.[20]

Оперативна идеја за офанзиву аустроугарских снага против Србије била је:

V армија да наступа преко Дрине у северозападну Србију десним крилом у правцу Ваљева.

II армија својом главном снагом да наступа преко Саве на простору од Митровице до Шапца, садејствујући наступању V армије нападом у десни бок оних делова српске војске који бране прелаз преко Дрине. Банатски корпус (7) би вршио демонстрацију на Дунаву од Панчева до Базијаша. Он се могао пребацити и у Срем за офанзиву преко Саве. Управо код примене банатског 7. корпуса се најбоље види конкретна реалност према српској војсци код Конрада јер је по пројекту операција из 1909. године било предвиђено да се овај корпус пребаци преко Дунава код Бездана и да отуда, праћен јаком коњицом, наступи у дубоку позадину српске војске која би оперисала левом обалом Велике Мораве. Ако би ова употреба била онемогућена, корпус би прешао преко Тисе код Сланкамена и упао у састав сремске групе, за наступање преко Саве.[21]

---

[20] В. Миловановић, *Велики рат 1914. год. на Српском фронту — Битка на Церу (рукопис)*, 90.

VI армија, остављајући само две бригаде непосредно према Црној Гори (код Невесиња и Боке Которске), требало је са осталим снагама да наступа на Пљевља одакле би заходила ка Ужицу. Тиме би најпре обезбеђивала Сарајево од могуће офанзиве српских и црногорских трупа а затим по завршетку овог задатка наступала би у западну Србију ка долини Западне Мораве дејствујући у дубоки јужни бок и позадину српске војске.[22]

Оваквим операцијама Конрад је планирао да заштити Босну и Херцеговину од упада српских и црногорских снага (политички циљ) а да офанзивом својих снага преко доње Дрине онемогући свaку офанзиву српске војске преко Саве и Дунава у Срем и Банат. Тешкоће које је земљиште у западној Србији представљало офанзивним дејствима аустроугарских снага са Дрине, Конрад је мислио да ће бити лако савладане трупама брдске формације којих је било у VI а делом и у V армији.

Случај „Р“ (рат против Русије)

Ако би се у току извршавања развоја „B maximal“ Русија уплела у сукоб тада је требало главнину аустроугарских снага упутити према Русији по плану „Р“ (Русија) а против Србије остаје минимум снага (по плану „B minimal“) довољан за спречавање српске офанзиве у Босну или преко Саве и Дунава.

У овом случају је против Србије требало да остане V армија на доњој Дрини истог састава као у случају „B minimal“ и VI армија у Босни на Дрини ослабљена за једну дивизију (из 4. корпуса). На Сави и Дунаву је требало да се, у први мах, појави и део II армије пошто се ове трупе нису могле, одмах и непосредно, транспортовати на руски фронт због слабе развијености стратегијских железница у Угарској. Прикупљање ових снага (6 пешадијских и једна коњичка дивизија) се планирало тако да се најпре изврши демонстрирање на Сави и Дунаву а затим када се заврши транспортовање трупа које су од самог почетка транспортоване директно против Русије (тзв. А степен) превезле би се и ове трупе из II армије као Б степен. Тако би, у овом случају против Србије била употребљена 1/4 а против Русије 3/4 аустроугарских снага. Међутим, треба напоменути да је аустроугарски генералштаб рачунао и са арнаутском побуном у српској позадини због чега је у арнаутске крајеве послат аустроугарски мајор Спаић у циљу организовања ове побуне.[23]

---

[21] Conrad fon Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit* I, Wien, 1921, 406–408, 647.

[22] В. Миловановић, *Велики рат 1914. год. на Српском фронту — Битка на Церу* (рукопис), 91.

Операцијски план аустроугарског главног генералштаба против Русије (случај „Р") предвиђао је офанзиву јаким левим крилом са реке Сане у простор између река Висле и Буга са циљем да се потуку, на том простору, развијене руске снаге након чега би се кренуло у наступање групом армија (II и III армија) на десном крилу правцем Владимир Волински — Дубно, уз јаче садејство левокрилне групе (IV армија). На тај начин би се најпре упало у Пољску, на десну обалу Висле, у правцу Лублина и даље ка Сједлицу, тј. у правцу ка коме су требало да наступају и немачке снаге из Источне Пруске а у складу са постигнутим споразумом два генералштаба.

Генерал Конрад је чврсто решио да покрене офанзивне операције против Русије било да се од почетка развој аустроугарских снага врши по случају „Р максимални", било да се са развојем најпре врши по случају „Р минимални" тј. да рат са Русијом започне у време када је II армија већ била ангажована у операцијама против Србије. Интересантни су разлози које је Конрад навео у циљу правдања таквог решења:[24] „Офанзиван рад аустроугарске војске ма и не потпуно сакупљене (тј. ослабљене II армијом на српском фронту – напомена аутора) био је једино умесан, ако се није хтело: 1) да се надмоћној руској снази пасивним држањем створи прилика и могућност, да обухвати аустроугарску војску и приреди јој Седан или Мукден; 2) или да се пасивно посматра како Руси туку немачку војску у Источној Пруској и тако тамо отварају себи пут за Берлин, питање је како тада изгледала несрећна Немачка после Марне; 3) или да се чека да Руси сједињеном снагом и свом жестином продру у Мађарску, пруже руку Србији и тако привуку и Румунију на своју страну; 4) или да се пасивно очека да Руси продру преко руске Пољске и Шлезије на срце Аустроугарске, потискујући у страну аустроугарску војску у Галицији; 5) офанзиву, што јачим снагама, аустроугарске војске захтевала је и Немачка у циљу везивања што јачих руских снага у правцу југа ради одвлачења ове од надирања на Берлин." Међутим, како Конрад наводи, офанзива против Руса свим расположивим снагама није реализована јер су и аустроугарска и немачка спољна политика погрешно процениле могућност избијања општег светског рата. По Конраду, да се Немачка два дана раније одлучила за рат (29. уместо 31. јула) развој аустроугарске војске би одмах био вршен по случају „Р максимални". Међутим, сам Конрад на другом месту у својим мемоарима наводи како је 3. августа 1914. године уверавао Молтка да се транспортовање „Б" ешелона врши према Србији по већ раније израђеном плану, којем се неће поремећати развој против

---

[23] Conrad fon Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit* VI, Wien, 1925, 273; *Österreich – Ungarns letzter Krieg* Band I, Wien, 1930, 7–15.

[24] Conrad fon Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit* IV, Wien, 1924, 712–718.

Русије.[25] Дакле, тврди супротно од претходно наведеног. Конрад се жали и на кобан утицај аустроугарске спољне политике која је утицала да се против Србије на Сави остане јаче снаге него што је то Конрад раније био одлучио. Због тога су на српском фронту коначно и остављене две пешадијске дивизије више од снага предвиђених планом „Б минимал" (29. и 40. пешадијска дивизија са 109. ландштурмском пешадијском бригадом).[26]

О аустроугарском ратном плану и стратегијском развоју аустроугарске војске за рат 1914. године као закључак можемо да кажемо следеће.

Припремљен је ратни план за рат на два фронта — против Русије и Србије (са Црном Гором) слично као у Немачкој за рат против Француске и Русије.

Овим планом је било предвиђено да се најпре Србија савлада (са њом и Црна Гора) па да се потом што јаче снаге концентришу против Русије.

У том циљу разрађене су две варијанте стратегијског развоја против Србије „Б максимални" и „Б минимални" и то из чисто политичких разлога.

Против Русије израђен је план развоја „Р максимални". Израђени план развоја „Р минимални" је имао само привремени значај тј. важио је само док се II армија не пребаци са српског фронта.

За прелаз из једне у другу варијанту развоја, у циљу омогућавања груписања што јачих снага против Русије, веровало се да ће политика створити потребно време. Због овога се ратни план знатно искомпликовао што је ишло на штету његовог извршења.

У овом погледу је, као што смо већ навели, аустроугарски ратни план био сличан немачком ратном плану за операције на западном фронту, израђеном под руководством Молтка. Немачки ратни план је такође био компликован. Најпре је вршен развој VI и VII армије у Алзасу и Лорену да би тек након окончања првих операција на том правцу било предвиђено пребацивање снага са тог споредног јужног крила на одлучујуће северно крило које је по Шлифену од самог почетка развоја требало да буде крајње надмоћно са 7/8 целокупних снага.[27]

Догађаји су показали да овако сложени планови, сами по себи, када су у операцијама дошла до изражаја јака и непријатељска противдејства, постају неизводљиви. На тај начин долази и до поремећаја и у реализацији почетних операцијских планова и стратегијског развоја војске. Све ово доводи до неуспеха у првим операцијама и самим тим до пораза јер због погрешног стратегијског развоја војске настају тешкоће које се тешко могу исправити у току самог вођења борбених дејстава. Често се дешава да почетни стратегијски развој сукобљених армија директно одређује и сам исход рата.

---

[25] Conrad fon Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit* IV, Wien, 1924, 321.

[26] *Österreich — Ungarns letzter Krieg* Band I, Wien, 1930, 23–24.

[27] *Der Weltkrieg 1914–1918*, I. Bd. Die Grenzschlachten im Westen, Berlin, 1925, 64.

Због свега овога аустроугарски главни генералштаб, иако је већ тада високо ценио способности и борбене квалитете српске војске па је против ње на почетку рата развио готово 2/5 своје војске, никако није смео да покреће своју офанзиву против Руса не сачекавши долазак своје II армије (101 батаљон, 25 ескадрона, 45 батерија) са српског фронта. Била је то трагична стратегијска заблуда коју није било могуће поправити у току целог рата. Обухватно развијање, на широком фронту, три армије против Србије, раздвојених при том високим планинским тереном Босне (између V и VI армије) и великим рекама (између V и II армије) уместо да се све снаге групишу у једној или највише две добро повезане масе била је врло ризична ствар. Против оваквог развијања V и II армије водила се у Бечу чак и јавна кампања. Генерал Алфред Краус, у то време командант бечке Ратне академије, јавно је 1912. године у свом делу „1805 Feldzug von Ulm" критиковао управо тај пројекат стратегијског развоја, са два фронта према Мачви. У њему је приложио и скицу граничног фронта северозападне Србије обрнутог за 180 степени (Сава је тако била јужна а не северна граница) са распоредом II и V армије на скици означених као корпуси.[28]

Ни ова критика није имала утицаја на Конрада. Он је поступао по предвиђеним ратним плановима и доживео пораз и на српском и на руском фронту.

Стратегијски развој српске војске у лето 1914. године

За рат са Аустроугарском српски генералштаб је 1908. године израдио ратни план и пројекат стратегијског развоја. У очекивању офанзиве аустроугарске војске српски генералштаб је главнину (I и II армија) у јачини 6 пешадијских дивизија развио на простору: Лазаревац — Колубара — Паланка — Рача — Велика Морава. Истовремено III армија је развијена код Ваљева са предњим деловима на Дрини (Лозница, Љубовија) и Сави (Шабац, Обреновац) за одбрану речних прелаза и стварање времена главнини. За заштиту границе на Дунаву и за одбрану Београда предвиђена је једна дивизија код Београда.[29] За осматрање и одбрану смедеревског прелаза предвиђена је ојачана Коњичка дивизија. За поседање одсека Дубравица — Велико Градиште била је такође предвиђена једна ојачана дивизија.[30] Код Ужица је развијена Шумадијска дивизија II позива са нешто трупа I и III позива са специјалним задатком (наступање у Босну у садејству са црногорском војском и заштита правца Сарајево — Ужице).[31]

---

[28] Alfred Krauss, *1805 Feldzug von Ulm*, Wien, 1912, на више места.

[29] У лето 1914. године била је то Дунавска дивизија I позива.

[30] У лето 1914. године била је то Дунавска дивизија II позива.

[31] Постоји богата литература о српским ратним и операцијским плановима као и о стратегијском развоју српске војске у лето 1914. године. Међутим, углавном [illegible] добро познавање војне проблематике. [illegible] је за коришћење: Petar Tomac, *Prvi svetski rat 1914–1918*, Beograd, 1973, 40–51.

Овако развијена српска војска требало је углавном да изврши стратегијски дочек и сачека да се рашчисти ситуација око места главног прелаза непријатељских снага преко граничних река (Дрина, Сава, Дунав). Тек кад постане јасно где је тежиште непријатељског напада требало су српске снаге да крену у контраофанзиву или да поступе према ситуацији. У том циљу развој 6 пешадијских дивизија на централном простору Србије, између Колубаре (Лазаревца) и Мораве (Свилајнца) задовољавао је услове такве операције и то углавном према северном граничном одсеку: Обреновац — Смедерево према којем су I и II армија биле непосредно фронтом постављене и могле су тамо стићи за два дана марша, тј. трећег дана од констатовања прелаза знатних непријатељских снага преко Саве и Дунава на одсеку Обреновац — Смедерево. Главнина српских снага је могла прећи у напад у близини Саве и Дунава са повољним изгледом да бије битку са непријатељем који није имао довољно времена да се утврди у Србији имајући уз то велике реке за леђима.[32]

С обзиром на географско стратегијске прилике било је мало вероватно да би непријатељ главним снагама напао источно од Велике Мораве. Ако би ипак напао на том простору, српска главнина је могла пристићи у сусрет непријатељу после 3 до 4 дана марша, на линији Пожаревац — Велико Градиште. Централни распоред српске војске је био најудаљенији у односу на северозападну Србију тј. простор између Колубаре, Саве и Дрине. За концентрисање српске главнине (почевши са Велике Мораве) на линију Дрине и Саве, тј. сусрет са непријатељским снагама на самим речним прелазима, а што је било најцелисходније, било је потребно време од 6 до 7 дана. Ово је омогућавало непријатељу да при добром и планском извођењу напада преко Дрине и Саве, продре готово до Колубаре. Код енергично изведених операција аустроугарских снага српска војска би у северозападној Србији била изложена почетном притиску. Аустроугари су имали могућност да најпре разбију две дивизије III српске армије и то од трећег до шестог дана од наређеног покрета српске главнине из Шумадије ка Дрини и Сави да се тамо сусретну до тада већ потиснута слаба III српска армија (2 дивизије) и придошла II српска армија (3 дивизије) ојачане Коњичком дивизијом[33] са аустроугарском главнином (око десетак дивизија). Српска I армија је могла стићи тек за два или дана што је давало могућност да за то време одсудно потуче II и III српску армију. Тек преласком I српске армије на леву обалу Колубаре у Тамнаву или у Подгорину стварао се повољан однос снага за одсудну одбрану у северозападној Србији.[34]

---

[32] В. Максимовић, *Велики рат 1914. год. на Српском фронту — Битка на Церу* (рукопис), 95–97.

[33] Коњичка дивизија је за то време могла прећи из Смедерева преко Лазаревца у Мачву.

[34] В. Максимовић, *Велики рат 1914. год. на Српском фронту — Битка на Церу* (рукопис), 97.

До доласка I српске армије енергично вођене аустроугарске снаге су имале изгледа на успех у северозападној Србији. Могле су најпре, као што смо већ навели, да најпре туку усамљену српску III армију а потом и делове или целу II армију. Имале су времена да продором правцем Ваљево — Уб и поседањем простора у кључу Дрина — Сава створе плацдарм за даље наступање преко Колубаре у Шумадију.

Према томе, стратегијски развој српске војске како је од стране српског генералштаба предвиђен по плану из 1908. године задовољавао је услове одбране од аустроугарске офанзиве са севера у Шумадију док са одсудном одбраном у северозападној Србији (Мачва — Јадар — Подгорина) овај стратегијски развој није рачунао.

Како се стратегијски развој састављао, нарочито за дефанзивни рат, какав је Србији предстојао од 1908. године са Аустроугарском, ослањајући се на податке о концентрацији непријатељских снага и о њиховом стратегијском развоју, то српски стратегијски развој из 1914. године показује да српски генералштаб није имао ни приближно тачне податке о пројекту стратегијског развоја аустроугарске војске у периоду 1908. до 1914. године иначе се не би развијала главнина снага (8 пешадијских и Коњичка дивизија) тако далеко од просторије (северозападна Србија) која је била главни циљ прве фазе непријатељског напада (V и II аустроугарска армија). Тиме се и оправдава Конрадова идеја да је самим развојем II аустроугарске армије у Срему и Банату доста учињено за успех наступања V аустроугарске армије.[35]

Аустроугарски генерал Краус у свом делу „*Узроци наших пораза*" износи да је план аустроугарске офанзиве са раздвојеним трупама из Босне и Срема био усвојен још пре 1907. године и да се тај план отворено износио у Бечу чак и по кафанама. Сам Краус га је, као што смо већ навели, у својој књизи из 1912. године отворено изнео и критиковао.[36] По свему судећи у Бечу се нису много трудили да свој ратни план држе у тајности када се овако са његовим идејама поступало. Па ипак, српски генералштаб очигледно о њему ништа није знао када је 1914. године развио војску онако како смо навели. Ова околност, у сваком случају, не иде у прилог тадашњој обавештајној служби српског генералштаба.

Као што видимо, српска војска је у лето 1914. године била постављена у пасивној стратегијској одбрани јер је била остављена без икакве непосредне помоћи и у два рата истрошеним техничким средствима. Постојала је опасност да се Аустроугарска окрене на њу главнином своје војне снаге и тиме у почетку операција постигне знатну бројну надмоћност. То је приноравало српско концентрисање на максималну опрезност и у складу са тим на дефанзивно држање у почетку ратних дејстава.

---

[35] Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit* III, Wien, 1923, 410; Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit* IV, Wien, 1924, 346.

[36] Алфред Краус, *Узроци наших пораза*, Београд, 1938, на више места.

Са друге стране, јасно је и да је и за аустроугарску и за српску војску Санџак био споредно војиште које је за аустроугарску војску било интересантно због евентуалне српско-црногорске офанзиве на Сарајево. За српску војску Санџак је био битан јер је преко њега ишла и оперативна али и стратегијска веза са црногорском војском.

Ратни планови српске Врховне команде за операције у Санџаку

Распоред српске војске у стратегијском развоју био је карактеристичан у томе што се непријатељска офанзива очекивала поглавито на одсеку између ушћа Колубаре и Мораве. Северозападна Србија је била заштићена III армијом јачине око 45.000 људи док је источно од Велике Мораве стајао Браничевски одред јачине око 20.000 људи. Београд и гранични простор западно (до Обреновачког одреда) и источно (до Гроцке) бранила је ојачана Дунавска дивизија I позива док је долину Велике Мораве, од ушћа па до Гроцке, осматрала и бранила ојачана Коњичка дивизија. Ужичка војска, јачине око 30.000 људи стајала је у простору Ужице — Рогатица — Шарган. Овај развој завршен је 9. августа 1914. године. Тако је српска војска са преко 100.000 људи бранила граничне реке Дрину, Саву и Дунав као и простор западне Србије. Остатак снага (I и II армија са укупно 6 пешадијских дивизија), јачине око 150.000 људи био је развијен у северној Шумадији фронтом према Сави и Дунаву.

Као што видимо, у Санџаку готово да и није било оперативних српских јединица. Пошто је Црна Гора 5. августа 1914. године објавила рат Аустроугарској да би се ускладило дејства српске и црногорске војске, српска врховна команда је 6. августа доставила црногорској врховној команди предлог заједничког рада. Документ објављујемо по рукопису генерала В. Максимовића.[37]

„1. Политичка и војничка ситуација Србије и Црне Горе.

С обзиром на општу политичку и војничку ситуацију зараћених европских држава и наше односе према државама тројног споразума у овоме европском рату, улога српске и црногорске војске састоји се у томе да привуку и привежу за себе што јачу снагу Аустро Угарске, како би ова била што више ослабљена према Русији. Ако аустро-угарска војска, као надмоћнија у снази и брзини своје концентрације, предузме офанзиву према нама, онда је улога српске и црногорске војске у прво време дефанзивна, па чим се укаже повољан тренутак одмах прећи у офанзиву.

---

[37] В. Максимовић, *Велики рат 1914. год. на Српском фронту — Битка на Церу* (рукопис), 112–114. Овај документ је објављен и у монографији *Операције Црногорске војске у Првом свјетском рату*, Београд, 1954, 135–138 али су ту направљене неке измене при самом преписивању тј. извршена је „модернизација" језика.

Да би се постигао општи и војнички циљ, како у односу на ситуацију зараћених европских држава, тако и на ситуацију Србије и Црне Горе, потребна је заједничка кооперација, српске и црногорске војске у опште, а непосредно српске Ужичке војске која оперише правцем Вишеград — Сарајево, а црногорске снаге, која оперише правцем Пљевља — Горажде — Сарајево имајући исти објекат као циљ свога дејства. За ову кооперацију потребан је заједнички операцијски план.

2. Распоред аустро-угарске војске према Србији и Црној Гори

Пре него би се утврдио план операције српске и црногорске војске, потребно је претходно изложити јачину и груписање аустријске војске према Србији и Црној Гори и обратно. Према досадашњим подацима, снага Аустро-угарске, одређена за операције према Србији и Црној Гори, овако је групована:

а) према Србији:

У Банату: 7. корпус;

У Срему и Славонији и до ушћа Дрине у Саву: 4. корпус и 1 дивизија из 13. корпуса.

У Босни, а на фронту Лозница — Рача: 1 дивизија из 13. корпуса; 1 дивизија из 8. корпуса и 2 бригаде из 15. корпуса.

б) према Црној Гори:

У Фочи око 1 бригада из 15. корпуса. На фронту Гацко — Требиње и даље остатак 16. корпуса. Сем овога у утврђеном Сарајеву и Мостару налазе се сталне посаде.

3. Распоред српске и црногорске војске

а) Српска војска:

1. I, II и III армија прикупљене су за дејство према северозападном фронту према Срему или североисточном делу Босне;

2. Ужичка војска код Мокре Горе и Прибоја за операције у правцу Вишеград — Сарајево;

3. Браничевски одред на граничном фронту: Голубац — Смедерево.

б) Црногорска војска:

По званичном саопштењу црногорског војног делегата ђенерала Ј. Бећира, црногорска војска групована је овако:

а) Ловћенски одред на фронту: Ловћен — Суторина (8.000 бораца);

б) Херцеговачки одред на фронту: Грахово — Крстац (15 хиљада бораца);

в) Санџачки одред код Пљевља (6.000 бораца).

4. Операцијски план

а) Српске војске

На основу јачине и груписања аустријске војске према Србији и Црној Гори, јачине и груписања српске војске, операцијски план за српску војску биће у први мах дефанзиван, докле се не изврши концентрација и уже прикупљање снага. Чим се ово изврши, план операција биће офанзиван према Срему или Босни, што ће зависити од ситуације.

б) црногорске војске

Пошто је снага Црне Горе недовољна за какву јачу и озбиљнију акцију у Херцеговини у ширим размерама, то је потребна блиска кооперација српске и црногорске војске ка Сарајеву. За овај циљ око 2/3 целокупне црногорске снаге концентрисаће се око Пљеваља, за операције правцем: Чајниче — Горажде — Сарајево, у циљу кооперације са српском Ужичком војском, која ће оперисати од Мокре Горе преко Вишеграда ка Сарајеву. Остала снага Црне Горе употребиће се за одбрану своје територије.

5. Веза између српске и црногорске врховне команде

У циљу јединства у извођењу заједничких операција српске и црногорске војске, потребна је стална веза између српске и црногорске Врховне Команде, као војни делегат у штабу црногорске Врховне Команде биће ђенерал Божидар Јанковић. Сем овога, штабу црногорске Врховне Команде стављају се на расположење за службу: ђенералштабни пуковник Петар Пешић, инжињеријски пуковник Боривоје Нешић и пешадијски потпуковници Драгољуб Михајловић и Ђорђе Подгорић."

Са овим планом су се сложили краљ Никола и црногорска влада. У току рата су српска и црногорска и црногорска војска дејствовале по овом заједничком операцијском плану, којим је руководила српска Врховна команда, како операцијама српске тако и операцијама црногорске војске преко својих официра који су формирали њену Врховну команду.

У међувремену, по завршеном стратегијском развоју, делови српске војске довршавали су утврђивање додељених им одбрамбених одсека. Српска Врховна команда је 8. августа 1914. године издала директиву О. Бр. 796 која гласи:[38]

„Снага аустријска према нама за сада: I. У Босни и Херцеговини — око 70.000 бораца, 15. и 16. корпус, и то, са главном снагом на линији: Д. Тузла — Бијељина — Рача а споредна према Црној Гори и Србији на линији: Вишеград — Горажде. II. У Славонији и Срему: 13. и вероватно и 4. корпус са једном коњичком дивизијом, развијени на линији: Земун — Рача. Укупна јачина ове групе око 90.000 бораца. III. У Банату 7. ојачани корпус са 1 коњичком дивизијом, на линији Ковин — Базјаш. Јачина 50.000 бораца. Сем овога, слабији делови према В. Градишту, Голупцу, Д. Милановцу и код Оршаве.

Задатак је српске војске, у први мах, одбрамбени, а доцније ће се радити према приликама:

---

[38] В. Милосављевић, *Велики рат 1914. год. на Српском фронту — Битка на Церу (Јадарска)*, 114.

I армија заузима и брани линију Стари Аџибеговац — Топола.

II армија заузима и брани линију Аранђеловац — Лазаревац.

III армија брани Ваљево, на линији Словац — Јаутина и Коменица — Јошева Бреза.

Ужичка војска осматра и брани фронт Бајина Башта — Мокра Гора."[38]

Из ове директиве се види да је српска Врховна команда имала нетачне податке о развоју аустроугарске војске а нарочито о њеној јачини. Цењена је целокупна снага на 210.000 бораца док је она била много јача. Српска Врховна команда готово ништа није знала о аустроугарској II армији и сматрала је да је главни непријатељски развој у Срему и на доњој Дрини у Босни док су у Банату споредне снаге, као и на горњој Дрини. Према томе, по мишљењу српске команде непријатељска офанзива се очекивала само на простору од Београда на запад. Нису очекивани било какви озбиљнији непријатељски напади ка Санџаку.

Ратни планови аустроугарске Врховне команде за операције у Санџаку

„Док је српска војска извршавала свој стратегијски развој, аустроугарска Балканска војска завршавала је концентрацију према Србији а 12. августа је завршила и стратегијски развој. Све до 31. јула је важио као мобилизацијски план „B minimal" тј. рат против усамљене Србије. Све три армије су требале да изврше наступање у Србију: V армија требало је 12. августа пређе преко доње Дрине и да наступа ка Ваљеву; II армија у вези са V да наступа према доњем току Колубаре (гранична линија II са V армијом: Рача — Коцељево — Лајковац). VI армија остављајући минимум снаге према Црној Гори, са прикупљеном главнином према Србији имала је задатак да одбације непријатељске упаде у Босну и Херцеговину а да затим наступа у вези са V армијом општим правцем на Ужице. Банатска група (7. корпус) имала је да пређе Дунав источно од Београда или у долину Мораве и да тако потпомогне главну операцију. Део овог корпуса могао је бити упућен и у Срем ка главнини II армије. Најпре је требало предрети до линије Ужице Ваљево Београд. Овим операцијама је требало да руководи сама аустроугарска Врховна команда из Петроварадина."[39]

На основу овог плана, након објаве мобилизације 25. јула 1914. године, фелдцајгмајстер Поћорек, командант VI армије наредио је 26. јула да се развој његове армије изврши како је било предвиђено за случај „B minimal" тј. на горњој Дрини, према Санџаку и Ужицу. Читавих недељу дана није постојала Команда Балканске војске иако је рађено на изради новог плана за употребу VI армије премда је са 31. јулом наступио ратни случај „R" тј. рат са Русијом поред Србије. Начелник аустроугарског генералштаба, генерал Конрад, држао је у највећој тајности одлазак II армије на руски фронт па у складу са тим 1. августа обавештава Поћорека да се и поред опште мобилизације развој против Србије наставља онако како је започет. Сутрадан, 2. августа, Конрад наређује Поћореку да пожури са прикупљањем VI армије код Сарајева. Поћорек ни тада још није био обавештен да ће бити постављен за команданта Балканске војске нити да ће II армија бити пребачена у Галицију. Зато он наставља по старом плану са концентрацијом своје VI армије. Поћорек је 3. августа јавио Конраду да ће његова армија VI завршити прикупљање код Сарајева 12. августа увече. Такође га извештава да намерава да са 16. корпусом наступа на Пљевља а са 15. корпусом преко Вардишта и Бајине Баште али да ће Дрину прећи тек када V армија продре до Ваљева. Конрад је, тог 3. августа, наредио да Поћорека обавесте о промени ситуације као и о томе да ће бити постављен за команданта свим снагама одређеним за рат против Србије и Црне Горе (али без 7, 8. и 9. корпуса упућених у Галицију). Поћорек је тек 6. августа одређен за команданта Балканске војске и тада је обавештен и о потпуном издвајању II армије. Међутим, тога дана се VI армија, већ недељу дана, налазила у пуном развијању према ранијем плану. Ова армија је тек од 10. до 12. августа истакнутим бригадама избила на Дрину од Фоче преко Горажда до Вишеграда а главнина се налазила на линији Калиновик — Сарајево — Вареш. Овакав развој VI армије је углавном одговарао задатку сузбијања јаке српско-црногорске офанзиве на Сарајево.[40]

---

[39] *Велики рат Србије књ. I/II*, Београд, 1926, 39.

Снага Балканске војске по плану „B minimal" од 8 пешадијских дивизија била је недовољно слаба за наступање у Србију. Због тога је остављен и 8. корпус, који је требало да иде на север тек пошто се постигне одлучујући успех против Србије. Из II армије Поћореку је остављена половина 7. пешадијске дивизије, 107. ландштурмска бригада, тешка артиљерија код Сурчина — Земуна (четири 305 мм мерзера, 8 топовских батерија 12 см, неколико батерија од 15 и 21 см и 2 градска батаљона) и Дунавска флотила. Задатак овако смањене Балканске војске био је: „Одбрана од српског упада ка Бечу и Пешти а ако се и успешан напад на Србију." Поћорек је тако 6. августа био постављен пред нови задатак да са смањеном снагом реши важне и велике задатке. Резерве су му остале слабе. Ипак, одлучио се да поступи по популарној војничкој изреци: Der Hieb ist die beste Parade. Поћорек је био мишљења да одсудан напад на Србију треба извршити преко Београда али тада већ није било времена за његово извршење јер би рокирање VI армије захтевало неколико недеља а и потребна просторија за концентрацију трупа за такву офанзиву је била претрпана трупама II армије које су управо ту од 13. августа вршиле концентрацију а од 18. августа и транспортовање на север. Да би се могла искористити привремена, демонстративна улога II морало се конкуренцији са офанзивом Балканске војске. Због тога је Поћорек одлучио да остане при старом плану потпуно што је очекивао и српску офанзиву ка Сарајеву. У аустроугарским круговима су очекивали ову офанзиву и то са снагама јачине од чак 4 до 5 дивизије. Ова се идеја провлачила у плановима бечког генералштаба још од 1909. године а било је намерно убачено са српске стране у време анексионе кризе а да би се унела пометња. Тек 10. или 11. августа Поћорек је посумњао у овакав стратегијски развој српске војске. Због тога он 11. августа наговештава обојици својих корпусних команданата (Поћорек је задржао положај команданта VI армије) о скорој потреби да се VI армија приближи V армији а 12. августа је пренео Конраду сав ризик одвојеног наступања VI армије и изоловање V армије. И поред тога наваљивања Конрада да ће наступати ка Ужицу да тамо потражи српску главнину и тако што пре извојује победу у циљу привлачења Бугарске. На Конрадов захтев Поћорек је 8. августа саопштио свој план: са V армијом ће 12. августа прећи Дрину и наступати ка Ваљеву, са јаком десном колоном у наступању од Зворника дуж обе обале Дрине ка Рогачици; истовремено VI армија биће 13. августа са јаким десним крилом иза Дрине на одсеку Фоча — Вишеград — Бајина Башта, спремна да 14. августа отпочне наступање на фронту Ужице — Пљевља. Против црногорске офанзиве у Херцеговини остављене су само две брдске бригаде и то 3. код Гацког и 4. у Боки. Поћорек је 12. августа саопштио Врховној команди и своју дислокацију за наступање VI армије додајући да ће њено десно крило наступати преко Пљеваља и Прибоја у циљу обухватања српских снага у долини Лима. На тај начин су у аустроугарској врховној команди знали све појединости офанзиве Балканске војске.[41]

---

[40] В. Милосављевић, *Велики рат 1914. год. на Српском фронту — Битка на Церу (Јадарска)*, 116.

И поред примедби команданта V армије генерала Франка изнетих, писменим путем, Конраду 11. и 13. августа овај је 14. августа у име аустроугарске Врховне команде преузео одговорност за овакав рад Балканске војске одобривши га тог дана. Тако су Конрад и цела аустроугарска Врховна команда постали саучесници у недаћама које су задесиле следећих месеци Балканску војску.

Закључак

У аустроугарском генералштабу се подразумевало да је против Србије могућ само офанзивни рат искључиво ако би она остала усамљена без директне војне подршке Русије. Вероватна помоћ Србији од стране Црне Горе није битно мењала ствар. Велика бројна надмоћ аустроугарске војске чинила је офанзиву против Србије и могућом и оправданом. Са друге стране, офанзива аустроугарске армије против Русије је била више ствар жеља него стварних, прорачунатих могућности за Аустроугарску потпуно када се аустроугарски генералштаб коначно и безусловно одлучио за ове крајем 1913. године тј. када је коначно разрадио стратегијски развој своје војске у Галицији. Аустроугарска је припремила ратни план за рат на два фронта — против Русије и Србије (са Црном Гором) слично као у Немачкој за рат против Француске и Русије. Овим планом је било предвиђено да се најпре Србија савлада (са њом и Црна Гора) па да се потом што јаче снаге концентришу према Русији. У том циљу разрађене су две варијанте стратегијског развоја против Србије — „Б максимални“ и „Б минимални“ и то из чисто политичких разлога. Против Русије израђен је план развоја „Р максимални“. Израђени план развоја „Р минимални“ је имао само привремени значај тј. важио је само док се II армија не пребаци са српског фронта. За прелаз из једне у другу варијанту развоја, у циљу омогућавања груписања што јачих снага против Русије, веровало се да ће политика створити потребно време. Због овога се ратни план знатно искомпликовао што је ишло на штету његовог извршења.

---

[41] *Велики рат Србије књ. VIII*, Београд, 1926, 39; В. Миловановић, *Велики рат 1914. год. на Српском фронту — Војска на Церу* (рукопис), 116; *Операције Црногорске војске у Првом светском рату*, Београд, 1954, 59–62.

За рат са Аустроугарском српски генералштаб је 1908. године израдио ратни план и пројекат стратегијског развоја. У очекивању офанзиве аустроугарске војске српски генералштаб је главнину (I и II армија) у јачини 6 пешадијских дивизија развио на простору: Лазаревац — Колубара — Паланка — Рача — Велика Морава. Истовремено III армија је развијена код Ваљева са предњим деловима на Дрини (Лозница, Љубовија) и Сави (Шабац, Обреновац) за одбрану речних прелаза и стварање времена главнини. За заштиту границе на Дунаву и за одбрану Београда предвиђена је једна дивизија код Београда. За осматрање и одбрану смедеревског прелаза предвиђена је ојачана Коњичка дивизија. За посматрање одсека Дубровица — Велико Градиште било је такође предвиђена једна ојачана дивизија. Код Ужица је развијена Шумадијска дивизија II позива са нешто трупа I и III позива са специјалним задатком (наступање у Босну у садејству са црногорском војском и заштита правца Сарајево — Ужице).

У ратним плановима и српске и аустроугарске војске Санџак је имао споредну улогу. За српску војску је имао значај само ради одржавања везе са црногорском војском као и за развој мањих снага намењених за напад у правцу Сарајева. Овај правац ка Сарајеву је српско командовање сматрало споредним, без веће стратегијске па ни оперативног значаја. Са аустроугарске тачке гледишта Санџак је био интересантан само као простор са кога је могла да крене напад у правцу Сарајева при чему су у аустроугарској команди погрешно предвиђали да би Срби могли нападати у правцу Сарајева са чак 4 до 5 дивизија.

Branko Nadoveza
Nebojsa Djokic

SANDŽAK (RAŠKA REGION) AND WAR AND INITIAL OPERATIONAL PLANS AUSTRO-HUNGARIAN AND SERBIAN ARMY IN THE SUMMER OF 1914

The Austro-Hungarian General Staff understood that the only possible war plan against the Serbian was offensive, especially if she remained alone without direct military support of Russia. Probable assistance to Serbia by Montenegro has not changed significantly thing. Large number of supremacy of the Austro-Hungarian army made up offensive against Serbia and possible and reasonable. On the other side of the offensive Austro-Hungarian Army against Russia was more a matter of desire rather than actual, budgeted opportunities for Austria-Hungary, especially when the Austro-Hungarian General Staff finally and irrevocably decided on this at the end of 1913, ie when it finally worked out the strategic development of its army in Galicia. Austro-Hungarian war plan is prepared for a war on two fronts — against Russia and Serbia (with Montenegro) similar in Germany for war against France and Russia. The Plan provides that the first Serbian defeat (with her and Montenegro) so that you can then concentrate more power to Russia. To this end, an elaborate two variants of strategic development against Serbia "B maximum" and "minimum B" and for purely political reasons. Against Russia a plan of development "R max". Manufactured development plan "R minimum" was only a temporary character that was valid only until the II Army does not transferred with Serbian fronts to east. To switch from one to another variant of development, in order to enable grouping what stronger force against Russia, it was believed that the policy will take time to create. Because this is a war plan significantly complicate what is to the detriment of its execution.

In the war with the Austro-Hungarian Serbian General Staff in 1908 created a war plan and strategic project development. In anticipation of the offensive Austro-Hungarian army Serbian General Staff bulk (I and II Army) in the strength of six infantry divisions developed in the area: Lazarevac Kolubara Palanka — Raca — Velika Morava. Simultaneously III Army has developed near Valjevo with the front parts of the Drina (Loznica, Ljubovija) and Sava (Šabac, Obrenovac) to defend the river crossing and creating time mostly. To protect the border on the Danube and for the defense of Belgrade envisages a division near Belgrade. To monitor and defend Smederevo crossing is planned reinforced Cavalry Division. To sit segment Dubravica — Veliko Gradiste was also predicted a reinforced division. In Uzice developed Šumadijska Division II calls with a few troops I and III calls on special duty (occurrence in Bosnia in cooperation with the Montenegrin army and protection champions Sarajevo — Užice).

ARABIZMI (ISLAMIZMI) U NAŠOJ UPOTREBI

Enver Ujkanović
Istorijski arhiv „Ras"
Novi Pazar

UDK 811.163.4'373.45

Apstrakt: *Leksičko posuđivanje predmet je kontaktne lingvistike, u proučavanju jezičkih dodira i sukoba, koji su rezultat susreta jezika i kultura. Pozajmljenice su osjetljiv pokazatelj i jezičke i vanjezičke stvarnosti društva. Otpor prema tuđicama i jezički purizam bazirani su na predrasudama. Strana leksika ni u kom pogledu nije štetna, ako doprinosi jezičkom sporazumijevanja i ako se uklapa u jezički sistem jezika-primaoca.*
Islamizmi su leksički sloj našeg jezika koji je ostao izvan domašaja leksikografske obrade. Leksikografska obrada islamizama, iz ugla jezičke norme, nije privlačila pažnju jer je bila poznata užem krugu korisnika našeg jezika te zbog izolovanosti ostaje skoro potpuno izvan domašaja jezičke norme.
Danas, njihovu sudbinu i status determiniše proces disolucije srpskog/hrvatskog jezika. Novonastala jezička realnost (srpski/hrvatski/bosanski) i aktivni jezički inženjering, nameću potrebu evidencije ovog leksičkog sloja, njegove leksičko-semantičke obrade i usklađivanja sa prirodom i zahtjevima svih književnojezičkih normi.

Ključne riječi: *arabizmi, islamizmi, arapski jezik, leksičko posuđivanje, islamska leksika, fonetsko-morfološka adaptacija...*

Arabizmi (islamizmi)[1] koji su predmet ovog rada, kao leksički sloj odnose se na duhovne i svjetovne manifestacije islamskog religijskog sistema i muslimanske običaje i etimološki se vežu za arapski jezik.[2] Njih vezujemo za

---

[1] Smatramo da je ovaj leksički sloj najadekvatnije nazvati *islamizmima*, pri čemu se pod njima podrazumijevaju oni orijentalizmi koji se odnose na duhovne i svjetovne manifestacije islamskog religijskog sistema i na muslimanske običaje. Darko Tanasković, *Sociolingvistički aspekti ideologizacije pozajmljenica*, u: *Jezik u savremenoj komunikaciji: Zbornik radova*, Beograd, 1982, str. 113.

[2] Arapski jezik pripada semitskoj jezičkoj porodici. Bazira se na govorima Nedžda i Hidžaza, (područja na *Arabijskom* poluostrvu – *Arabija*, za koju se pretpostavlja da je bila pradomovina svih Semita), a naročito na dijalektu plemena Kurejš. Zatim je na njega izvršio snažan uticaj jezik *Kur'ana*, a potom je značajnu ulogu odigralo miješanje arapskih plemena pri kasnijim osvajanjima u prvim stoljećima islama. Za arapski jezik karakteristično je sljedeće: njegov samostalan razvoj i prividna izolacija od ostalih jezika, usljed čega je on najbolje sačuvao prasemitske glasove, dok je posebno razvio i neke glasove koji ne postoje u ostalim

prodor islama i islamizacija južnoslovenskih prostora ostvarena dolaskom i vladavinom Turaka Osmanlija. Islamizmi su posuđivani na različite načine, pismeno, usmeno, posredstvom obrazovanih ljudi, učene uleme koja je posle medresa u Bosni završavala visoke škole u Carigradu, Kairu i još nekim centrima islamske kulture.

Vremenski period u kome je ovo istraživanje smješteno je period kada su prestali direktni i neposredni kontakti sa turskim jezikom koji je, takođe, bio i posrednik u posuđivanju leksike arapskog i perzijskog porijekla u naš jezik. To je period zajedničkog jezika — srpskohrvatskog — koji je bio zajednički za četiri zasebne sociokulturne sredine nekadašnje Jugoslavije. Zatim, to je period političkih i nacionalnih previranja gdje je muslimanska inteligencija nastojala kroz štampu i književnost sačuvati svoje kulturno nasljeđe i vjeru.

Ciljevi ovog istraživanja su sljedeći:

— identifikacija islamizama u glasilima Islamske zajednice: „El-Hidaje", „Glasnik", „Islamska misao" i „Preporod",

— utvrđivanje njihove brojnosti i frekfencije sa svim fonetsko-morfološkim kategorijama i varijacijama;

— utvrđivanje puteva njihovog ulaska u srpskohrvatski jezik, kao i stepena fonetsko-morfološke adaptiranosti i uticaja jezika davaoca i posrednika na stepen adaptacije;

utvrđivanje njihove etimologije s ciljem dokazivanja da su islamizmi u većini arapskog porijekla i da je među njima sasvim mali broj riječi turskog ili perzijskog porijekla;

— na nivou fonetske analize cilj ovog istraživanja je utvrđivanje nivoa fonetske adaptacije islamizama, isključivo na primjerima iz korpusa (posebno za vokale i posebno za konsonante), što je, neizbježna prateća pojava interferencije; više pažnje na fonetskom planu posvetićemo praćenju sudbine konsonanata arapskog porijekla u srpskohrvatskom jeziku koji nisu zadržali glasovnu vrijednost izvornog jezika, zatim pojavama koje se odnose na glasove *h*, *j*, geminaciju;

na nivou morfološke analize, analiziraćemo posebno primjere derivata, hibridne tvorevine kao i sufikse orijentalnog porijekla;

— na semantičkom planu, gdje su mnogi islamizmi neusklađeni ili se ne prevode, ovaj leksički sloj posmatraćemo na osnovu njihovog terminološkog značenja u religijskom domenu, bez upuštanja u njihova šira semantička tumačenja;

— procena perspektive i budućnost islamske leksike u kontekstu novonastale jezičke realnosti, pri čemu se perspektiva religiozne leksike islama bitno promjenila.

---

semitskim jezicima ([illegible]); od svih semitskih jezika ima najrazvijeniju morfologiju i sintaksu i ima najbogatiji vokabular među svim semitskim jezicima. Teufik Muftić, *Gramatika arapskog jezika*, Sarajevo, 1998, str. 10–12.

KORPUS

Korpus ovog rada predstavljaju službena glasila i periodika Islamske zajednice u periodu Kraljevine Jugoslavije pa do devedesetih godina XX vijeka. To su: „Glasnik“, „El-Hidaje“, kasnije „Preporod“ i „Islamska misao“. U naznačenom periodu smjenjivala su se različita socijalno-politička događanja u kojima su se našli i muslimani i u kojima je uloga islama bila od presudnog značaja za njihov vjerski i nacionalni identitet. Dakle, radi se o periodu nakon prestanka direktnog kontakta između našeg i turskog jezika te je iz tog ugla, dijahronijsko-sinhronijski posmatrano, interesantna sudbina leksike vezane za islam. Nalazimo je u priličnom obimu i u publikacijama Islamske zajednice koja je igrala presudnu ulogu u očuvanju islama na ovim prostorima. Inače, religijska leksika je prisutna i kod većine muslimanskih pisaca u austrougarskom periodu.[3] Označeni korpus je vrlo ilustrativan za orijentalnu leksiku uopšte, među kojom dominira terminologija islamskog karaktera.

USLOVI FORMIRANJA I RAZVOJA ISLAMIZAMA

Orijentalna leksika uopšte, pa tako i islamska u okviru nje, nije zanemarljivog broja riječi. Njen prodor na naše jezičko područje vezuje se za viševjekovno prisustvo Turaka na teritoriji zapadnog Balkana i islamizaciju domaćeg stanovništva. Turci su kao dominantna vojna i civilizacijska sila u tom vremenskom kontekstu sa sobom u ove krajeve donijeli svoj već ustaljeni sistem obrazovanja, osnivanja i izgradnje obrazovnih institucija. Sistem obrazovnih institucija implementirao je sve vidove izučavanja islamskih nauka i na taj način utro put procesima jezičke interferencije. „Država je podržavala takav sistem, ali nije bila nosilac, jer je u krajnjoj liniji, vjera bila odvojena od države, a gotovo sva prosvjeta bila je pod nadzorom vjerskih institucija. To je bilo uslovljeno time što je islam, naročito u periodu XV–XVII vijeka, bio prihvaćen i kao društveni sistem“.[4] Nova vjera, islam, koja je „poslužila kao prvobitna osnova za nastanak posebnog etničkog subjektiviteta“[5] dala je svojim vjernicima odgovarajuće obilježje koje se ogleda u raznim vidovima kulturnog, javnog i privatnog života. Prelazak na islam, tj. islamizacija domaćeg stanovništva je vanjezički faktor koji je išao u korist jezičkoj interferenciji, otvarajući put intenzivnom posuđivanju riječi iz vjerske sfere, zatim onih vezanih za običaje, svakodnevni život, kao i ličnih imena.[6]

---

[3] Više o tome vidi: Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973.

[4] Omer Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, Sarajevo, 1999, str. 58.

[5] Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo, 1970, str. 5.

[6] O muslimanskim imenima orijentalnog porijekla pisao je: Ismet Smailović, *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u BiH*, Sarajevo, 1990.

Upotreba islamske leksike, islamizama, svedena je uglavnom, u okvire islamske vjeroispovijesti, što se samo po sebi razumije, jer znatan dio ove leksike nije zastupljen u upotrebi ostalih korisnika našeg jezika. Ukoliko je neka od takvih riječi upotrebljena u djelima pisca nemuslimana, ima stilsku funkciju i obično je njen smisao da slikovitije dočara kolorit muslimanske sredine ili nekog lika. I pored toga što većina riječi ovog leksičkog sloja nema sinonima u domaćem jeziku, oni su ostali izvan interesa jezičke norme, jer je riječ o leksici islama i pojmovima vezanim isključivo za vjerski život muslimana.[7]

Interferencija islamizama na ovom jezičkom arealu nije tekla podjednako, što je u uskoj vezi sa ranijim i kasnijim prihvatanjem islama. Srpskohrvatski leksikon, odnosno njegove nacionalne varijante, ovu leksiku nisu tretirale kao repertoar leksičkih jedinica karakterističan za izdvajanje treće, „muslimanske" (centralne varijante). Danko Šipka, govoreći o raslojavanju leksike koja ide u domen "standardnog jezika u okviru varijantne raslojenosti" sugeriše moguće izdvajanje „muslimanske" varijante, pored istočne (srpske) i zapadne (hrvatske) varijante.[8] Radi se prvenstveno o preuzimanju velikog broja turcizama i religijske leksike. Muslimani u Bosni i Hercegovini su islamskim obrazovanjem, vjerskim običajima i uopšte ispovijedanjem vjere najbolje sačuvali ovaj vid orijentalne leksike. Dok su mnoge riječi orijentalnog porijekla koje upućuju na druge aspekte života, npr. administracija i zanate, izumrle i slično, religijska islamska leksika održala se u istom obimu i u našem jeziku motivisana je islamskom duhovnošću muslimana. Leksika iz ove sfere nije tako brojna u poređenju sa leksikom drugih semantičkih polja, ali je, s obzirom na tako sužene okvire njenog prisustva u jezičkom znanju korisnika srpskog, hrvatskog i bosanskog jezika (teritorijalno i konfesionalno) najviše prisutna u publikacijama i periodici ustanova Islamske vjerske zajednice.

Leksičko posuđivanje predmet je kontaktne lingvistike koja proučava područje jezičkih dodira i sukoba nastalih kao rezultat susreta jezika i kultura. Posuđenice su izuzetno osjetljiv pokazatelj i jezičke i vanjezičke stvarnosti određenog društva. Otpor prema tuđicama i jezički purizam[9] bazirani su na predrasudama. Međutim, strana leksika ni u kom pogledu nije štetna ako doprinosi jezičkom sporazumijevanju i ako se uklapa u jezički sistem jezika-primaoca. Zdravo jezičko osećanje prima danas tuđice kao prirodni element jezika, pogotovo kada su u pitanju termini.

U svom razvoju srpskohrvatski jezik je bio široko otvoren prema pozajmljenicama, ali je zadržao svoj prirodni, narodni lik i osobenost.[10]

---

[7] U sličnom je položaju i religijska leksika ostalih konfesija na našem prostoru. O ovoj problematici više saznajemo u: *Osnovni principi prevođenja religijske terminologije. Zbornik radova*, Novi Sad, 1995.

[8] Šipka Danko, *Osnovi leksikologije*, Novi Sad, 1998, str. 82.

[9] Zalaganje za riječi koje su porijeklom domaće i koje se tvore prema domaćim tvorbenim modelima a ne tuđim, naziva se purizam (lat. purus — čist, bez stranih primjesa). Puristi su pobornici „jezičkog čistunstva".

[10] Vidi: Bošić Jadranka, *Jezičke pozajmljenice u sociolingvističkom ključu*, u: „Glasnik Narodne biblioteke Srbije", Beograd. — 5, 1 (2003), str. 215–238.

Rezultati jezičkih kontakata najbolje su uočljivi na leksičkom nivou jezičke strukture. U leksici se mnogo više posuđuje nego u morfologiji. Na fonetsko-fonološkom nivou uticaj jezika davaoca je još manji nego u morfologiji, dok je u sintaksi takav uticaj sveden na minimum ili ga uopšte nema. Posuđivanje u leksici toliko je prisutno da, kao što je poznato, i nema jezika čiji rječnik ne sadrži posuđenice različitog porijekla.[11] Broj riječi preuzetih iz jednog jezika u drugi veći je, prirodno, u slučaju direktnih jezičkih dodira, naročito ako su oni bili duži i intenzivni. Osim vremenskog trajanja jezičkih dodira, na stepen i rezultate interferencije, posebno na broj posuđenih riječi, utiču brojni drugi faktori jezičke i izvanjezičke prirode, kao što je društveno-politički i kulturno-istorijski kontekst u kome je došlo do jezičke interferencije. Islamizmi su posuđivani na različite načine, pismeno, usmeno, posredstvom obrazovanih ljudi, učene uleme koja je posle medrese u Bosni završavala visoke škole u Carigradu, Kairu i još nekim centrima islamske kulture. Osnovne karakteristike ovog leksičkog sloja su izolovanost i odsustvo svake koordinacije u njihovom notiranju i svrstavanju u zaseban terminološki fond. Islamizmi su leksički sloj našeg jezika koji je u najvećoj mjeri ostao izvan domašaja leksikografske obrade za razliku od orijentalizama drugih leksičkih polja. Odsustvo leksikografske obrade islamske leksike leži u činjenici što ona, iz ugla jezičke norme, nije privlačila pažnju, jer je bila poznata užem krugu korisnika našeg jezika. Ona je svoje mjesto našla na našem podneblju, a tako i kod drugih nearapskih naroda, posredstvom islama. Svoju konkretnu jezičku realizaciju ostvarivala je na leksičkom planu srpskohrvatskog jezika, najčešće kao leksika koja nema odgovarajućih ekvivalenata u njemu. Ekscerpirajući ovu vrstu leksike u označenom korpusu zapazili smo sljedeće:

— broj riječi iz islamsko-arapske leksike koji je u korpusu evidentan, nije tako zanemarljiv;

— njihova učestalost i zastupljenost skoro je ista u svim pobrojanim glasilima, identična je i kontinuirano se iz broja u broj ponavlja;

— često se riječi iz islamske leksike prevode, a njihov izvorni ekvivalent se piše u zagradi, latinicom, tradicionalno, odnosno praktično transkribovan ili obrnutim redom, izvorni ekvivalent pa onda prijevod u zagradi. Na primjer:

„... Muhammed a. s. je odredio vjerske učenjake (alime), kao svoje nasljednike...";

„El-Hidaje", Sarajevo, god. III, br. 2–3 (1936), str. 48.

„današnji učitelji hifza u medresi (muhafizi)", IM, Sarajevo, god. XI, br. 125 (1989), str. 7.

„molitve (ibadeti)", Pr, Sarajevo, god. I, br. 1 (septembar 1970), str. 16.

„Islam (Iskrena predanost Bogu)", Gl. VIS, Sarajevo, god. XLII, br. 1 (1979), str. 70.

u publikacijama se nekada ne prevode i ne tumače sve riječi koje pripadaju sferi islamske terminologije, već se pišu kao leksički adaptirane jedinice tuđeg porijekla. Autori su se, vjerovatno, rukovodili vlastitom procjenom i određivali koja je riječ manje, a koja više poznata: „suzbijanje džehaleta nam mora biti vrhovni cilj“, „El-Hidaje“, Sarajevo, god. III, br. 2–3 (1936), str. 46.

---

[11] Rudolf Filipović, *Teorija jezika u kontaktu*, Zagreb, 1986, str. 50.

— ponekad je posuđena riječ u zagradama napisana na arapskom jeziku: „… njih naslijeđuju, prvenstveno, vjerski učitelji (العلماء)“ IM, Sarajevo, god. XI, br. 125 (1989), str. 26.

Vjerovatno su na ovaj način autori tekstova nastojali upoznati čitaoce sa izvornim nazivima za termine koji su važni u životu vjernika i koji su se susretali u vjerskoj literaturi.

Iz navedenih zapažanja nije moguće utvrditi da je u uređivačkoj politici listova postojala namjera što većeg prisustva ove leksike, već je ona svoje mjesto u njima našla kao nezamjenljiv vokabular brojnih autora tekstova ovih publikacija. Slično je sa tekstovima hadisa[12] u ajeta *Kur'ana*. Često je arapski tekst hadisa, nekada i *Kur'ana* napisan latiničnim pismom. Na primjer:

„Ešrafu ummeti hameletul-Kur'an.“ (Prvaci među mojim sljedbenicima su oni, koji pamte Kur'an) IM, Sarajevo, god. XI, br. 125, (1989), str. 10.

„Huden ve zikra li ulil-elbab“ (uputa i opomena za razumne.) Pr. Sarajevo, god. I, br. 4 (1970), str. 13.

Islamska leksika zabilježena u islamskim edicijama koje su ušle u naš korpus, ako razdijelimo po značenju, dobićemo nekoliko tematskih grupa:

— opšti islamski pojmovi: islam (ʾislām — إسلام); zekat (zakāt — زكاة); hadž (ḥaǧǧ — حج); vakuf (waqf — وقف); iman (ʾīmān — إيمان);...

— titule i zanimanja: imam (ʾimām — إمام); halifa (ḫalīfa — خليفة); muftija (muftin — مفت); muderris (mudarris — مدرس); muezin (muʾaḏḏin — مؤذن);...

— onomastikon: Muhammed (Muḥammad — محمد); Sulejman (Sulaymān — سليمان); Mustafa (Muṣṭafā — مصطفى); Abdullah (ʿAbdullah — عبد الله);...

— toponimi: Mekka (Makka — مكة); Medina (Madīna — مدينة); Kuds (Quds — قدس); Uhud (ʾUḥud — أحد); Bedr (Badr — بدر);...

— islamske discipline: tefsir (tafsīr — تفسير); hadis (ḥadīṯ — حديث); akaid (ʿaqāʾid — عقائد); tedžvid (taǧwīd — تجويد); sira (sīra — سيرة);...

— molitve: džuma (ǧumʿa — جمعة); fadžr (faǧr — فجر); zuhr (ẓuhr — ظهر); asr (ʿaṣr — عصر); magrib (maġrib — مغرب);...

— vjerski objekti i njihovi dijelovi: Kaba (Kaʿba — كعبة); mesdžid (masǧid — مسجد); džamija (ǧāmiʿ — جامع); mihrab (miḥrāb — محراب); munara (manāra — منارة);...

Islamizmi, kako je potvrđeno njihovom obradom etimološki u većini pripadaju arapskom jeziku[13] koji je uz ekspanziju islama, također, širio svoj uticaj na druge jezike. Zajedno sa islamom i arapskim jezikom arapsko pismo[14] širilo je svoju dominaciju i prostranstvo. Njegovo napredovanje počiva na tome da je kao kur'ansko pismo postalo pismo islama i islamske kulture i civilizacije. Tako je većina islamskih naroda nearapskog porijekla usvojila arapsko pismo. U tom procesu stvarala su se nova grafička rješenja (slova) za glasove koje arapski nije poznavao, time što su se postojeća arapska slova opskrbljivala dodatnim dijakritičkim tačkama ili crticama. Prilagođeno fonetskim potrebama našeg jezika ovo pismo se koristilo i u Bosni i Hercegovini pod imenom *arebica*. Pisana građa nastala na arapskom pismu, arebici u našoj naučnoj javnosti naziva se *alhamijado književnost*, odnosno *alhamijado pismenost*.[15]

---

[12] Hadisi (ḥadīṯ — حديث) su predaje poslanika islama Muhameda.

[13] Arapski jezik se među muslimanskim stanovništvom koristio kao jezik vjerskih obreda i za pisanje brojnih djela iz različitih oblasti. Pisanje na arapskom jeziku značilo je uključivanje u matične tokove islamske kulture i ljubav prema jeziku *Kur'ana* i poslanika Muhameda, njegovanje naročitog kruga i očuvanje tradicija koje nisu bile u suprotnosti sa

FONETSKO-MORFOLOŠKE POJAVE PRI ADAPTACIJI ARABIZAMA

Promjene na fonetskom planu

Posuđivanje riječi iz stranih jezika ne može ostaviti traga samo na leksičkom nivou, već te riječi prolaze proces modifikacije koji se ispoljava, prije svega, u supstituciji glasova, prilagođavanju kategoriji gramatičkog roda i broja, prihvatanju nastavaka i sl. Islamska religijska leksika ili islamizmi je, kao i većina orijentalizama, prilikom ulaska u naš jezik pretrpjela izvjesne fonetsko-morfološke adaptacije.

Govoreći o adaptaciji orijentalizama u našem jeziku A. Peco ističe: „Svi ti orijentalizmi, ma koliko bili brojni, uklopili su se u naš jezički sistem, poprimili naša gramatička obilježja i ponašaju se kao naše riječi u rečenici. To, drugačije kazano, znači da su riječi toga porijekla prilikom uklapanja u naš rječnik, prilagodili svoju glasovnu komponentu našim fonetskim uzusima, da su sve te riječi, ili njihova većina, uklopile u naše deklinaciono-konjugacione obrasce, da su sve te riječi, ili njihova većina, primile prozodijska obilježja govora u čiji su se rječnik uklapale."[16]

---

islamskim vjerozakonom. „Tradicija učenja arapskog jezika kod nas je prilično duga, a razlozi za to leže prije svega u činjenici da je islam religija koja je ispovijedana, a i danas ispovijeda najveći dio stanovništva ovih oblasti Jugoslavije. Vjerske potrebe i osobenosti nastave u ruždijama, mektebima i medresama uticale su na pojavu popriličnog broja orijentalnih i naših sastavljenih priručnika za učenje arapskog jezika tokom XIX-og i XX-og vijeka." Anđelka Mitrović, *Gramatička terminologija u našim udžbenicima orijentalnih jezika*, u: *Udžbenik u nastavi stranih jezika*: Zbornik radova, Nikšić, 2003, str. 189.

[14] Arapsko pismo pripada porodici semitskih alfabetskih pisama koja čine uglavnom konsonanti, ali koje se, zahvaljujući različitim [illegible] i [illegible], relativno brzo razvilo u konačnu, danas poznatu formu, a svojom proširenošću u geografskom smislu je drugo pismo, kojem je pretpostavljeno latinično pismo Novoga svijeta. Teufik Muftić, *Arapsko pismo*, Sarajevo, 1982.

[15] Više o tome: Abdurahman Nametak, *O Alhamijado književnosti*, u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici I*, Sarajevo, 1998, str. 861–885.

[16] Asim Peco, *Tvorbeni procesi u oblasti srpskohrvatskih orijentalizama*, NSSUVD, Beograd — 16/1, 1987, str. 84.

U ovom radu ćemo pokušati interpretirati načine na koji su se arabizmi-islamizmi adaptirali u naš jezik. Istovremeno ćemo posmatrati stepen prilagodljivosti ove leksike u našem jeziku, s obzirom da religijske lekseme pokazuju različite stepene adaptacije. Promjene koje se zapažaju u procesu adaptacije ove leksike nekada su vrlo izražene, što je i razumljivo, kada se uzmu u obzir velike strukturalne, fonetske i druge razlike između arapskog, našeg ili jezika koji je služio kao posrednik integracije ove leksike u naš jezik. Samo komparacijom na planu konsonanata u arapskom i našem jeziku, naći ćemo da se oni približno podudaraju samo u 15 konsonanata, dok ostalih 13 konsonanata koje ima arapski jezik nemaju odgovarajućeg ekvivalenta u našem jeziku. Proces adaptacije i promjene vezane za njega bit će posmatrane na primjerima islamizama zabilježenih u glasilima: „Glasnik IVZ“, „El-Hidaje“, „Preporod“ i „Islamska misao“, i to na planu fonetskih pojava ili transfonemizacije i tvorbenih pojava, transmorfemizacije. Analizom transfonemizacije pojedinih primjera u poređenju oblika iz jezika: davalac — posrednik — primalac, moguće je razaznati da se interferencija islamizama većinom odvijala posredstvom bilingvalnih govornika koji su pored turskog poznavali i arapski jezik, što je doprinijelo da posuđena riječ bude fonetskim likom bliža modelu jezika izvornika — arapskom, npr.: **halal < tur. helal < ar. ḥalāl; hatma < tur. hatim < ar. ḫatma...**

Pojedine riječi, odnosno samo neki glas ili glasovi u njima mogli su biti preneseni bez značajnih promjena iz arapskoga jezika u naš, zbog njegove glasovne sličnosti u već pomenutom broju konsonanata sa našim jezikom.[17] Npr.: **kitab < ar. kitāb; mesdžid < ar. mesǧid; zekat < ar. zakāt; mekteb < ar. maktab; fakih < ar. faqīh.**

Među islamizmima upotrijebljenim u označenim edicijama sasvim je mali broj riječi koje su nearapskog porijekla. Ovu konstataciju će sasvim lako potvrditi svaki istraživač ove problematike, poznavalac arapskog jezika. Nju nalazimo i kod T. Muftića u radu *O arabizmima u srpskohrvatskom jeziku*. U dijelu u kome govori o putevima interferencije arabizama u naš jezik, on ističe da su arabizmi vezani za vjerski život muslimana kao i većina njihovih vlastitih imena i prezimena preuzimani u naš jezik direktno iz arapskog.[18]

Vokalizam

Arapski jezik, za razliku od našeg jezika, kako smo u prvom dijelu rada istakli, pripada semitskoj[19] jezičnoj zajednici. On se svojim glasovnim sistemom znatno razlikuje kako od južnoslovenskih jezika tako i turskog jezika koji pripada uralsko-altajskoj jezičkoj porodici. Vokalizam arapskog književnog jezika čine tri duga i tri kratka vokala. Dugi vokali arapskog glasovnog sistema bilježe se upisnim slovima, dok kratki, koji kao takvi predstavljaju fonemske vrijednosti, u pismu se ne označavaju. Pismo ih ne evidentira ali se oni u jeziku podrazumijevaju i u verbalnoj komunikaciji izgovaraju.[20] Naučno prihvaćena transkripcija arapskih kratkih vokala izgleda ovako: *fatḥa* < *a* = ـَ, *kasra* < *i* = ـِ, *ḍamma* < *u* = ـُ. Kada govorimo o transkripciji arapskih vokala, ovdje bilježimo samo fonemske vrijednosti kratkih vokala, a ne njihove alofone.[21] Kratki vokal fetha (*fatḥa* < *a* = ـَ) prenosi se u sistemu naučne transkripcije uvijek sa „*a*“, međutim, u evidentiranoj leksici prema praktičnoj transkripciji[22] njegov izgovor je često „*e*“. Npr.: masǧid > mesdžid; maktab > mekteb.

---

[17] Teufik Muftić, *O arabizmima u srpskohrvatskom jeziku*, u: „Prilozi za orijentalnu filologiju“, Sarajevo. — X–XI, 1960, 5–29.

[18] Teufik Muftić, *O arabizmima u srpskohrvatskom jeziku*...

[19] Naziv ovih jezika nema neke naučno utvrđenu stvarnu genetičku osnovu. Prvi je August Ludvig Šlecer (L. Schlözer) upotrijebio ime „semitski“ na osnovu biblijskog poglavlja *Geneza* (X, 12), gdje se za neke semitsko-hamitske narode navodi da vode porijeklo od Sema odnosno

Zamjena vokala: u > *e*: Omer < (ar. ʿUmar); Osman < (ar. ʿUṯmān); u > *e*: šerefa < (ar. šurfa); *a* > u: munara < (ar. manāra); *a* > i: minare < (ar. manāra).

Umetanje vokala: sabur < ṣabr, vakuf < waqf, sihir < siḥr, kibur < kibr, kabur < qabr, zulum < ẓulm.

Gubljenje vokala: ʿUṯmānu > Osman; ʿUmaru > Omer; ǧemāʿu > džemat.

Gubljenje vokala u konstrukciji genitivne veze: ʿAbdurraḥmāni > Abdurrahman, ʿAbdussalāmi > Abdusselam.

Konsonantizam

Kako smo već pomenuli nepodudarnost glasovnog sistema arapskog i našeg jezika ogleda se u nepostojanju ekvivalenata za 13 arapskih konsonanata koji se na sljedeći način transkribuju:[23]

ṯ ǧ ḥ ḫ ḏ ṣ ḍ ṭ ẓ ʿ ġ q w

Preuzimanjem riječi stranog porijekla u naš jezik posuđenice podliježu jezičkim promjenama koje nameću zakoni jezika primaoca. Promjene su nužne i

---

Huna, sinova vjerovjesnika Noja (Nuha). Teufik Muftić, *Gramatika arapskog jezika*, Sarajevo, 1998, str. 7.)

[20] Postoje tekstovi čija priroda zahtijeva precizno čitanje konkretnih glasova u riječima uključujući tu i kratke vokale, koji se moraju tačno obilježiti kako bi se izbjegla kriva interpretacija teksta. Prije svega, to je kur'anski tekst, tekst hadisa, stihovi klasične arapske poezije, rječnici i udžbenici arapskog jezika. Kako bi se gramatički udovoljilo toj potrebi izgrađen je sistem dijakritičkih znakova kojima se naknadno uz osnovni tekst pisan slovima, označavaju kratki vokali, a taj proces se naziva vokalizacija.

[21] Više o arapskom vokalizmu vidjeti: Srđan Janković, *Arapski izgovor sa osnovama arapskog pisma*, Sarajevo, 1987. i Teufik Muftić, *Gramatika arapskog jezika*, Sarajevo, 1998.

[22] Pored naučne transkripcije u literaturi se susreće i termin praktična transkripcija, tradicionalna transkripcija ili popularna (tradicionalna) transkripcija. O ovoj problematici piše Srđan Janković, *Transkripcija i adaptacija imena iz orijentalnih jezika*, u: „Radovi“, Sarajevo. — IV (1980), 9–95. i Darko Tanasković, *Pisanje arapskih reči u srpskohrvatskom jeziku*, u: „Naš jezik“, Beograd. — XXI, 4–5 (1975), 241–267.

[23] U transkripciji arabizama opredijelili smo se za ZDMG sistem koji je uglavnom u upotrebi u savremenoj islamistici.

zbog razlika u glasovnom sistemu jezika davaoca, posrednika i primaoca. Supstitucija konsonanata je naročito frekventna ukoliko se radi o genetski i tipološki različitim i udaljenim jezicima. U religijskoj leksici mi ćemo pratiti sudbinu konsonanata arapskog porijekla u srpskohrvatskom jeziku. Suglasnike koji su zadržali istu glasovnu vrijednost nećemo posebno isticati, već samo one koji nisu zadržali svoju glasovnu vrijednost izvornog jezika. U praćenju promjena krenućemo od konsonanata grupisanih po mjestu tvorbe:

Interdentalni konsonanti u koje spadaju: ṯ, ḏ, ḍ, ẓ, pretrpjeli su zamjene

— interdental ṯ (ث) > s, ḥadīṯ > hadis; — ṯ (ث)> z, mīrāṯ > miraz;

— interdental ḏ (ذ)> z, aḏān > ezan, — maḏhab > mezheb; ḏ > z: ḏikr > zikr;

— emfatični interdental ḍ (ض) > z, farḍ > farz, — ramaḍān > ramazan;

— emfatični interdental ṭ (ط) > t, ṭawāf, > tavaf, — ṭalāq >talak;

— emfatični interdental ẓ (ظ) > z, ẓālim > zalim, — ẓuhr > zuhur;

— emfatični dental ṣ > (ص) > s, ṣalāt > salat, — ṣawm > saum;

— bilabijalni b (ب) > b, ima ekvivalenta u našem glasovnom sistemu, ali se on u nekim slučajevima na kraju riječi, u finalnoj poziciji zamjenjuje svojim bezvučnim parnjakom „p" koji ne postoji u arapskom jeziku.[34] Npr.: b > p: ṯawāb > sevap (sevab), — ǧawāb > dževap, (dževab), — tasbīḥ > tespih;

dental d (د) koji ima svog ekvivalenta u našem jeziku nekada prelazi u bezvučni parnjak „t". To je posljedica glasovnih promjena izvršenih u jeziku posredniku (turski), a to je i razlog nastanka dubleta poput: d > t: šāhid > šehit, — šāhid > šahit ili kod vlastitih imena: Aḥmad > Ahmet, Maḥmūd > Mahmut itd.;

— bilabijalni w (و) > v. Ovaj glas ne postoji u našem jeziku i on se u našem glasovnom sistemu mijenja u navedeni glas: w > v, waqf > vakif, — wā'iẓ>vaiz;

labiodental f (ف), je glas koji postoji u našem glasovnom sistemu, njegova zamjena f > v je evidentna u riječima: ḥifẓ > hivz, — fiṭr > vitr;

— alveolarni afrikat ǧ (ج) najbliži je našem „đ", ali se redovno u pisanju zamjenjuje našim „dž": ǧ > dž: ǧāmi'u > džamija, — maǧlis > medžlis, ǧuma'a > džuma;

— velar k (ك) u arapskom jeziku odgovara našem „k", ali se vrlo često zamjenjuje našim palatalnim „ć". Glas kaf se u staroj transliteraciji pisao kao „kj", dok se po novijoj transliteraciji piše kao „k". Zbog utjecaja stare transliteracije (u pitanju su stariji prijevodi Kur'ana kod nas) glas kaf se u nekim religijskim leksemama pisao kao „kj", „ć", „k" ili se između „kj" umetao apostrof. Islamske edicije uopće, ponekad pokazuju nedosljednost u pisanju ovoga glasa pa dubleti i tripleti u transliteraciji nisu rijetkost: k > k: kitāb > kitab; kalām > kelam; k > ć: Ka'ba > Ćaba, kitāb > ćitab, kāfir > ćafir, nikāḥ > nićah; k > kj: zakāt > zekjat; kāfir > kjafir; — tawakkul > tevekjul;

---

[34] U pomenutim vjerskim edicijama sasvim je rijetka pojava navedene zamjene. Pojava dubleta ukazuje na utjecaj jezika posrednika, u ovom slučaju turskog i glasovnih promjena koje su se u njemu odvijale.

— uvular **ḫ** (خ), nepostoji u našem jeziku. Redovno se zamjenjuje našim suglasnikom „h“, ali i nekim drugim suglasnicima: ḫ > h: ḫalīfa > halifa, šayḫ > šeik mj. šeih;

— uvular **ġ** (غ), u našem jeziku zamjena mu je naš suglasnik „g“: ġ > g: ġaflet > gaflet, — bulūġ > bulug;

— uvular **q** (ق), za ovaj glas arapskog jezika uobičajena je zamjena naše „k“: q > k: qāḍin > kadija, — qurbān > kurban;

— faringal **ḥ** (ح), je za naš glasovni sistem nepoznat glas i on se zamjenjuje našim laringalnim „h“: ḥ > h: ḥaǧǧ > hadždž, — ḥarām > haram;

— faringal ʿ (ع), zvučni faringalni spirant izražava se najčešće vokalnom vrijednošću „a“, u transliteraciji označava se apostrofom: ʿ > a: ʿālim > alim, — ʿaqāʾid > akaid;

— laringal ʾ (ء), hemza se najizraženije održao kod muslimana u izgovoru riječi: *Kur'an*, mu'min, mu'eḏḏin i sl.

Gubljenje suglasnika

Suglasnik „n“ od tenvina (nunacije) kao oznake za neodređenost imena potpuno se gubi: ǧāhilun > džahil, mudarrisun > muderis, muftīn > muftija.

Metateza suglasnika: tawḥīd > tehvid, — lawḥa > levha, marḥūm > merhum.

Dodavanje i umetanje suglasnika: duʿāʾ > dova, — siḥr > sihir, — saǧǧāde > sedždžade.

Glas h

Glas „h“[25] u islamskim edicijama koje su korpus ovog rada se dosljedno bilježi, gdje mu je po etimologiji i mjesto:

— **u inicijalnoj poziciji:** hilafet, hadis, hadži, hadžija, hidžret, hodža, hatib, hutba, halal, hafiz, hajr, hurija, hazreti, haram, halka, harem, hak, hatma, hanefija, Husein...

— **u medijalnoj poziciji:** šehadet, ahlak, merhum, džahil, džehalet, ashab, merhamet...

u finalnoj poziciji: *sabah, fikh, fetih, nikah, tesbih*...

Glas j

Arapski i turski jezik u svom fonološkom sistemu imaju glas „j“. Arapsko „y“ se u naš jezik prenosi kao „j“ (sa rijetkim izuzecima) sa istom artikulacijskom vrijednošću. Iz te perspektive, bilježenje ovog glasa u religijskoj leksici koja je u naš jezik ušla iz orijentalnih jezika ne bi trebalo da bude problem. Međutim, pravila naše ortografske norme nalažu da se u određenoj poziciji glas „j" gubi ili zamjenjuje drugim glasom, ili se umeće u intervokalnoj poziciji radi izbjegavanja hijatusa.

---

[25] Sudbina glasa „h“ u govoru muslimana imala je drugačiji tok, koji je uzrokovan procesom islamizacije i utjecajem orijentalnih jezika. Ovaj glas je, prije svega, sačuvan u jezičkom izrazu pripadnika islama upotrebom arapskog kao jezika *Kur'ana*. Opširnije o tome: Asim Peco, *Jedan aktuelni problem naše fonetike — izgovor i pisanje fonema h*, u: „Naš jezik“, Beograd — XVIII (1971), 201–218.

1. **Gubljenje glasa „j"** — hair < ḫayr; — šeih < šayḫ; — beitul-mal < baytul-māl.

2. **Umetanje glasa „j" između vokala „i-a"**

— *šerijat* < šarīʿa, *džamija* < ǧāmiʿa, *kadija* < qāḍī, *muftija* < muftī, *gazija* < ġāzī.

Etimološko „j" zabilježeno je u primjerima: *ajet* < ʾāya; *kijamet* < qiyāma; *hidajet* < hidāya; *mejit* < mayt; *zijaret* < ziyāra; *šejtan* < šayṭān.

Neetimološko „j" zabilježeno je u primjeru: ʾ > j: *mujezin* < muʾaḏḏin. U glasilima je zabilježen i oblik bez *j*-*muezin*.

Geminacija suglasnika

Geminirani konsonanti su česti u arapskom jeziku, gdje imaju distinktivnu funkciju.[26] U arapskom pismu obilježavaju se posebnim pravopisnim znakom koji stoji iznad udvojenog konsonanta i koji se naziva tešdid (ّ). U ovom radu bit će prikazane religijske lekseme koje islamske edicije bilježe u geminiranom obliku, dakle, izvorno. U našem korpusu nisu rijetki slučajevi varijacija u bilježenju geminata. U procesu adaptacije religijske leksike u naš jezik, geminacija je značajna pojava.

[**Muhammed** je rođen u Mekki...] — „Glasnik IVZ", Sarajevo, god. L, br. 3 (1987).

[Hidžra **Muhameda** a. s. nije jedini slučaj ove vrste u istoriji.] — IM, Sarajevo, god. III, br. 26 (1981).

[Zato i kažemo: džamija, mesdžid, musalla, tekija, zavija, mekteb, medresa, mekteba (biblioteka), imam, muallim, **muderris** i daija, s jedne strane, predstavljaju neodvojive celine islamskog življenja, rada i razmišljanja] — IM, Sarajevo, god. VIII, br. 96 (1986).

[Pogledajmo kako Kur'an govori o **Džennetu i Džehennemu**, o Sudnjem danu...] — IM, Sarajevo, god. X, br. 111–112 (1988);

[Ko je dobro radio biće nagrađen i ići će u **Džennet**...] — „El-Hidaje", Sarajevo, god. IV, br. 7–8 (1941).

Tvorba

Ovdje je potrebno istaći da od cjelokupne religijske leksike u korpusu najveći postotak otpada na imenice. Te imenice su najčešće prošle proces derivacije, tj. dodavanjem afiksa na njihova osnova nastajale su hibridne riječi. U manjoj mjeri su zastupljeni pridjevi, a glagoli u sasvim malom broju.

---

[26] Opširnije o tome: Đorđević Radmila, *Još o geminacijama u srpskohrvatskom jeziku s posebnim osvrtom na stanje u Bosni i Hercegovini*, u: „Južnoslovenski filolog", Beograd. — LI, 95. Institut za srpski jezik SANU.

Sufiks „-at" („-et") kod nas se često svodi samo na vokal „-a", mada je dosta primjera u kojima se ovo „-t" sačuvalo. Potvrdu za to nalazimo u nekim primjerima islamizama islamskih listova:

[Ovo seljenje Alejhisselama i muslimana iz Mekke u Medinu nazvano je **hidžret**.] — „Glasnik IVZ", Beograd, god. IV, br. 4 (1936);

[Moj je ovdje cilj da istaknem, da je politika taj **emanet** donijela u Sarajevo...] — „Glasnik IVZ", Beograd, god. III, br. 12 (1935);

[Pravi je bereket u onom što odgovara šerijatu i riječima učenih ljudi.] „Glasnik IVZ", Beograd, — god. III, br. 12 (1935).

Hibridna tvorba — Tvorbeni sufiksi

1. Imenički sufiksi

„-ija"

Arapski sufiks „-iyy-(un)" u našem jeziku ima ili samo „-i" ili sufiks „-ija". Inače, orijentalne imenice na vokal „-i" u našem jeziku redovno imaju nastavak „-(l)ija".

[**Rahmetlija** je bio veoma aktivan u svom džematu.] — „Preporod", Sarajevo, god. VIII, br. 14 15 (1977);

[... veliki broj **džematlija** posjetio je novu zgradu Islamskog fakulteta.] — „Preporod", Sarajevo, god. XX, br. 14/454 (1989);

[Ove godine obavilo je ovu vjersku dužnost 46 **hadžija**.] „Glasnik VIS", Sarajevo, god. X, br. 1–3 (1959);

„-stvo"

[... da je Vrhovno **muftijstvo** onda pravilno riješilo ovo pitanje...] — „Glasnik IVZ", Beograd, god. III, br. 12 (1935).

2. Pridjevski sufiksi:

„-ski"

[To su dani kad se izvršavaju pojedini uzvišeni i humani islamski propisi, kao što su **Ramazanski** bajram, kad se završi post...] — „El-Hidaje", Sarajevo, god. IV, br. 4 (1942);

[Vakufi čiji se zna vakif, potpadaju pod nadzor **Šerijatskih** sudova, a za njima upravlja po vakfiji određeni, odnosno po kadiji postavljeni mutevelija.] — „El-Hidaje", Sarajevo, god. IV, br. 12 (1941).

„-ov"

[Od zemaljskog muzeja, gdje je stao voz sa zemnim ostacima **merhumovim**...] — „Glasnik VIS", Sarajevo, god. VII, br. 8 (1939).

Orijentalni tvorbeni sufiksi

1. Turski sufiks „*-li*" služi za tvorbu denominalnih pridjeva. U korpusu se javljaju primjeri religijska leksika tvorena pomoću ovog sufiksa: *hajirli, rahmetli, merhametli*...

[Organizatori su ovaj prigodni, **hajirli** program nazvali: Dan Kur'ana.] — „Preporod", Sarajevo, god. VIII, br. 11 (1977);

[Tijelo **rahmetli** H. Zuhdi ef. je ukopano u groblju...] — „Preporod", Sarajevo, god. VIII, br. 16 (167) (1977).

2. Turski sufiks „*-luk*"

U islamskim publikacijama javljaju se primjeri religijske lekseme građene pomoću ovog sufiksa, kao što su: *dunjaluk, fitneluk, vaizluk, murtatluk, muderisluk, hijanetluk, mutevelluk, hadžiluk*...

[... koji govore, da se ovaj svijet (**dunjaluk**) i vječni (ahiret) ne mogu zajedno naći u srcu vjernika.] — „Glasnik IVZ", Beograd, god. III, br. 4–5 (1935).

U publikacijama su nađene potvrde i za nekolicinu glagola koji se tvore od religijske lekseme i domaćih glagolskih nastavaka:

kabul + iti > kabuliti, halal + iti > halaliti, sihir + iti > sihiriti, sabur + iti > saburiti, tekbir + iti > tekbiriti, vaz + iti > vaziti, gasul + iti > gasuliti.

Ovaj rad je aktuelizirao leksički sloj koji je dio šireg sloja pozajmljenica u našem jeziku koje obično nemaju zamjenu sinonimom. U stručnoj literaturi one su dosad terminološki različito označavane: turcizmi, osmanizmi, orijentalizmi, arabizmi i sl. Međutim, za razliku od turcizama ili orijentalizama uopšte, islamizmima kao njihovom posebnom sloju nije posvećivana značajna pažnja u leksikografsko-leksikološkom smislu, te su zbog svoje spomenute izolovanosti ostali skoro potpuno izvan domašaja jezičke norme.[27] Danas, njihovu sudbinu i status determinišu procesi disolucije srpsko-hrvatskog jezika. Naime, novonastala jezička realnost (srpski/hrvatski/bosanski) i aktivni jezički inžinjering,[28] nameću potrebu evidencije ovog leksičkog sloja, njegove leksičko-semantičke obrade i usklađivanja sa prirodom i zahtjevima svih književnojezičkih normi.[29] Norma bosanskog jezika već je uvrstila orijentalno leksičko naslijeđe u polje normiranja. To potvrđuju skora leksikografska izdanja od kojih je najznačajniji *Rječnik bosanskog jezika* (karakteristična leksika), Alije Isakovića.

---

[27] Prema Panoviću, opstanak orijentalne leksike u srpskom jeziku uslovljen je i različitim sociolingvističkim okolnostima. Savremena društvena zbivanja uticala su na formiranje negativnog stava prema islamizmima ideološke kulture koje su, bez sumnje, bile, ali i ostale, relevantan faktor u procesu istorijskog razvoja kulturnih i civilizacijskih determinanti na ovim prostorima. (Ivan Panović, *Turcizmi nekad i sad na primeru srpske pripovetke*, u: *Jezičke teme i živa reč: Zbornik radova*, Valjevo, 1997, str. 99–115.)

[28] Ranko Bugarski, *Nova lica jezika*, Beograd, 2002, str. 78.

[29] Hanka Vajzović, *Orijentalizmi u književnom djelu*, Sarajevo, 1999, str. 226–227.

LITERATURA

Bugarski, Ranko, *Nova lica jezika*, Beograd, 2002.

Danko, Šipka, *Osnovi leksikologije*, Novi Sad, 1998.

Filipović, Rudolf, *Teorija jezika u kontaktu*, Zagreb, 1986.

Isaković, Alija, *Rječnik bosanskog jezika karakteristična leksika*, Sarajevo, 2003.

Jelenko, Božić, *Jezičke pozajmljenice u sociolingvističkom ključu*, u: „Glasnik Narodne biblioteke Srbije", Beograd. — 5, 1 (2003), str. 215–238.

Janković, Srđan, *Arapski izgovor sa osnovama arapskog pisma*, Sarajevo, 1987.

Janković, Srđan, *Transkripcija i adaptacija imena iz orijentalnih jezika*, u: „Radovi", Sarajevo. — IV (1998), 9–95.

Mitrović, Anđelka, *Gramatička terminologija u našim udžbenicima orijentalnih jezika*, u: *Udžbenik u nastavi stranih jezika: zbornik radova*, Nikšić, 2003, str. 109.

Muftić, Teufik, *Arapsko pismo*, Sarajevo, 1982.

Muftić, Teufik, *Gramatika arapskog jezika*, Sarajevo, 1999.

Muftić, Teufik, *O arabizmima u srpskohrvatskom jeziku*, u: „Prilozi za orijentalnu filologiju", Sarajevo. — X–XI (1960), 5–28.

Nakičević, Omer, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, Sarajevo, 1988.

Nametak, Abdurahman, *O Alhamijado književnosti*, u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici I*, Sarajevo, 1998, str. 881–885.

Panović, Ivan, *Turcizmi nekad i sad na primeru srpske pripovetke*, u: *Jezičke teme i živa reč: zbornik radova*, Valjevo, 1997, str. 99–115.

Partridž, Kristofer, *Religije sveta*, Beograd, 2009.

Peco, Asim, *Jedan aktuelan problem naše fonetike — izgovor i pisanje fonema h*, u: „Naš jezik", Beograd. — XVIII (1971), 201–218.

Peco, Asim, *Tvorbeni procesi u oblasti srpskohrvatskih orijentalizama*, NSSUVD, Beograd. — 16/1 (1987), 84.

Radmila, Dimitrović, *Još o geminatama u srpskohrvatskom jeziku s posebnim osvrtom na stanje u Bosni i Hercegovini*, u: „Južnoslovenski filolog", Beograd. — LI, 95. Institut za srpski jezik SANU.

Šabanović, Hazim, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973.

Tanasković, Darko, *Pisanje arapskih reči u srpskohrvatskom jeziku*, u: „Naš jezik", Beograd. — XXI, 4–5 (1975), 241–267.

Tanasković, Darko, *Sociolingvistički aspekti ideologizacije pozajmljenica*, u: Jezik u savremenoj komunikaciji: zbornik radova, Beograd, 1992, str. 113.

Vajzović, Hanka, *Orijentalizmi u književnom djelu*, Sarajevo, 1999.

Enver Ujkanovic

ARABISM (ISLAMISM) IN OUR USE

Lexical borrowing is subject to contact linguistics, the study of language contact and conflict, as a result of the meeting language and culture. The adoptions are a sensitive indicater of the linguistic and non-linguistic reality of society. Resistance to foreign words and language purism are based on prejudice. Foreign lexis is not in any way harmful, it contributes to language understanding and if it fits into the language system-language recipient.

Islamism are the lexical layer of our language that has remained beyond the reach of lexicographic processing. Lexicographic treatment of Islamism, from the perspective of language norms, did not attract attention because it was known to a narrow circle of users of our language, and its isolation remains almost completely out of the reach of language patterns.

Today, their fate and the status are determined of the dissolution of the Serbian / Croatian language. The newly created linguistic reality (Serbian / Croatian / Bosnian language) and active linguistic engineering, call for the records of this lexical layer, its lexical semantics processing and alignment with the nature and requirements of all language norms.

GEOEKOLOŠKO VREDNOVANJE PARKA PRIRODE GOLIJA ZA POTREBE TURIZMA I REKREACIJE

Semir Šaćirović
Geografski fakultet
Univerzitet u Beogradu

UDK 908(497.11 Golija)
91:502(497.11)

Apstrakt: *U središnjem delu opština Ivanjice, Sjenice, Kraljeva, Novi Pazar i Raška nalazi se visoko izdignuta planina Golija, koja plenі svojim reljefom, klimom, hidrografijom, florom i faunom. Planina Golija predstavlja neprocenjivo prirodno bogatstvo i ako se uzme u obzir činjenica da je jedini Rezervat biosfere u našoj zemlji, njena izuzetna vrednost dobija pravi značaj. Samim tim je pogodna za geološka i geoekološka vrednovanja. U naučnoj, stručnoj i nastavnoj literaturi geoekologija se shvata, uglavnom, kao ekologija pejzaža i predstavlja interdisciplinarnu nauku koja proučava interakciju između humane populacije i geografskog prostora koji ljudi nastanjuju (Црногорац, Смиљић, 2012).*
Geoekologija — ekologija predela — krajolika, danas je sve više priznata kao naučna osnova za procenu (vrednovanje), planiranje, upravljanje predela i zemljišta (Пецељ, 2011). Cilj ovog rada je geoekološko vrednovanje prostora Golije, pri čemu geoekološko vrednovanje podrazumeva utvrđivanje vrednosti prirodne sredine u određenim područjima ljudskog delovanja. Vrednovanje, u strogom smislu reči, znači „pretvaranje u vrednost''.

Ključne reči: *Rezervat biosfere Golija, geologija, geoekologija, prirodna bogatstva, zaštita životne sredine.*

Park prirode Golija se nalazi se 40 km jugozapadno od Ivanjice, ili 32 km severno od Novog Pazara i pruža velike mogućnosti za odmor i rekreaciju u gotovo netaknutoj prirodi. Golija je u obliku potkovice u dužini od 32 km i okružena je na severu planinom Jelicom, na istoku Kopaonikom, Čemernom, Radočelom, na zapadu Javorom, na jugu Zlatiborom, Javornikom i visoravni Pešter.

Ograničena je dolinom Ibra na istoku, Raške i Ljudske reke na jugu, Moravice na zapadu i središnjim delom reke Studenice na severu i severozapadu. Smeštena je između 43° 8' 00" severne geografske širine i 20° 41' 00" istočne geografske dužine. Nalazi se između opština Kraljevo, Raška, Novi Pazar, Sjenica i Ivanjica.

Bitna odrednica položaja Golije čini neposredan kontakt na istoku sa Ibarskom magistralom, koja povezuje Beograd sa Kosmetom, Makedonijom i Crnom Gorom i poprečna magistralna saobraćajnica Raška — Novi Pazar — Sjeni-

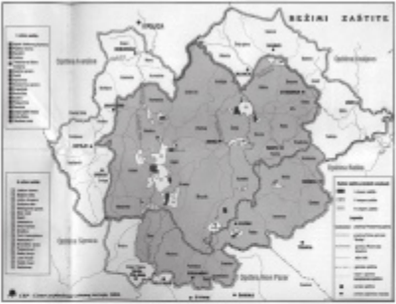

Slika 1 — Geografski položaj Golije (Izvor: www.camping.rs)

ca, na jugu. Najbliža veza sa zapadno-moravskom magistralom ide od Ivanjice, preko Požege. Ibarskom dolinom prolazi železnička pruga Kraljevo — Raška — Priština.

Na putu od Ivanjice prema Goliji, na 18-om kilometru u mestu Kumanica, nalazi se kulturno istorijski spomenik Rimski most, na reci Moravici, na nadmorskoj visini 632 m, mesto odakle počinje planina Golija. Od Rimskog mosta prema Belim Vodama, malo udaljeno od glavnog puta ka Goliji, u mestu zvanom Okruglica, na nadmorskoj visini od 1.495 m, nalazi se jezero „Nebeska suza“, a pored glavnog puta prema Belim Vodama u gustoj četinarskoj šumi nalazi se Tičar jezero na nadmorskoj visini od 1.500 m za koga su vezane mnoge legende.

Od Tičar jezera put vodi do Golijske reke, koja je smeštena u srcu same planine Golije, na nadmorskoj visini od 1.500 m. Zaljubljenici u pešačenje svakako neće propustiti priliku da prošetaju do najvišeg vrha Golije — Jankovog kamena (1.833 m). U narodu poznata legenda o dvojici braće, Rajku i Janku, čiji je otac obojici dao po jedan kamen da odnesu do vrha planine. Čitavo domaćinstvo trebalo je da ostane onome koji bude spretniji i hrabriji. Rajko je ubrzo došao do pola puta, a i kamen se skotrljao do potoka koji se i danas zove Rajkov potok, Janko je došao do vrha i dobio svoje imanje, a priče se i danas ispredaju o njegovoj hrabrosti.

PRIRODNE VREDNOSTI

Geomorfološke vrednosti

Reljef područja Golije se odlikuje značajnom morfološkom, morfogenetskom i morfometrijskom raznovrsnošću i ima planinski karakter, s obzirom da preko 90% teritorije leži iznad visinske granice od 500 m. Od planinskih oblika dominantno mesto zauzimaju planine Golija (Jankov kamen, 1.833 m) i Radočelo. Planinski masivi, venci i grebeni su većinom specifičnog poprečnog profila, sa zaravnjenim bilima i veoma strmim, srednjim i donjim delovima padina. U modeliranju tektonskih oblika reljefa značajnu ulogu je imala hidrografska mreža, usecajući brojne klisure i dubodoline, praćene raznovrsnim fluviodenudacionim oblicima. Od značajnijih morfostrukturnih oblika javljaju se izraziti planinski vrhovi, horstovi, pseudovulkanske kupe, a na obodu se nalazi negativna potolinska morfostruktura Beljevačkog neogenog basena. Na području su izražene tri kategorije reljefa sa karakterističnim oblicima: periglacijalni, kraški (vrtače, uvale, suve doline, jame i pećine) i deluvijalno-proluvijalni sa serijom od devet površi u visinskom intervalu od 1.000 do 1.820 m na kojima se nalazi najveći broj naselja.

Tabela 1 — Nagib i ekspozicija terena

Nagib (u °)	*Nagib terena u %*	*Ekspozicija terena*	%
1–3	3,6	I	14,3
3–5	5,1	J	9,8
5–8	5,4	JI	12,3
8–12	8,2	JZ	12,9
12–16	13,4	S	8,6
16–20	22,9	SI	15,9
20–30	31,6	SZ	12,6

Klima

Golija ima planinsku klimu, jedino u dolini Moravice je umereno-kontinentalna klima koja se odlikuje umereno toplim letima i umereno hladnim zimama.

Golija slobodno može nositi epitet vazdušne banje u kojoj se razlikuju tri klimatska pojasa:

- dolinski sa brdskim, obuhvata prostore do 750 m nadmorske visine, a karakteriše se umereno kontinentalnom klimom modifikovanom uticajem okolnih planina,
- prelazni, obuhvata prostor između 700–1.300 m nadmorske visine, sa dugim i oštrim zimama i kratkim, svežim letima. Zime su sa dosta snežnih padavina, a leta sa toplim danima i svežim noćima i

• planinski, obuhvata područje sa nadmorskom visinom preko 1.300 m, a karakterišu ga oštre i hladne zime i kratka prohladna leta.

U slivu Golijske Moravice, tokom cele godine duva severac, koji sa jedne strane doprinosi da i u toplim letnjim danima nema velikih vrućina, a zimi, kad je intenzivniji, doprinosi stvaranju smetova. Insolacija je značajan prirodni faktor koji posredno ima uticaj na živi svet. Na Goliji ono iznosi 1.895 sati. Na većoj nadmorskoj visini veća je insolacija, pa se stvara velika količina kiseonika neophodna za razvoj biljnog sveta.

Krajem zime i početkom proleća, južni vetar ubrzava topljenje snega. Padavine su ravnomerno raspoređene u toku godišnjih doba. Kiše su česte u proleće i jesen. Golija je područje sa najviše snežnih padavina u Srbiji, sneg se zadržava blizu pet meseci i dostiže prosečnu visinu od 105 cm (Gajić, 1989).

Hidrologija

Golija je puna izvora čiste i zdrave vode koji u početku budu manji potoci i svojim spajanjem čine reke, inače bogate raznovrsnom ribom. Hidrografska mreža područja Golija, koja pripada Crnomorskom slivu, veoma je razvijena i gustina mreže se procenjuje na preko 2.100 m/km^2.

Hidrografsku mrežu područja određuju:

• Studenica — celim svojim tokom i slivom pripada području Plana (dužine oko 47 km, površina sliva 540 km^2). Veće leve pritoke su Brusnička, Braduljička, Gračka reka i Milandža.

• Moravica — nalazi se zapadno od Studenice, teče na sever i uliva se u Zapadnu Moravu kod Požege (dužine 47,9 km, od izvora do vodomerne stanice Ivanjica, površina sliva 475 km^2). Veće pritoke su: Nošnica, Golijska reka i Jabukovački potok.

• Na jugoistočnom obodu područja su usečene duboke doline kraćih levih pritoka Ibra i Raške (Trnavska, Tušimska i Deževska reka).

• Na južnom obodu je izvorišni deo Ljudske reke (izvorišni krak Raške), a na jugozapadnom obodu su doline izvorišnih krakova Vape (Brnjička reka).

Područje opštine Ivanjica ima izvore mineralne vode u Bruseniku (Golija), u Ivanjici (na više mesta), na Bukovici, u Gljedi, Cerovi, Marinoj reci i u Prilićkom kiseljaku. Na žalost, nedovoljno se eksploatišu. Sve reke u slivovima Moravice i Studenice do sada su čiste i nezagađene. Njihova ekološka zaštita je jedan od osnovnih uslova za razvoj turizma. Sve imaju uslove za izgradnju malih hidrocentrala koje bi davale dovoljne količine električne struje, pa ne bi bilo nikakvih potreba za naftom i ugljem kao energentima koji zagađuju okolinu.

Jezero na Okruglici „Nebeska suza" nastalo je posle zemljotresa u Rumuniji 1974. godine. To je najveće jezero u Moravičkom kraju i jezero ispod Crepuljnika, potpuno zaraslo u tresavsku vegetaciju, koje nosi naziv „Košaninovo

Slika 2 — Golijska Moravica (www.panacomp.net)

jezero". Ime je dobilo po poznatom botaničaru, akademiku dr Nedeljku Košaninu, rođenom u ovom kraju. Zanimljiv fenomen vezan je za ovo jezero: kada su kišni dani nivo vode u jezeru opada, a kada je sunčano vreme — jezero nadolazi. Inače, jezero je gotovo potpuno zaraslo u travu i tresetsku vegetaciju. Ono se sastoji od dva jezera, velikog i malog, oblika elipse (Ristanović, 1980).

Flora i fauna

Područje Golije odlikuje refugijalni karakter staništa što je omogućilo opstanak tercijarne flore. Znatno prisustvo srednjeevropskih elemenata ukazuje da područje Golije pripada krajnje istočnom delu ilirske provincije. U flori Golije i Javora do sada su utvrđene 724 vrste vaskularnih biljaka, a novijim istraživanjima Zavoda za zaštitu prirode Srbije je utvrđeno prisustvo nekoliko novih vrsta. Golija se izdvaja po većem kvantitativnom prisustvu tercijarnih glacijalnih reliktnih vrsta, utvrđeno je prisustvo i endemičnih i subendemičnih vrsta. Prostorni plan područja posebne namene parka prirode Golija, strategija zaštite i razvoja CEP — Centar za planiranje urbanog razvoja, 2004. Biljnogeografske karakteristike ukazuju na prisustvo 51 flornog elementa, razvrstanih u 9 grupa: „najviše je predstavnika iz grupe srednjeevropskih flornih elemenata (27,3%); većom zastupljenošću izdvajaju se vrste evroazijskog flornog elementa (24,9%); prisustvo submediteranske florne grupe (13,0%) i pontsko-centralnoazijske grupe (8,5%) daju Goliji submediteransko-pontsko, centralno-azijsko, srednjoevropsko obeležje; cirkumpolarni elementi i kosmopoliti su zastupljeni sa 13,0%, severni florni elementi čine 5,4%, endemiti su prisutni sa oko 1,0%".

Zahvaljujući izraženoj visinskoj razlici od oko 1.500 m, na Goliji se sreće reprezentativan spektar šumskih zajednica, karakterističan za ukupno vertikalno rasprostiranje šuma u Srbiji. Evidentirano je oko 20 šumskih zajednica. Na području Golije dominiraju čiste sastojine i zauzimaju 60,5%, dok se mešovite prostiru na 39,5% teritorije. Na Goliji je evidentirano više od 45 vrsta drveća, pri čemu se konstatuje visok stepen očuvanosti prirodnog sastava. Evidentirano je prisustvo plemenitih lišćara: planinskog javora, gorskog javora, belog jasena, planinskog bresta, poljskog bresta, mleča, divljih voćkarica: divlje trešnje, divlje kruške, jabuke i brekinje, kao i retke i karakteristične vrste žbunja i prizemne flore koje se javljaju u ovim šumama. U drvnom fondu brojnije su lišćarske od četinarskih vrsta, a dominiraju bukva (sa 63,3% po zapremini i 54,0% u ukupnom zapreminskom prirastu), smrča (sa oko 19,5% u ukupnoj zapremini i 23,0% u ukupnom prirastu), a daleko je skromnije učešće jele, crnog bora, kitnjaka, crnog bora i cera (od 1 do 7%). Ostale vrste drveća su neznatno zastupljene, ispod 1%, ali doprinose biodiverzitetu šumskih ekosistema. Livade i pašnjaci mozaično su rasprostranjeni na području i u odnosu na visinski položaj imaju brdski, brdsko-planinski i planinski karakter. Evidentirano je 15 livadskih fitocenoza.

Prema „Preliminarnom spisku vrsta za Crvenu listu kičmenjaka Srbije" registrovano je 90 vrsta, a uredba Vlade Srbije navodi 45 vrsta ptica/prirodnih retkosti. Najveći deo tekućih voda Golije pripada salmonidnom regionu, sa vodećim predstavnikom ihtiofaune, potočnom pastrmkom, koja je sa lipljanom, najcenjenija vrsta riba za sportski ribolov. Došlo je i do prodiranja manje cenjenih vrsta riba iz Ibra u nizvodne delove Studenice (skobalja, klen i dr.), što se negativno odrazilo na ihtiofaunu visinskih voda.

Na Goliji živi određeni broj vrsta lovne divljači koje su zaštićene trajnom ili privremenom zabranom lova, a na pojedine vrste lov je stalno dozvoljen. Najrasprostranjenije, ekonomski i lovno najznačajnije vrste su: krupna dlakava divljač (srna i divlja svinja), sitna dlakava divljač (zec, kuna zlatica, belica i dr.) i pernata divljač (poljska jarebica fazan, jarebica kamenjarka, golub grivnjaš, grlica, gugutka, prepelica šumska šljuka, kreja i dr.). Stalno su prisutni: vuk, lisica, divlja mačka i tvor, povremeno se sreću medved i veliki tetreb, a planira se ponovno naseljavanje jelenske divljači.

REŽIMI ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE GOLIJE I TURIZAM

Vlada Republike Srbije je jula 2001. godine donela uredbu kojom se područje planine Golija stavlja pod zaštitu kao Park prirode Golija i svrstava u prvu kategoriju zaštite kao prirodno dobro izuzetnog značaja. Precizno su definisane granice parka koji obuhvata područja opština: Ivanjica, Kraljevo, Raška, Novi Pazar i Sjenica, ukupne površine 75.183 ha, a unutar njih područja sa I (557,22 ha), II (3.830,59 ha) i III (70.795,19 ha) stepenom zaštite. Treba reći da je 39.528 ha, odnosno 53% površine Parka prirode pod šumom.

Područje parka je zonirano u tri stepena zaštite, odnosno 18 lokaliteta je pod režimom zaštite I stepena, 20 područja je pod režimom II stepena zaštite i ostalo područje je pod III stepenom zaštite. Lokalitetima pod režimom zaštite I stepena obuhvaćena su staništa prirodnih retkosti biljnih i životinjskih vrsta, kao i specifične biljne zajednice koje predstavljaju značajan element osnovnih vrednosti zaštićenog prostora, osetljivi ekosistemi tresava, Košaninova jezera, Dajićko jezero, izvorište Golijske reke i Studeničke reke, kao i slapovi reke Izubre.

Režim II stepena zaštite pokriva područje gde je za očuvanje izvornih prirodnih vrednosti potrebno preduzimati posebne mere unapređivanja, tj. za koja je potrebno veće učešće čoveka radi obezbeđenja uslova za opstanak i unapređenje prirodnih vrednosti.

U III stepenu zaštite dozvoljeno je selektivno i ograničeno korišćenje prirodnih bogatstava i kontrolisane intervencije i aktivnosti u prostoru koje su usklađene sa funkcijom zaštićenog prirodnog dobra.

Jedna od stvari koja se obezbeđuje na području Parka prirode je i uređenje i infrastrukturno opremanje prostora za potrebe turizma i rekreacije.

O Parku prirode Golija stara se javno preduzeće „Srbijašume" (Službeni glasnik RS br. 45 od 20. 7. 2001. godine).

Unutar prve zone, koja je zona rezervata, obavljaju se isključivo naučna istraživanja. Druga zona je namenjena obrazovanju i eko-turizmu. U trećoj zoni se odvija privredna aktivnost koja daje mogućnost ekonomskog razvitka kraja (Uredba Vlade R. Srbije).

Zbog izuzetne očuvanosti izvornih prirodnih (mnogobrojni izvori, razvijena gusta rečna mreža, raznovrstan reljef, plodno zemljište, bogat i raznovrstan biljni i životinjski svet), ali i kulturnih vrednosti, na predlog Zavoda za zaštitu prirode Srbije, MAB/UNESCO komitet, u okviru Parka prirode Golija površine 75.183 ha proglasio je Rezervat biosfere Golija — Studenica površine 53.804 ha (15. 9. 2001. godine).

Planina Golija pruža velike mogućnosti za odmor i rekreaciju u gotovo netaknutoj prirodi. Padine Golije su izuzetno pogodne za skijanje, jer zime obiluju snegom. Zbog toga je zimski turizam prioritetna delatnost.

Otežavajuća okolnost za razvitak turizma je nedovoljno razvijena odgovarajuća infrastruktura. Nacionalnim investicionim planom koji je donela Vlada RS predviđena su ulaganja u infrastrukturu na planini Goliji. Najbolji prilaz Goliji iz pravca Ivanjice je put preko Belih Voda i njegova dužina iznosi oko 33 km. Međutim, stanje tog puta nije zadovoljavajuće, pa je hitno potrebno izvršiti njegovu rekonstrukciju. NIP-om je predviđeno ulaganje u rekonstrukciju ovog puta i asfaltiranje preostalih 8,5 km do Golijske reke.

Slika 3 — Odmaralište Golijska reka (www.skijanje.rs)

U zimskom periodu, kada najviše posetilaca uživa u ovoj divnoj planini ski-lift tipa tanjirača radi, a postoji i škola skijanja. Prošle godine je donacijom Ministarstva trgovine turizma i usluga, na zahtev Turističke organizacije opštine, i pomoći opštine Ivanjica, kao i zaljubljenika u zimske sportove i planinu Golija, nabavljen tabač snega koji je učinio ovu planinu još atraktivnijom za zaljubljenike u ski-sportove. Za vreme zimskog raspusta, od 1. do 20. januara radi škola skijanja sa profesionalnim instruktorima skijanja. Svakodnevno ujutru iz Ivanjice polazi autobus sa skijašima na Goliju, a uveče ih vraća u Ivanjicu. Lift je napravljen nov, odnosno iskorišćen je postojeći motor od bebi lifta i napravljen lift sa visoko vođenim užetom — sajlom i tanjirima.

Ski-liftom gazduje PSK „Golija" iz Ivanjice. Klub je osnovan 1998. godine pod nazivom „Javor", ali je 1997. godine zbog sponzora koji je tada bilo šumarsko gazdinstvo „Golija", a i zbog terena koji su korišćeni, klub je preimenovan u „Golija". Ranije je klub bio aktivan član Skijaškog saveza i organizovao je jednu trku za prvenstvo Srbije za cicibane 1995. godine.

Planirana je izgradnja žičare dužine 2 km, koja bi polazila sa 1.500 m, a završavala se na 1.833 m n. v. na vrhu Jankov kamen. Takođe se planira i izgradnja 5 žičara kojim bi se povezale ivanjička i novopazarska strana Golije.

Na Goliji na visini od 1.408 m nalazi se sportsko-rekreativno odmaralište „Golijska Reka". Udaljeno je 260 km od Beograda i 40 km od Ivanjice. Prilaz ovom hotelu je sa puta Ivanjica — Bele Vode. Neposredno ispred Belih Voda odvaja se desno put dužine 8,5 km koji vodi do samog hotela.

Raspolaže sa 94 ležaja koji se nalaze u hotelskom delu i dva depadansa. U sklopu odmarališta nalaze se fudbalsko igralište i igrališta za male sportove i tenis. Posebnu atrakciju je pešačenje do vidikovca Jankov kamen (1.833 m n. v.), Novića brda (1.650 m n. v.), kao i obeležena 3 km duga staza zdravlja.

Objekat je pogodan za boravak dece (škola u prirodi). Prava je šteta što pored ovog objekta nema nikakav ski-lift, s obzirom da su ski staze izgrađene i imaju zapadnu orijentaciju što je važno sa aspekta topljenja snega.

Metode geoekološkog vrednovanja predela

Bez dobro razrađenih i proverenih metoda geoekološkog vrednovanja predela nije moguće uraditi ozbiljan naučni sistem i isti metodološki postaviti. Za ovu priliku iznosimo za sada najpouzdanije metode koje se najviše koriste prilikom geoekološkog vrednovanja predela. Navedene metode preporučujemo istraživačima koji bi se opredelili za jednu od njih nakon uvida u predmet istraživanja. Ukratko dajemo pregled geoekoloških metoda: Indeks rekreacijskog potencijala i bonitacije, Landep (Geoekološko planiranje predela), Analitičko hijerarhijski proces (AHP-metod), metod Hansa Kimsteda, Lintonov metod, Rupertov metod i Model vrednovanja prirodnih uslova za teritorijalno širenje naselja. Metod Landep preporučuje Evropska komisija. Kod nas se najviše koristi Indeks rekreacijskog potencijala i bonitacije. U poslednje vreme studenti, u okviru seminarskih radova, koriste metod Hansa Kimsteda, koji se pokazao kao dobar prilikom vrednovanja planinskih prostora za potrebe rekreacije i turizma.

Indeks rekreacijskog potencijala i bonitacije

Ovaj metod je podesan za geoekološko vrednovanje i planiranje predela koji su zanimljivi za turizam i rekreaciju. Ovu metodu propisale su Ujedinjene Nacije „*Organizacija za proizvodnju hrane*“ (*Food and Agriculture Organization*) 1976. godine u projektu „*Okvir za evaluaciju zemljišta*“ (*Framework for Land Evaluation*). Kategorije predela (od najvrednijeg predela do izrazito nepovoljnih delova) boduju se od 1 do 100 i ocenjuju od 1 do 10.

Suština ovog metoda je u tome da svaki predeo koji vrednujemo ima početnu vrednost u bodovima na koju se dodaju ili oduzimaju bodovi koji nam izražavaju korektivne osobine predela. Na osnovu dobijenog salda bodova predeo se klasifikuje u jednu od deset kategorija. Ova metoda često se koristi i pokazala se kao korektna prilikom vrednovanja Nacionalnog parka Paklenica i ostrva Hvara u Hrvatskoj, zatim za potrebe vrednovanja reljefa kanjona Rakitnice i doline gornjeg toka Une i za vrednovanje pećinskog sistema Orlovače kod Pala u Bosni i Hercegovini (Ђокић, 2012).

Relativno vrednovanje reljefa su detaljno razradili i primenili A. B. Bognar i H. I. Bognar prilikom geoekološkog vrednovanja reljefa Hrvatske. Reljef je jedan od najvažnijih faktora predela, bez obzira da li se radi o prirodnom ambijentu ili pak izmenjanom tehnosferno-antropogenom reljefu. Kod ovog metoda primenjen je princip negativnog bodovanja koji se koristi kao korektivna vrednost u slučaju kada neke od osobina reljefa deluju kao ograničavajući faktor ekonomske korisnosti. Bognar je ovaj metod primenio prilikom geoekološkog vrednovanja Hvara i nacionalnog parka Paklenice. Metod relativnog vrednovanja reljefa se kombinuje sa metodom indeksa rekreacijskog potencijala radi određivanja tipova sportskih aktivnosti (šetnja, planinarenje, alpinizam i slobodno penjanje, kao i zbog određivanja fizičke pogodnosti, dostupnosti i estetske vrednosti.

Tabela 2 — Ocene i kategorije vrednovanog područja

OCENA PREDELA	Kategorija predela	Bodovi
10	Najvredniji delovi	91–100
9	Veoma vredni delovi	81–90
8	Pretežno vredni delovi	71–80
7	Relativno vredni predeli	61–70
6	Pretežno manje vredni delovi	51–60
5	Relativno nepogodni delovi	41–50
4	Pretežno nepogodni delovi	31–40
3	Nepogodni delovi	21–30
2	Veoma nepogodni delovi	11–20
1	Izrazito nepovoljni predeli	1–10

(Izvor: Пешић, 2012)

Metoda relativnog vrednovanja reljefa izvodi se iz čitavog niza relevantnih analitičkih i sintetičkih pokazatelja uključujući inženjersko-geomorfološko kartiranje. Valorizacija reljefa se temelji se na kvantitativnim pokazateljima. Reljefni oblici imaju neposredni i posredni uticaj na reljef u turističkoj valorizaciji prostora i klasifikovani su na osnovu: tipova, reljefnih grupa i elemenata (Bognar, 1990). Bognarovo vrednovanje se vrši kroz određivanje:

- *bonitetnih kategorija reljefa* i sadrži po devet kategorija i razreda koji se, od najvrednijih terena do izrazito nepogodnih terena, boduju od 1 do10;
- *vrednovanje relativnog potencijala reljefa* uvažava sistem reljefnih oblika koji se razvrstava u pobrđe, hrbate, polja u kršu, a potom u bonitetne kategorije i boduju uvažavajući ograničavajuće karakteristike i
- *vrednovanje relativnog ekološkog potencijala reljefa* koji obuhvataju ista postupke nijansirajući ih zbog specifičnih reljefnih formi.

Tabela 3 — Vrednovanja rezervata prirode Golija u funkciji rekreacije i turizma

		Startni bodovi 100		Bonitetna ocena
Dostupnost	**Od većih centara**	–5	95	10
Putevi	**Kvalitet puteva**	–10	70	6
	Magistralni i regionalni putevi	–10		
	Lokalni putevi	–10		
Estetska i naučno-edukativna vrednost	**Estetska vrednost**	+10	115	10
	Naučno-edukativna vrednost	+5		
Režimi zaštite	**I stepen**	+10	115	10
	II stepen	+5		
	III stepen	0		
Materijalna baza	**Ugostiteljski objekti**	–10	80	7
	Turistička infrastruktura	–10		
Prirodne vrednosti	**Geomorfološke vrednosti**	+5	120	10
	Klimatske vrednosti	+5		
	Hidrološke vrednosti	0		
	Biogeografske vrednosti	+10		
Antropogene vrednosti	**Arheološka nalazišta**	–10	90	9
	Srednjovekovna utvrđenja	0		
Ukupno			590	9

(Izvor: Šaćirović Semir, Geografski fakultet Beograd, 2014)

ZAKLJUČAK

Sa stanovišta zaštite i upravljanja životnom sredinom područje Parka se mora posmatrati kao jedinstvena, nedeljiva celina iz više razloga, ali pre svega zato što je priroda nedeljiv sistem, što se uticaji prenose iz jednog dela u drugi, pitanje je samo kada će se to manifestovati, i poslednji, ali ne i najmanje važan razlog je neophodnost ostvarivanja vertikalne i horizontalne saradnje. Vertikalna saradnja podrazumeva saradnju svih aktera i svih nivoa upravljanja od lokalnog, preko regionalnog do nacionalnog (lokalno stanovništvo, JP „Srbijašume" kao staratelj prirodnog dobra, subjekti koji gazduju ostalim resursima, Koordinacioni odbor za zaštitu i razvoj područja Golije, Zavod za zaštitu prirode Srbije, nadležna ministarstva, nevladine organizacije, i dr.). Horizontalna saradnja znači usklađivanje konfliktnih zahteva koje prostor mora zadovoljiti (turizam, poljoprivreda, rudarstvo, zaštita i dr.). U koncipiranju buduće strategije razvoja, a da bi se postigli postavljeni ciljevi, moraju se uvažiti svi kriterijumi, a pre svega, očuvanje i unapređenje specifičnih prirodnih i kulturnih vrednosti i mudro korišćenje resursa. To podrazumeva uvažavanje, u ekološkom pogledu, specifičnosti područja, status istraživanog područja i režime zaštite (strogo poštovanje režima zaštite — ograničenja, u smislu zabrane pojedinih funkcija, čime se postiže uklapanje raznorodnih namena u jedinstvenu celinu) jer prirodna dobra predstavljaju osnovno polazište u koncipiranju programa razvoja šireg područja, s jedne strane, i postojeću očuvanost životne sredine, s druge. U ekonomskom pogledu, to bi značilo opredeliti se za održive modele razvoja, kako pojedinačno po delatnostima (npr. održivi turizam, održivo šumarstvo, proizvodnja zdrave hrane, stočarstvo i dr. Takav koncept podrazumeva usklađivanje korišćenja prostora sa mogućnostima i ograničenjima prirodnih i stvorenih vrednosti i sa potrebama socijalnog i ekonomskog razvoja područja polazeći od načela prevencije i sprečavanja zagađivanja životne sredine i načela integralnosti, što znači obavezno uključivanje uslova zaštite životne sredine u sve planove/programe.

LITERATURA

Богнар А. (1990): *Геоморфолошке и инжењерскогеолошко-геоморфолошке особине отока Хвара и еколошко вредновање рељефа.* Хрватски географски гласник. Хрватско географско друштво, Загреб, вол. 52, бр. 1.

Гајић, М. (1989): *„Флора и вегетација Голије и Јавора"*, ООУР Шумарство „Голија", Ивањица.

Група аутора (2004): *Стратегија дугорочног одрживог развоја општина Нова Варош, Сјеница и Тутин.* Европски центар за мир и развој Универзитета за мир и развој УН, Београд.

Завод за заштиту природе Србије (2007): *„Парк природе „Голија"; режими заштите".* ЈП „Србијашуме". Београд.

Љешевић М. (2001): *Заштита природе и одрживи развој — кризе и контроверзе.* Заштита природе, бр. 52/2, Часопис Завода за заштиту природе Србије, Београд, стр. 79–84.

Милановић Д. (2005): *Стање животне средине на подручју парка природе „Голија".* Гласник Српског географског друштва, Београд.

Naveh Z., Lieberman A.S. (1984): *Landscape Ecology — Theory and Application.* Springer Verlag, New York.

Пецељ М. (2011): *Геоекологија — теоријско-методолошки и апликативни аспекти.* Трећи конгрес српских географа. Географски факултет, Београд. Природно-математички факултет, Бања Лука.

Пецељ М. (2012): *Основе геоекологије — методолошко-теоријски и апликативни аспекти — одабрана поглавља.* Географски факултет, Универзитет у Београду, Београд.

Просторни план подручја посебне намене Парка природе „Голија" стратегија заштите и развоја (2004). Центар за планирање урбаног развоја, Београд.

Станковић, С. (2001): „*[illegible] Југославије*". Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Црногорац Ч., Спасић М. (2012): *Основи геоекологије.* АРТПРИНТ, Бања Лука.

www.camping.rs

www.panacomp.net

www.skijanje.rs

Semir Sacirovic

GEO-ECOLOGICAL VALUATION OF THE PARK OF "GOLIJA" FOR NECESSITY OF TOURISM AND RECREATION

In the middle part of municipality Ivanjica, Sjenica, Kraljevo, Novi Pazar and Raska is situated highly elevated mountain Golija, that enchanting with it s relief, climate, hydrographic, flora and fauna. The mountain Golija presents not estimated natural wealth considering fact that it is only Reserve of biosphere in our country it s truly value gets real significance. With that is convenient for geological and geo-ecological valuation. In the scientific, expert and educational literature geo-ecology comprehends, mostly, as ecology of landscape and presents interdisciplinary science that researches interaction between human population and geographic space that people settle (Crnogorac, Spahic, 2012).

Geo-ecology of landscape-scenery today is more and more acknowledged as a scientific base for evaluation (valuation), planning, and direction landscape and lands (Pecelj, 2011). The mountain which is a subject of geological researches in this work is situated 40 kilometers in southwest from Ivanjica and 32 kilometers north from Novi Pazar and gives great possibility for vacation and recreation in almost untouched nature. Golija is in the shape of horseshoe in length of 32 km and surrounded in the north with the mountain Jelica, in the east Kopaonik, Cemerno and Radocel, in the west by Javor, in the south Zlatibor, Jadovnik and the Pester plateau and bounded by the valley of the Ibar river in the east, Raska and the Ljudska river in the south, Moravica in the west and the middle part of the Studenica river in the north and northwest. Important disposition of the Golija situation makes immediate contact in the east with Ibar s magisterial road that is connecting Belgrade with Kosmet, Macedonia and Montenegro and transversal magisterial traffic Raska-Novi Pazar-Sjenica in the south. The goal of this work is geo-ecological valuation, about which, geo-ecological valuation comprehends determination of value of natural environment-surroundings in determined areas of human activities. Valuation, in the strict sense of this word, means "changing to a value".

PRIRODNI I ANTROPOGENI RESURSI I STANJE ŽIVOTNE SREDINE U NOVOPAZARSKOM KRAJU

UDK 502/504(497.11)

Demir Šaćirović
student-master Geografskog fakulteta
Beograd
Šemsudin Plojović
Internacionalni univerzitet
Novi Pazar
Selim Šaćirović
Prirodno-matematički fakultet
Niš

Apstrakt: *Kao predmet istraživanja postavlja se fizionomska transformacija pojedinih elemenata prirodne sredine administrativne teritorije Novog Pazara, izazvana nekontrolisanom eksploatacijom raznovrsnih prirodnih resursa. U radu je postavljeno nekoliko naučnih problema istraživanja, čijim rešavanjem se dolazi do glavnog cilja. Prvi problemski zadatak je teorijska analiza prirodnih i antropogenih vrednosti u čijem rešavanju je primenjen multidisciplinarni pristup. Drugi problem odnosi se na ocenu trenutnog stanja svih činilaca. Rešavanje je podeljeno u sledeće faze: Prva faza obuhvata proučavanje pojedinih sfera životne sredine koja treba da doprinese boljem poznavanju turističkih potencijala novopazarskog kraja. U drugoj fazi se pristupilo utvrđivanju stepena degradiranosti ovog prostora. Rešavanje ovog problema zahtevalo je terenska istraživanja tj. posmatranje promena koje su nastale usled delovanja antropogenog faktora, kako pozitivnog tako i negativnog uticaja. Osim zapažanja obavljenih u različitim periodima, terenski rad je obuhvatao i uzimanje uzoraka pojedinih elemenata životne sredine. Na osnovu dobijenih rezultata i zapaženih ritmičkih promena u geografskoj sredini došlo se do globalnog utvrđivanja stepena obnovljivosti najugroženijih delova teritorije novopazarskog kraja. Treći naučni problem u direktnoj je zavisnosti ova prethodna dva. To se odnosi na turističko-ekološko planiranje tj. turističku valorizaciju ovog kraja. Da bi se uspešno realizovao turistički razvoj ovog kraja neophodno je izvršiti optimalnu zaštitu i uređenje kako prirodnih tako i antropogenih vrednosti novopazarskog kraja na osnovu čega bi se došlo do afirmacije koncepta održivog razvoja turizma kao važne privredne delatnosti.*

Polazni ciljevi istraživanja su, dakle, utvrđivanje mogućnosti za razvoj svih turističkih grana, a zbog kvaliteta elemenata prirodne sredine ovaj kraj u celini, a naročito pešterska visoravan, pruža izvanredne uslove za razvoj *eko turizma. Navedeni uslovi se odnose na predloge za zaštitu pojedinih elemenata biodiverziteta i geo nasleđa u cilju valorizovanja turističkih potencijala. Cilj je da se ukaže na značaj prilagođavanja turističko-ekoloških programa EUROPARK Federacije i Agende 21 održivog razvoja.*

Ključne reči: *Zaštita, životna sredina, prirodni resursi, antropogene vrednosti i održivi razvoj.*

Stanje životne sredine

Kvalitet životne sredine je rezultanta kvaliteta osnovnih medijuma životne sredine (vazduha, vode i zemljišta), ali je i rezultat delovanja raznih spoljašnjih faktora (prirodnih i antropogenih) koji unose neželjene materije i energije u životnu sredinu. Svakako da je od velikog značaja i društvena organizovanost na sanaciji, zaštiti i unapređenju životne sredine. Savremeno stanje životne sredine je rezultat tih degradacionih i progradacionih činilaca.

Stanje kvaliteta vazduha

Odgovarajuće stanje vazduha je posledica delovanja niza faktora koji menjaju njegov prirodni sastav, pogoršavaju njegov kvalitet ili ga čine manje ili više ugodnim za život živih ljudi i drugih živih bića. Kao i u drugim krajevima, tako i ovde, glavni faktori pogoršanja kvaliteta vazduha su iz kompleksa prirodnih i antropogenih činilaca. Od antropogenih činilaca najznačajniji su saobraćaj, industrija, poljoprivreda, termoenergetika i komunalne delatnosti.

Saobraćaj je naročito veliki zagađivač u gradovima i tamo gde je on intenzivan. Posebno je veliko zagađivanje u slučajevima kada magistralni putevi prolaze kroz naseljena mesta. Tu se ističe problem prolaska magistralne saobraćajnice za Kosmet (nedostatak obilaznica) kroz Novi Pazar, Sjenicu i Tutin.

Energetika je takođe veliki zagađivač vazduha. U obrađivanom području to je naročito izraženo u Novom Pazaru i Štavlju jer se tu nalazi jedina termoelektrana. Termoelektrana, zbog prisustva sumpora u uglju, je veliki zagađivač vazduha pre svega sumpornim oksidima.

Industrija je takođe značajan zagađivač vazduha, a to su ispred ostalih: industrija u Novom Pazaru, tekstilna. Komunalne delatnosti, a pre ostalih individualna ložišta su značajan zagađivač vazduha u gradovima. To je naročito izraženo u Novom Pazaru. Interesantna je činjenica da nema uopšte daljinskog grejanja iako za to postoje potrebe i uslovi.

Stanje kvaliteta voda

Većina vodotoka, izvorišta, jezera i mora spadaju u nezagađene vodene sredine. Međutim, određene delatnosti, kao i komunalne sredine, zagađuju pojedine vodne sredine. Problemi za tačno i argumentovano ocenjivanja kvaliteta voda je nedovoljan broj mernih stanica za analize hemijskog zagađivanje voda. Veoma je mali broj i bakterioloških analiza, pa se ne mogu dati ni precizne ocene saprobnosti. Ne raspolaže se ni stalnim podacima o kvalitetu podzemnih voda. Prema osmatranjima i povremenim merenjima mogu se izvesti sledeći zaključci:

Podzemne vode su malo istraživane. Najveći problem je sa zagađivanjem podzemnih voda od otpadnih voda, kao i neadekvatne primene agrohemijskih sredstava. Od neadekvatne primene agrohemijskih sredstava ugrožene su podzemne vode u Novopazarskoj kotlini i dolini Deževske reke.

Za izvorište za vodosnabdevanje Novog Pazara postoje ozbiljne sumnje u zagađenost nitritima i fenolima sa ponora u Koštan polju.

Zagađenje i problem devastacije zemljišta

Najvažniji vidovi uništavanja i oštećenja zemljišta su: erozija, industrijsko i komunalno zagađenje, uništavanje rudarskim kopovima, izgradnjom naselja i infrastrukturnih objekata i potapanjem. Sa druge strane, i zemljište može da bude značajan izvor zagađenja životne sredine. Sa njega se diže prašina u vazduh, a suspendovane čestice odlaze u vodu i zagađuju je. Sa zemljišta u vodu i vazduh dospevaju pesticidi i druga hemijska sredstva, mikroorganizmi i virusi. Kada je u pitanju degradacija i devastacija zemljišta onda treba navesti sledeće probleme:

— Zauzimanje plodnih zemljišta neplanskom gradnjom najviše na turističkim kompleksima u primorju, delimično i na turistički aktiviranim planinama;

— Zauzimanje plodnih zemljišta neplanskom gradnjom, najviše u suburbanoj zoni Novog Pazara;

— Zauzimanje plodnih zemljišta planskim širenjem gradskog naselja, izgradnjom modernih saobraćajnica, kao i pratećih objekata oko njih;

— Zauzimanje i uništavanje plodnih zemljišta majdanima kamena, šljunka, gline i sl;

— Prekrivanje zemljišta i njegovo zagađivanje deponijama komunalnih otpadaka u okolini skoro svih naselja;

Vodna erozija zemljišta na velikim prostorima, a naročito na području gde je visok nivo padavina, veliki nagibi i erodibilna podloga;

— Erozija zemljišta vetrom, naročito u flišnoj zoni i zoni paleozojskih škriljaca;

— Hemijska degradacija zemljišta zbog neumerene upotrebe agrohemijskih sredstava.

U komunalnoj delatnosti su nasleđeni problemi degradacije životne sredine kroz delatnost građevinarstva. Oni su imali više pojavnih oblika na koje se nije reagovalo pravovremeno ili adekvatno: izgradnja građevinskih kompleksa, stambenih, turističkih, ugostiteljskih, kao i privrednih objekata, bez potpunih i zaokruženih infrastrukturnih sistema (posebno stanica za prečišćavanje otpadnih voda i materijala), rešavanih ne vodeći dovoljno računa o zaštiti sredine; deponija komunalnog smeća, nekontrolisano locirane, nepropisno izvedene, ili spontano nastale i improvizovane su vidljiva, intenzivno degradirajuća središta. Promena načina korišćenja poljoprivrednog zemljišta ide najčešće na štetu samog zemljišta i poljoprivredne proizvodnje. Prenamena zemljišta je rezultat uticaja različitih ekonomskih, socio-političkih i prirodnih faktora. Deagrarizacija i depopulacija velikih prostranstava je dovela do toga da su mnoge parcele plodnog zemljišta napuštene i zapuštene. Mnoge ograde koje su štitile kulturne prostore (parcele) zemljišta su srušene. Korov i šumska vegetacija osvaja nekad veoma intenzivno korišćena zemljišta.

Zaštita poljoprivrednih zemljišta i ruralnih predela

Neophodno je da agrarna politika obezbedi da seljačka gazdinstva i farme uđu u sistem zaštite životne sredine i prirode. Imajući u vidu činjenicu da praktično čitavo područje ove tri opštine spada u oblasti osetljive prirode, neophodno je da se agrarna politika prilagodi toj činjenici. Stoga je potrebno da se obezbedi jasna zakonodavna praksa i takva agrarna politika koja će obezbediti seljacima kompenzaciju zbog gubitaka, radi ograničenja zbog mera zaštite i konzerviranja prirodne sredine i potrebe očuvanja tradicionalne poljoprivredne proizvodnje, ako se seljaci i farme (poljoprivredna dobra, zadruge) pridržavaju posebne prakse zbog zaštite. To je neophodno regulisati i kroz fiskalnu politiku i adekvatne subvencije. Osnovni ciljevi zaštite i unapređenja poljoprivrednog zemljišta i ruralnih predela su:

— osposobiti lokalne organe vlasti da efikasnije sprovode agrarnu politiku uz stalno pomaganje stanovništvu sela da efikasnije proizvode, kvalitetnije žive i da bolje čuvaju prirodu;

— neophodno je obezbediti efikasnije informisanje seoskog stanovništva o svim činjenicama koje su relevantne za njih, ali ne samo u proizvodnom smislu, već i podizanje kulturnog nivoa, unapređenje zdravlja, ali i razvoja ekološkog mišljenja i ekološke etike;

— unapređivati svest o ulozi razvoja demokratije i učešća ljudi i organizacija, a naročito seoske omladine, autohtonog stanovništva i lokalnih, posebno seoskih zajednica u ostvarenju višeg nivoa kvaliteta života i održivog razvoja na lokalnom nivou;

— obezbediti ravnopravan pristup seoskog stanovništva, a u tome i emancipaciju žena u smislu jednake dostupnosti pravdi, a posebno zaštite zemljišta i prirodne sredine sela i poljoprivrednih površina;

— ojačavati i razvijati sistem upravljanja i samoorganizovanja na seoskom nivou. Obezbediti tradicionalni sistem uprave i običajnog prava i podsticati oblike udruživanja (zadrugarstvo);

— razvijati uslove za poboljšanje ratarske proizvodnje i produktivnosti na osnovama održivog razvoja. Razraditi programe povećanja raznovrsnosti proizvodnje i potrošnje hrane. Uvećavati zdravstvenu ispravnost poljoprivrednih proizvoda. Nalaziti načine za povećanje prihoda seoskog domaćinstva, uz obezbeđenje od rizika po ekosisteme ruralnih i prirodnih predela;

— razraditi i realizovati programe unapređivanja poljoprivredne proizvodnje u smislu novih, otpornih sorti i rasa, adekvatnih agrotehničkih mera bezbednih sa stanovišta životne sredine;

— razraditi adekvatne detaljne planove uređenja seoskih teritorija zasnovane na tradicionalnim vrednostima; obezbediti sve uslove za efikasno uređenje poljoprivrednog zemljišta u smislu komasacije, planove navodnjavanja i odvodnjavanja, zaštite od erozije i sl.;

— uraditi detaljan popis i katastar zemljišnih resursa, pri čemu je detaljno iskazana lokacija, obim i ozbiljnost degradacije svake parcele; uključiti seosko stanovništvo u prikupljanje podataka o katastru, bonitiranju zemljišta, procese planiranja razvoja pojedinih seoskih teritorija;

— stvarati mogućnosti stanovnika sela za zapošljavanje i izvan poljoprivrede, a u okvirima domicilnih uslova, u cilju zaustavljanja migracija seoske populacije.

Poljoprivredno zemljište predstavlja osnovni resurs i uslov života u ovom području.

Kao osnovni cilj ove studije nameće se potreba očuvanja, zaštite, unapređenja, uređenja i racionalnog korišćenja zemljišta. To podrazumeva:

— zaštita od erozije i drugih geodinamičkih procesa;
— adekvatnu primenu agrohemijskih sredstava;
— proizvodnju dovoljno zdravstveno ispravne hrane;
zaštita sela i seoskog ambijenta.

Očuvanje vodnih ekosistema i zaštita vodnih resursa

Imajući u vidu činjenicu da je područje opština bogato vodnim resursima, ali i činjenicu da su ti vodni resursi neujednačeno raspoređeni pa se u velikom delu ovog područja oseća prava bezvodica, neophodno je veoma pažljivo gazdovanje ovim značajnim resursom. Vodni resursi se moraju tretirati integralno jer je voda najpre uslov života i elemenat kvaliteta življenja, ali je i osnovni faktor razvoja poljoprivrede i turizma. Razvoj industrije se ne može zamisliti bez tehnološke vode.

Karakteristični podaci za ključne vodomerne stanice na razmatranom području i merodavnom okruženju.

Energija vode je veoma značajna jer je ona u energetskom bilansu dominantna. Iz tih razloga nameću se sledeći ciljevi:

1. Neophodno je raditi na identifikovanju i istraživanju vodnih resursa i potencijala, pa je stoga potrebno razvijati hidrološka i hidrogeološka istraživanja;

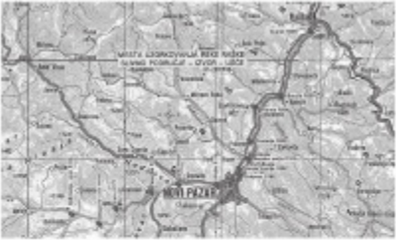

Slika 1 — Mesta uzorkovanja reke Raške od izvora do ušća
(Izvor: R. Rašljanin, JKP „Vodovod i kanalizacija" Novi Pazar)

razraditi dobre planove i programe održivog korišćenja i zaštite vodnih resursa, zasnovano na potrebama lokalnih (seoskih i gradskih) zajednica;

2. Razvijati demokratizaciju donošenja odluka kod svih oblika zahvatanja vodnih resursa, a naročito pri pregrađivanju vodotoka, izgradnji vodnih akumulacija koje menjaju etnosocijalni status stanovnika i utiču na pojave migracija iz okruženja tih akumulacija.

3. Uraditi katastar svih izvora (bez obzira na izdašnost) na području opština koji će omogućiti sagledavanje hidrodinamičkih i hidrohemijskih svojstava ovih voda;

4. Izvršiti potpuna istraživanja termomineralnih voda, kako radi njihove eksploatacije, tako i za potrebe zdravstveno-rekreativnog turizma;

5. Uraditi katastar izvora zagađenja kako u domicilnom tako i eksternom okruženju;

6. Postaviti automatske stanice za merenje iznosa zagađenja na zagađujuće materije vodotoka; vršiti svakodnevnu kontrolu kvaliteta izvora koji služe za vodosnabdevanje gradskih naselja, a lokalnih vodovoda najmanje jednom mesečno; vršiti svakodnevnu kontrolu kvaliteta vode na svim kupalištima u toku kupališne sezone, a o kvalitetu obaveštavati lokalno stanovništvo i turističku klijentelu;

7. Obezbediti izgradnju informacionog sistema o vodama kako bi bilo moguće dovoljno dobro procenjivanje kvantiteta (bilansa) i kvaliteta vodnih resursa;

8. Uspostaviti institucionalne aranžmane potrebne za obezbeđivanje efikasnog sakupljanja, obrade, akvizicije, pronalaženja i dostavljanja korisnicima

Parametri dobijeni prilikom merenja vode u slivu i reci Raški

Redni broj	Parametri	MDK za reke I/II klase	DIREKTIVA 75/440/EEC	Datum uzorkovanja					
				24.05.2005.				26.05.2005.	24.05.2005.
				R 175 Dubinadu — Tutin	R 176 Glogovik — Tutin	R 177 Vrelo	R 178 Pazarište	R 182 Jaška	R 179 Peška
1	pH	6,8–8,5	6,5–8,5	8,25	8,18	7,96	7,92	7,92	8,05
2	Boja (mg/l Pt skale)	Bez	10	5	15	30	10	15	5
3	TSS (mg/l)	<10<30	25	17	11	8	6	8	14
4	Temperatura (°C)		22	16,3	17,2	9,8	12,9	12,8	14,3
5	**Elektroprovodljivost (µS/cm²)**		**1000**	**250**	**330**	**350**	**340**	**350**	**350**
6	Miris	bez	3	bez	bez	bez	bez	bez	bez
7	**Nitrati (mg/l)**	**10**	**25**	**<1,0**	**<1,0**	**5,3**	**3,9**	**4,2**	**4,0**
8	**Nitriti (mg/l)**	**0,05**		**0,018**	**0,005**	**0,005**	**0,007**	**0,011**	**0,006**
9	Fluoridi (mg/l)	1,0	1,5	0,065	0,060	0,060	0,015	0,080	0,097
10	Gvožđe (mg/l)	0,3	0,1	0,117	0,126	0,072	0,056	0,027	0,058
11	Mangan (mg/l)		0,05	0,058	0,068	0,014	0,025	0,014	0,052
12	Bakar (mg/l)	0,1	0,02	<0,010	<0,010	<0,010	<0,010	0,028	0,012
13	Cink (mg/l)	0,2	0,5	0,018	0,057	0,012	0,051	0,057	<0,010
14	Arsen (mg/l)	0,05	0,01	<0,001	<0,001	<0,001	0,002	0,002	0,002
15	Kadmijum (mg/l)	0,005	0,01	0,002	0,002	<0,001	<0,001	<0,001	<0,001
16	Olovo (mg/l)	0,05	0,05	0,004	0,004	0,005	0,004	0,005	0,005
19	Cijanidi (mg/l)	0,1	0,05	0,10	0,08	0,08	0,08	0,06	0,09
20	Sulfati (mg/l)		150	10,250	8,157	0,068	5,025	5,467	11,062
21	Fosfati (mg/l)		0,4	0,088	0,054	0,085	0,089	0,080	0,080
22	Fenoli (mg/l)	0,001	0,0005	<0,001	<0,001	<0,001	<0,001	<0,001	<0,001
23	HPK (mg/l O_2)	<10<12		9,2	6,2	2,0	2,7	2,7	3,6
24	Kiseonik (mg/l)	>8>6		8,5	8,1	9,6	8,8	9,4	8,7
25	Zasićenje (% O_2)	>90,0	>70	89,84	85,99	76,44	80,00	87,44	84,65
26	BPK (mg/l O_2)	<2<4	<3	4,1	2,8	0,8	1,2	1,1	1,5
27	**Amonijum jon (mg/l)**	**1,0**	**0,05**	**0,242**	**0,150**	**0,092**	**0,133**	**0,300**	**0,200**

Izvor: JKP „Vodovod i kanalizacija" Novi Pazar svih informacija o kvalitetu i količini raspoloživih vodnih resursa na nivou glavnih slivova, kao i podzemnih voda;

9. Da se iniciraju programi za prevenciju zagađenja i kontrolu voda zasnovani na kombinaciji strategije redukcije zagađenja na izvoru, analize uticaja na životnu sredinu i primene standarda kojima se reguliše ispuštanje zagađenja;

10. Obezbediti unapređenje ingerencije lokalne uprave nad infrastrukturnim objektima vodosnabdevanja uz podršku lokalnih institucija za sprovođenje programa za dobro gazdovanje vodama na integralan i ekološki održiv način;

11. Obezbediti i kreditno podržati programe za snabdevanje dovoljnom količinom vode za piće i njenu sanitaciju i prečišćavanje;

12. Obezbediti da celokupno stanovništvo ima najmanje 250 litara vode po stanovniku na dan i da bude snabdeveno svojim ili zajedničkim uređajima za evakuaciju otpadnih voda;

13. Obezbediti napajanje stoke ruralnih prostora, a naročito u bezvodnim kraškim predelima;

14. Obezbediti učešće lokalnih (seoskih) zajednica u svim fazama upravljanja vodnim resursima uz puno angažovanje svežih struktura društva (omladine i žena);

15. Isključiti moguće konflikte između različitih pretendenata na vodne resurse, a u tom smislu razviti kriterijume za ustanovljanje prednosti na bazi ekoloških, zdravstvenih i uslova životnog standarda ljudi.

Bogatstvo vodom treba iskoristiti u razvojne svrhe, treba očuvati visok kvalitet voda, vršiti adekvatan tretman otpadnih voda i obezbediti da svi stanovnici imaju dovoljno vode kako za lične, tako i za zajedničke i proizvodne potrebe.

Zaštita i unapređenje kvaliteta vazduha

Vazduh je osnovni medijum životne sredine. Njega nije moguće nabaviti negde drugde, uvesti ili izvršiti njegovu supstituciju. U tom smislu se kao poseban vid održivog razvoja postavljaju sledeći ciljevi:

1. Razvijati sisteme i usavršavati metodologiju identifikovanja nivoa zagađenja vazduha. U okviru ovog obezbediti da se vrši redovna kontrola vazduha;

2. Kontrola imisione sredine od zagađenja iz saobraćaja na najprometnijim raskrsnicama;

3. Obezbediti povoljne uslove (kreditiranje) za rešavanje problema prečišćavanja gasova na mestima emisija;

4. Vršiti stalnu kontrolu izduvnih gasova automobila u gradovima i na magistralnim putevima i uvođenje obavezne katalizacije;

5. Razvijati i stimulisati ekonomičnije i manje zagađujuće vidove transporta i saobraćaja. U tom smislu razraditi programe uvođenja električnog javnog saobraćaja u gradovima;

6. Ustanoviti i ojačati mehanizme za rano upozoravanje i obaveštavanje o eventualnim hemijskim akcidentima epizodnog zagađenja vazduha.

Mora se obezbediti potpuna kontrola zagađenja vazduha iz industrijskih, komunalnih izvora i saobraćaja i postići smanjenje emisije štetnih materija u vazduh prema međunarodnim standardima.

Rešavanje problema komunalnih, industrijskih i poljoprivrednih otpadaka

Otpaci danas predstavljaju jedan od najvećih problema savremenog čovečanstva. Stoga je postupanje sa njima jedan od prioritetnih zadataka lokalne uprave i mesnih organa vlasti. U tom smislu neophodno je ostvariti sledeće ciljeve:

1. Omogućiti smanjenje svih vrsta otpada kroz racionalizaciju korišćenja materijala kako u domaćinstvima tako i u proizvodnji.
2. Obezbediti redovno čišćenje područja opštine, uklanjanje divljih deponija kako na teritoriji gradskih tako i seoskih prostora.
3. Obezbediti redovno čišćenje ulica, trotoara i drugih javnih površina u naseljima.
4. Obezbediti redovno uklanjanje snega, pranje i polivanje ulica.
5. Obezbediti efikasno sakupljanje komunalnih otpadaka i racionalno postupanje sa njima, a u tom smislu potpunu separaciju i reciklažu.
6. Obezbediti adekvatno upravljanje štetnim i opasnim otpacima.

Mora se postići zadovoljavajući nivo čistoće urbanih i ruralnih prostora i obezbediti racionalno postupanje sa otpacima uz adekvatnu primenu savremenih tehničko-tehnoloških rešenja utilizacije otpada.

Zaštita od jonizujućeg i nejonizujućeg zračenja, buke i vibracija

Zračenja i druge štetne energije postaju sve veći problem, pa je u vezi sa tim neophodno ostvariti sledeće zadatke:

1. Redovnu kontrolu jonizujućeg i nejonizujućeg zračenja u životnoj i radnoj sredini.
2. Redovnu kontrolu buke i vibracija od saobraćajnih sredstava i iz industrijskih pogona.
3. Kontrolisati nejonizujuća zračenja (elektromagnetno, sunčevo i dr.) u cilju pravovremene preventive.

Zaključci i preporuke

Na osnovu svega rečenog u ovom radu, a imajući u vidu činjenicu da se o razvoju danas ne može više govoriti bez zdrave životne sredine, to je neophodno definisati jasne ekološke ciljeve ekološkog razvoja tog područja i mere sanacije degradiranih površina i izvora zagađenja životne sredine.

Takođe možemo zaključiti da u budućnosti opšti ciljevi zaštite i unapređenja životne sredine treba da budu:

— Postizanje opšteg konsenzusa o prednosti razvoja i unapređenja kvaliteta životne sredine kao osnove očuvanja ljudskog zdravlja.

— Obezbeđenje integrisanja problematike životne sredine i održivog razvoja u sve segmente politike, planiranja i upravljanja.

— Obezbediti sprovođenje reforme ekonomske politike u cilju obezbeđivanja integracije razvojnih opredeljenja i potreba za zdravom životnom sredinom.

— Razvijati i jačati institucionalne okvire kontrole i zaštite životne sredine kako bi se omogućila efikasna integracija ekonomsko-ekoloških sistema.

— Obezbediti mogućnost uključivanja pojedinaca, grupa i organizacija u donošenje odluka na svim nivoima, negovati „ekološku demokratiju".

— Razviti informisanje o stanju i promenama u životnoj sredini i to kroz ekologizaciju javnog informisanja, ali i kroz ustanovljenje takvog informacionog sistema koji treba da pruži pravovremene i valjane informacije o svim promenama u životnoj sredini.

— Poboljšati sistem kontrole i upravljanja kvalitetom životne sredine, a u okviru toga referentna laboratorija koja bi se bavila kontrolom kvaliteta vazduha, vode, zemljišta i hrane, intenziteta jonizujućeg zračenja, buke i vibracija.

— Razvijati kontinuelno obrazovanje iz ekološke i problematike međuzavisnosti razvoja i životne sredine. Raditi na unapređenju ekološke svesti i ekološke etike u svim okvirima društvenog života, a posebno u sferi ekonomije.

— Obezbediti da se uključe troškovi zaštite, sanacije i unapređenja životne sredine u okvire proizvodnje i potrošnje, čime bi se obezbedilo prevazilaženje shvatanja da je životna sredina „besplatno javno dobro" i eliminisati tendenciju da se troškovi sanacije prebacuju na sledeće generacije.

Ekološki aspekt razvoja jednako je važan kao i ekonomski i društveni. Stoga je cilj ovog programa da se postigne potpuni ekološki razvoj u funkciji postizanja ukupnog blagostanja ljudi.

Raditi na preorijentaciji tehnoloških procesa, naročito u industriji u smislu razvoja malootpadnih tehnologija, energetski i resursno efikasnijih.

Literatura i izvori

Amidžić L.: Zaštita flore i vegetacije u Srbiji,

Atanacković B., Janković M.: Biogeografija sa pedologijom, Geografski fakultet, Beograd, 1999.

Čar Drnda, Hatidža, Osnivanje *Novog Pazara* i njegov razvitak do kraja XVI stoljeća, NZ 8/1984, 77–88.

Grupa autora, Rečnik srpsko-hrvatskog jezika, Matica srpska, Novi Sad, 1976.

Vujaklija, Milan, Leksikon stranih reči i izraza, Beograd, 1980.

Ndreca, Mikel, Albansko-srpskohrvatski rečnik, Priština, 1986.

Nedeljković, Mile, Iz toponimije novopazarskog kraja, NZ 8/1984, 143–168.

Pavlović R., O nazivima naselja u opštini Novi Pazar, NZ 8/1984, 171–181.

Grupa autora: Korišćenje resursa, održivi razvoj i uređenje prostora, IAUS, Beograd, 1995.

Grupa autora: Monografija a.d. „Put" Novi Pazar, Novi Pazar, 2007.

Grupa autora: Prostorni plan opštine Novi Pazar, Sjenica i Tutin, Novi Pazar, 2004.

Grupa autora: Strategija dugoročnog održivog razvoja opštine Novi Pazar, Sjenica i Tutin, Švedska studija, Novi Pazar, 2004.

Lješević M., Đurić S. i Šabić M.: Prirodni potencijali održivog razvoja novopazarskog kraja, Zbornik radova: Lokalna samouprava i planiranje i uređenje prostora i naselja, Geografski fakultet, Asocijacija prostornih planera Srbije, Beograd, 2004.

Lješević M.: Prirodni potencijali i ekosistemi novopazarske regije, Studija strateški pravci novopazarske regije, Evropski centar za mir i razvoj UN, Beograd, 2004.

Podaci Geodetske uprave Novi Pazar.

Podaci Meteorološke stanice u Novom Pazaru (počev od 1963. godine).

Prospekt opštine Novi Pazar, Novi Pazar, 2005.

Rašljanin S., Javne česme u Novom Pazaru, NZ 10/1986, 181–193.

Sebečevac F., Ščitović S.: Naselja novopazarskog kraja, Beograd, 1995.

Šabanović H.: Krajište Isabega Ishakovića, zbirni katastarski popis iz 1455, Sarajevo, 1964.

Šaćirović S.: Sjenica, Geografska enciklopedija naselja Srbije, Geografski fakultet, Stručna knjiga, Beograd, 2002.

Šaćirović S.: Tutin, Geografska enciklopedija naselja Srbije, Geografski fakultet, Stručna knjiga, Beograd, 2002.

Zeremski M.: Vrela Raške — hidro-morfološke crtice, Geografski pregled, sv. VII, 1963. godina, GD BiH.

Zeremski M.: Vulkanske kupe i mali denudacioni oblici na severozapadnoj podgorini Rogozne, Zb. radova GZ PMF, sv. II, Beograd, 1955.

Demir Šaćirović
Šemsudin Plojović
Selim Šaćirović

NATURAL AND ATHROPOGENIOUS RESORSES AND CONDITION OF LIVING ENVIRONMENT IN NOVI PAZAR'S AREA

As a subject of research is placed phisionomic transformation of particular elements of natural environment of administrative territory of Novi Pazar provoced by the excesive exploatation of heterogenious natural resorses. In this article is placed several scientific problems of researchs, with which solvation we can come to the main goal. The first problematic task is theoretic analysis of natural and anthropogenious values in which solvations is applied multidisciplined approach. The second issue is related to estimation of the instantenious condition of all the factors. Solvation is devided into following phases. The first phase is enveloping research of the particular spheres of living environment that could contribute to better knowledge of turistic potentials of Novi Pazar's area. In the second phase we approached to establishment of the grade of degradation of this area. Solvation of this problem required terrain researches that is observing changes that become during the activity of anthropogenious factor, with positive and so negative influence.Except opservation of performed in the different periods terrain work enveloped samples taking of particular elements of living environment. Based on the obtained results and obtained ritmical changes in geographical environment became to global grade establishing of renewal of the most imperilled parts of territory of Novi Pazar's area. The third scientific problem is in the direct dependence of previous two. That is related to turistic-ecological planing that is turistic valorisation of this area. To succesfully realised turistic development of this area is necessary to accomplishe optimal protection and arrangement of natural and anthropogenious values of Novi Pazar's area based on what we can come to affirmation of concept of sustained development of turism as an important economic activity.

Starting targets of researches are establishing of possibilities for development of all turistic branches, and because of quality of elements of living environment this area in whole and especially Pester's plateau give extraordinary conditions for developement of ecoturism. Quoted conditions are related to proposals for preservation of particular element of biodiversiti and geo haritage ina purpose to valoristae of turistic potentiols. The purpose is to show on significans of adaptation of turistic-ecological programs EUROPARK Federation and agenda 21 of sustained development.

SAČUVATI OD ZABORAVA

Rifo Rika Hadžić
Rožaje

UDK 391/392(497.16)"19"(047.53)
316.728(497.16)"19"(047.53)

***Apstrakt**: Zanimljivi detalji iz prošlosti se polako potiskuju i zaboravljaju, osim još u sjećanju starijih ljudi, kao u ovom slučaju hanume Zade, autorove devedesetogodišnje majke. Putem razgovora sa njom sačuvani su od zaborava i široj javnosti prikazani bitni elementi materijalne i nematerijalne kulturne baštine ne samo Rožaja već i mnogo šire.*
U okviru tradicionalne kozmetike prikazan je način farbanja kose, vjeđa, nokata, zatim izrada i korištenje sredstava za higijenu, tradicionalnih boja za farbanje vune i njihovi izvorni nazivi.
Autor ovog rada i njegova majka Zada u spontanom, svakodnevnom razgovoru uz kafu obnovili su i sjećanje na razne recepte (kako napraviti maslo, cijeđeno kiselo mlijeko, kocke od sitnog ječma i dr.), koje, svakako, ne bi trebalo zaboraviti jer, kako naš narod kaže, nikad se ne zna... ili za „ne daj Bože".

***Ključne riječi**: šminka, bjelilo, rumenilo, sapun, vuna, cijed, nišesta, mlijeko...*

U toku zimskih mjeseci 2013/2014. razgovarao sam sa svojom devedesetogodišnjom majkom, majka Zadom, na temu kako se nekada živjelo u Rožajama. U razgovoru smo se dotakli raznih stvari, od praktičnih pouka i recepata do pojmova jezičkog karaktera.

Slika 1 — Rika uz kafu razgovara sa majka Zadom

RIKA: Majka Zado, žene su se uvijek dotjerivale, šminkale, bojile kosu, lijepo oblačile. U tvoje vrijeme, a i ranije, u Rožajama nije bilo sredstava za uljepšavanje. Na koji način su žene muslimanke dolazile do tih sredstava?

MAJKA ZADA: Evo, krenimo redom. Počnimo od vrha glave, tj. od bojenja kose. Da bi žene ofarbale kosu u kestenjastu boju, koristile su, u zavisnosti od godišnjeg doba, koru od zelenog oraha i od zrelog kestena. Mi to u Rožajama nijesmo imali, to drveće ovdje ne raste pa su nam kiridžije donosile plodove tog drveća iz Peći. Eno, Hilmo je u knjizi Rožajski karavan opisao kako vaš otac, hadže, bere mlade orahe da ih donese svojoj sinovici Atići. Koru od zelenog oraha žene bi istrugale na nekom hrapavom kamenu. Zatim bi istruganu masu stavljale i utrljavale po kosi a prije toga bi lojem ili zejtinom premazale čelo, obraze i vrat da ih ne oboji. Onda bi zavezale šamijom glavu i držale tako dok se masa za bojenje ne osuši. Zatim bi skinule sa glave šamiju, istresle koru i oprale kosu i lice od masnoće. Kosa im se lijepo sijala i bila bi kahvene boje. Da bi se ta boja duže sačuvala, neko je, ali ne tako davno, izmislio upotrebu nekakvog lišaja koji je otkupljivala Zemzadruga.

RIKA: Da to nije bio islandski lišaj, znam da se on otkupljivao?

MAJKA: Taman tako. Taj lišaj raste po Hajli. Vodom u kojoj je otkuhan lišaj, poslije farbanja, žene su prale kosu. Sve ovo o čemu ti pričam, moglo je da se uradi pomoću kne, narečite boje koja je donašena iz Turske, ili ne znam odakle. To je gotova farba. Danas žene tako farbaju kosu.

RIKA: Ako se sjećaš, kaži mi tačno kako se pravila boja od kore zrelog kestena.

MAJKA: Kora od zrelog kestena bi se izlomila i stavila u neki metalni sud sa vodom i kuhala na šporetu dok ne pusti dobru boju. Na isti način kao i kod

Slika 2 — Tek ofarbana kosa knom

SUPER QUALITY
HENNA
SUPER QUALITY
HENNA

Slika 3 — Kna, odnosno krna za farbanje kose donašena iz Turske

Slika 4 „Crne joj vjeđe ka ugarak“

upotrebe kore od oraha, žene su prije farbanja kose štitile lica lojem ili zejtinom da ga ne ofarbaju. Žene su dosta krile ovaj recept bojenja kose, jer osušen kesten mogao je dugo da se čuva pa su u svako doba godine mogle da farbaju sebi kosu.

RIKA: A da li su žene bojile i vjeđe?

MAJKA: Kako da ne. I vjeđe su se uređivale. Nije bila moda ka danas da se vjeđe čupaju već da se pojačaju. Žena koja je imala deblje i crnije veđe bila je ljepša. Danas bi se takvim vjeđama smijali a nekada se govorilo: „Vidi je, ista je Karafatma.“ Karafatma je bila neka viđena žena iz Turske. Žene su za svečane prilike navlačile vjeđe. U nedostatku sredstava za bojenje crnom bojom, koristile su ugarak, ili su uzimale zagorjevinu sa tiganja, ovaj garež koji je bio namašćen zejtinom. Garež sa tiganja lijepo bi nacrnio i uljano vjeđe. A kasnije su iz Peći i Pazara donosili crnu boju u bočicima te bi žene perušcom od kokoške farbale vjeđe. Govorilo se: „Crne joj vjeđe ka ugarak, a debele ka kaiš od kantara.“

RIKA: A u narodnim pjesmama je obrnuto, hvale se tanke vjeđe.

MAJKA: Jeste. „Obrvice kao pijavice.“

RIKA: Hajde sada sa kose i vjeđa da pređemo na lice, kaži mi kako su žene bijelile lice.

MAJKA: Nije mi poznat sastav bjelila ali znam da je majka Jusufa Mamba koristila živu[1] i neki prah i pravila bjelilo. Kažu da se bjelilo pravilo od žive. Živa je otrovna i sve žene koje su se bijelile tim bjelilom kasnije su imale mnogo namreškano lice. Bijelo lice je bilo u modi, mnogo se cijenilo.

RIKA: A rumenile?

MAJKA: Žene su koristile karaboju, alče. Jednu kašičicu boje stavile bi u krpicu i zavezale je i onda bi malo nakvasile tu krpicu i njom premazivale obraze i usne. Tako su se rumenile.

---

[1] Živa je hemijski element korišten od davnina u različite svrhe.

RIKA: A kako su žene micale dlačice sa lica?

MAJKA: Žene su pravile galjile. One se pravile od sitnog šećera. Šećer se sipao u plehani tanjir i stavljao na šporet na tihu vatru. Uz redovno miješanje, šećer se topio i dobijala se masa kao karamela. Onda se tanjir skidao sa šporeta i čekalo nekoliko trenutaka da se hladne, a posle su se pravile trake kao kaiščići. Te trake su se stavljale iznad gornje usne i čekalo da se stvrdnu, a onda bi se trgnule i dlačice počupale. Tako se stavljalo i na druga mjesta gdje su rasle ženama nepotrebne dlake.

RIKA: Da li su rožajske žene farbale nokte?

MAJKA: Kako da ne, ali naše žene su mnogo radile pa nijesu stizale da ofarbaju nokte i tu boju da sačuvaju. One su farbale nokte samo kada su bile neke svečane prilike, svadbe, sunneti. Nokti su se farbali korom od zelenog oraha koji bi se sastrugao na hrapavom kamenu i tu stragotinu bi stavili na nokte. Stavljena kora oraha kada se osuši sama otpadne, a nokti bi bili obojeni kahfenom bojom. U toku rada obojile bi se šake i prsti pa da bi ih očistili, žene su šake potapale u krečnu vodu i koža bi se očistila od boje.

RIKA: Bio je običaj da se djevojčicama buše uši. Kako se to izvodilo?

MAJKA: Uši djevojčicama obično su se bušile za Đurđevdan. Za ublažavanje bola koristila se mlada kopriva. Koprivom bi se ispecale uši, a zatim iglom koja se nagori izvršilo bi se bušenje ušiju. Kroz izbušeno uho sa iglom, provlačio se svileni konac a na kraju konca se stavljala kuglica voska da se konac ne izvuče. Svileni konac je sprečavao da se rupica ne zatvori. Kada rana zacijeli djevojčicama bi se kroz probušeno uho provlačila tanka žica a na kraju stavljao neki đinđuh. Djevojčicama sve dok ne porastu nijesu se stavljale zlatne ili srebrene minđuše.

RIKA: Hajde, majka Zado, da pređemo na higijenu. Da nam kažeš kako ste nekada prali veš s obzirom da nije bilo ovih praškova, mašina i drugog.

MAJKA: Da bi se oprao veš, nekada se upotrebljavao bukovi pepeo od koga se pravio cijeđ.

RIKA: Ispričaj nam kako se pravio cijeđ?

MAJKA: Cijeđ se pravio na ovaj način: uzme se bukov pepeo i stavi u platnenu vrećicu koja se na vrhu zaveže. Tako upakovan pepeo se stavljao u kazan sa ključalom vodom. Poslije 20 minuta vrećica sa pepelom se vadila iz kazana, a umjesto nje u kazan se stavljao prljav veš da se otkuha. Veš koji ne smije da se otkuhava, koji je od nježnog materijala ili pušta boju, stavljao se u zahlađen cijeđ. Poslije otkuhavanja, veš se iz kazana vadio i stavljao u korito i dobro trljao.

Veš se nosio na rijeku i komad po komad stavljao na kamenu ploču i lupao drvenom peraljkom (lopaticom) uz povremeno ispiranje u tekućoj vodi. Mi smo to radili na Ibru. Ispiranje i lupanje peraljkom se više puta ponavljalo sve dok se ne zaključi da je veš opran i oslobođen cijeđi.

Obično se pri pranju veša udruživalo nekoliko komšinica koje su na Ibar dolazile sa svojim sadlacima, bakračima, tekrijadima, lavorima, malom djecom, prljavim ili otkuhanim u cijeđi haljinama i jedna drugoj poslije ispiranja pomagale izvrtanjem da ih dobro iscijede. Zakvašeni bukov pepeo iz vrećice nije se bacao već se koristio za pranje pojedinog metalnog posuđa. Posuđe bi se veoma lijepo opralo pa je ličilo na novo, a procijeđena voda od pepela koristila se za pranje drvenih predmeta: kalovaca, greda, podova, dušekluka, stuba i parmaka.

RIKA: Čuli smo kako se prao veš i kako se pravio cijeđ, lijepo si nam to objasnila, a sada ispričaj nam kako ste pravili sapune koje ste koristili za održavanje lične higijene — umijevanje i kupanje.

MAJKA: Uzmu se dvije jednake količine bukovog pepela i zagašenog kreča. Ta se masa stavlja u drveni sanduk i dobro izmiješa. Zatim se sipa dosta vode u taj malter i opet se promiješa. Sanduk treba da propušta vodu pa se ispod sanduka stavlja korito u koje se skuplja voda koja se cijedi iz sanduka prilikom miješanja maltera. Nakon završenog cijeđenja, voda iz korita se sipa u kazan u kojem je goveđi ili neki drugi loj. Kandovići su koristili salo od mečke, oni su bili lovci pa zjesen kada bi ubili mečku, koristili su njeno salo i pravili sapune i za prodaju. Ova smjesa se kuha i miješa kao pekmez. Kašikom se uzima i proba je li gotovo. Ako se masa lijepi za kašiku, sapun nije gotov, a kada se ne lijepi, sapun je gotov. Masa sa vrha kazana se razlijeva u tepsije i ostavi da se ohladi. Kada se ohladi, reže se nožem na kocke. Voda (hrač) ili talog koji ostaje u kazanu, sipa se u čupove. Ta voda se koristila kada se otkuhavao veš. Ona bi se iz čupova sipala u kazan i veš bi se tako lijepo oprao da bi se svaka mrlja skinula. U to vrijeme nijesmo imali žive sode za pravljenje sapuna pa smo koristili kreč i pepeo.

RIKA: Majka Zada, ovo je mnogo interesantno što nam pričaš. Hajde sada da vidimo kako ste bojili vunu za ćilime.

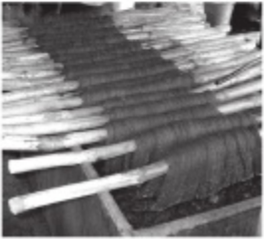

Slika 5 — Tradicionalni način bojenja vune prirodnim bojama

MAJKA: Ranije se vuna bojila bojama koje su žene same pravile. Da bi se dobile potrebne boje koristile su se biljke iz našeg kraja ili donijete iz Peći ili Pazara. Voda bi se u kazanu zagrijavala i dodavale su se određene biljke kojim se željela obojiti pređa. Po završenom kuhanju, biljke su se vadile i kroz rešeto cijedile iznad kazana. Da bi boja bila postojana, u kazan se dodavao so. Kada se dobijala željena boja, pređa se potapala u kazan i bojila. Pošto je vuna prethodno bijele boje, ona se prije bojenja dobro prala dok se ne postigne bjelina. Crno runo se miješalo sa bijelim runom i dobijala se siva, miši boja. No, lako je bilo sa prirodnim bojama, problem je bio u dobijanju drugih, željenih boja. Pa ovom prilikom navešću šta se sve koristilo za dobijanje boja:

Za crvenu i tamnocrvenu koristila se crvena parija (repa) kao i istrljeni plodovi od divlje jabuke. Za zelenu boju koristili su se listovi trave konjštraka, pera od crnog luka, ili kora od vrbe. Žuta i staro zlato dobijale su se od kore glavica zrelog crnog luka, kora od johe i ploda od zelenog oraha. Kuhanjem ovih biljaka dobijala se žuta boja, a ukuhavanjem tamnožuta. Miješanjem dvije ili više boja, dobijale bi se druge nijanse boja.

RIKA: Majko, kako ste dobijali čokoladnu boju?

MAJKA: Hajde đavolje jedan, mi u naše vrijeme nijesmo znali šta je čokolada, a nijesmo znali ni kakve je ona boje. Mi smo znali za kahvaji boju. Ukuhavanjem crvene i žute boje dobijali smo kahvaji boju.

RIKA: Hoćeš li mi navesti imena boja i nijansi koje ste vi koristili da biste se međusobno sporazumjeli prilikom bojenja ili pri dogovoru sa tkaljama ćilima koje boje gdje da upotrijebe:

MAJKA:

Mrč — crna boja
Miši — siva boja
Alće — tamnocrvena (bordo) boja
Šećerli — nijansa svijetle crvene boje
Roze — svijetlocrvena boja
Pembi — nijansa crvene boje
Rezeda — zelena boja
Karazelena — tamnozelena boja
Teget — tamnoplava boja
Čivit — plava boja
Limuni — žuta boja
Staro zlato — tamnožuta boja
Kahvaji tamnokafena boja
Jorgovani — ljubičasta boja
Turundži — narandžasta boja
Ciklama nijansa ljubičaste boje

Moj sine, poslije Drugog svjetskog rata u trgovinu su stizale gotove, praškaste boje koje su se prodavale na mjerenje. Kada se kupovala boja, onda su

Slika 6 — Ćilime ručno tkane krase razne boje prediva

kupci pitali prodavca: Imaš li karaboje? Pod ovim se podrazumijevalo ne crna boja, jer na turskom je kara — crn, već imaš li KARBONOVE boje, boje koje su proizvođene u zagrebačkoj fabrici boja KARBON kojima je naš narod bio veoma zadovoljan. Naš narod je spojio početak imena fabrike KARA sa imenicom BOJA i dobijali KARABOJA, odnosno KARBONBOJA.

RIKA: Majko, znamo da je u Rožaje struja stigla kasno, tek pedesetih godina prošlog vijeka. Narod je koristio gas za osvjetljenje. U kućama su se držale lambe i fenjeri, a u imućnijim ukrasne ajde. No, osim gasa, korišćene su i svijeće lojanice. Hoćeš nam ispričat kako ste ih pravili?

MAJKA: Nabavio bi se loj, ili od svog zaklanog govečeta ili bi se kod nekoga kupio. Taj loj bi se rastopio na šporetu. Rastopljena tečnost sipala bi se u metalne tanjiriće i plitke zemljane posudice u koje bi se utapao fitilj koji je bio ispleten od pamučnog konca, hinta. Kada se loj stvrdne, mogao se po potrebi koristiti kao svijeća. Fitilj je sagorijevao i topio loj pored sebe. Ove lojanice nijesu dugo trajale, brzo su sagorijevale, smrdjele i pravile puno dima. Žene su kukale jer su im se okrečeni zidovi brzo zadimljavali. Ali šta ćeš, moralo se trpjet. Bolje i takva svjetlost nego tmuša.

RIKA: E, sada, majka Zado, da nam ispričaš i o pravljenju nekih prehrambenih namirnica. Kako se pravi izmećaj od kravlje ili ovčje varenike?

MAJKA: Izmećaj ili metanica pravila se ovako: pomužena varenika prvo se procijedi, a zatim se skuha i ohladi. Ohlađena sa kajmakom sipa se u *stap* (a može i nekuhana, procijeđena varenika) i mete dok se na bumbaji-metalici i zidovima stapa ne uhvati masnoća. Kada se varenika izmela, ona se iz stapa izručuje u ćerpu, a kašikom se pokupi masnoća sa bumbaje i iz stapa. Ruka se zavuče do dna stapa, koji je dugačak i cio metar. Pokupljena masnoća se šakama oblikuje u grudvu i to se zove izmećaj ili metanica. Izmećaj nije dugog vijeka, dosta brzo se užegne pa ga treba pretopiti i od njega napraviti maslo.

RIKA: E baš to, hoćeš li nam kazat' kako se to radi, kako se dobija maslo.

Slika 7 — Pravljenje metanice
u drvenom stapu

Slika 8
Drveni stap

MAJKA: Više komada izmećaja stavi se u prostranu šerpu koja se stavlja na šporet. Kada se izmećaji počnu topiti, rastopljena masa povremeno treba miješati da ne zagori. Kada se izmećaji istope, šerpa se sklanja sa šporeta i stavlja da se ohladi. Poslije nekoliko sati čisto maslo ispliva na vrh šerpe a na dno ostane tečan talog, koji mi zovemo trop. Rastopljeno maslo se stavljalo u ćupove i tako zaliveno moglo je dugo da ostane a da se ne pokvari. Trop se koristio za začinjavanje masenica, popara, kačamaka i drugih sličnih jela.

RIKA: Šta je to cijeđeno kiselo mlijeko?

MAJKA: Cijeđeno kiselo mlijeko je obično kiselo mlijeko koje je ocijeđeno da bi moglo da se dugo čuva i da ne uzvrišti. Ovo smo naučili od Šiptara. Oni to rade pa su u Rožaje donosili i prodavali na pijaci cijeđeno kiselo mlijeko. A evo kako se ono pravi: varenika se skuha i kada se malo ohladi u nju se stavlja kvasac

Slika 9 — Svježe kiselo mlijeko

da se ukiseli. Kada se mlijeko ukiseli sipa se u često sito ili u platnenu vrećicu da se ocijedi. Kada je završeno cijeđenje, mlijeko se vadi iz sita ili vrećice i stavlja u široku tepsiju da se osuši na vazduhu. Poslije sušenja masa iz tepsije se stavlja u drvene posude, obično debad i tu čuva mjesecima. Kada se javi potreba za kiselim mlijekom, iz debeta se vadi potrebna količina i rastvara u vodi.

RIKA: Kada sam bio dijete gledao sam kada ste pravili nišestu. Šta je to i kako se pravi?

MAJKA: Nišesta je brašno izvađeno iz zrna pšenice na poseban način. Danas se nišesta zove gustin a koristi se u iste svrhe kao što smo mi koristili nišestu — za zgušnjavanje jela. Nišesta se pravila na ovaj način: Uzme se potrebna količina pšenice u zrnu i očisti (okroji) od nečistoća. Zatim se pšenica opere i nakon toga potopi u kacu ili kazan sa dosta vode i drži 21 dan uz povremeno miješanje. Poslije kiseljenja i nagnječenja zrna, pšenica se vadi sa vodom i stavlja u drveno korito, teknje, kako mi kažemo, i gazi stopalima. Osobe koje će gaziti raskvašenu pšenicu u koritu, prije ulaska u korito dobro operu noge. U koritu u toku gaženja na površinu vode isplivavaju ljuspice, košice od zrna koje se povremeno kupi i sklanja iz korita. Kada se sva zrna oslobode ljuspica, dobivena masa se procijedi kroz rešeto a zatim se stavlja u platnenu vrećicu da bi se iscijedila između dvije daske. Na daske se stavljao jedan ili više teških kamenova. Kada se završi cijeđenje, masa se vadi iz vrećica i razgrće na bijelim čaršafima da se osuši na suncu. Povremeno se razbijaju grudvice da bi se brže osušile. Po završetku sušenja nišesta se stavlja u kutije i koristi za pravljenje slatkih jela, hasudeta i ekšijala.

RIKA: Naš narod je oduvijek navikao da pije kahvu sa kockom šećera, nikako onu u koju je šećer sipan. Kocke su se teško nabavljale pa su se žene sna-

Slika 10 — Sitni šećer — „toz“ i kocke šećera ladile da od šećera tuca prave kocke. Nije bilo baš prijatno gledati kako ljudi ližu sa svog dlana šećer da bi zasladili kahvu. Kako ste pravili kocke?

MAJKA: Sitni šećer, toz, malo se nakvasi vodom. Zatim se dobro izmiješa u nekoj posudi da bi se čitava količina ravnomjerno nakvasila. Kada je završeno kvašenje, masa se razlije u tepsije ili na sofru i vrši se razvlačenje oklagijom ili drvenom kašikom do određene debljine. Poslije se nožem reže na kocke i čeka da se osuši. Kada se osuši, kocke šećera se pokupe i turaju u kutije.

RIKA: E, halal ti bilo, majka Zado. Baš si prava Šeherezada. Šteta što zima ne traje duže, mogli bismo svakog jutra, kraj šporeta, da pričamo o raznim stvarima.

12. IV 2014.

Rifo Rika Hadzic

TO SAVE FROM OBLIVION

Interesting details from the past are gently passing back and forgeting, except in the remembrance of old people, like in this case hanuma (lady) Zada, the authors 90 years old mother. During conversation with her are preserved from oblivion and wither public presented important elements of material and unmaterial cultural haritage not only of Rozaje but much spreader.

In a frame of traditional cosmetics is shown way of colouring hair, eyebrows, nails, than production and use of means for hygiene, traditional colours gor wool colouring and their original terms.

The author of this article and his mother Zada in spontaneous, every morning conversation with coffee, revived remembrance on different recipes (how to make butter, filtered sour milk, cubes from tiny sugar etc.), that of course, should not be forgotten, because, like are people say, you never know... or for "God sake".

PRILOG ZA ISTORIJU PRIVREDE

Olga Zirojević
Beograd

UDK 635.646:392.8(497.11)(091)

PATLIDŽAN

U našem jeziku (i ne samo u našem) obično se mora bliže odrediti pridevom plavi, modri, mor, crni, mrki patlidžan. Jer postoji i drugi, crveni patlidžan, kod nas poznatiji kao paradajz, dok je kod Hrvata, to rajčica. A oba patlidžana, zajedno sa paprikom i krompirom pripadaju istoj familiji (*Solanaceae*). I dok paradajz, paprika i krompir potiču iz Novog sveta, patlidžan vodi poreklo iz jugoistočne Azije, tačnije, kultivisan je u Indiji. U *Iranskoj enciklopediji* njegovo ime vezuje se za srednjeindijski jezik Pali (*vatingana*, što, opet, neki autori osporavaju). Pod imenom *brinjal* patlidžan je danas veoma zastupljen u indijskoj kuhinji, kako u svakodnevnoj ishrani tako i u onoj u svečanim prilikama. Otuda s pravom i ime „kralj povrća". A pod imenom *badindžan, bađindžan* i sl. treba da je donet u iranske zemlje, a iranski i arapski trgovci odneli su ga, potom, u istočnu Afriku. Na istočni Mediteran dospeo je, najverovatnije, posle arapskog osvajanja Irana. U muslimanskoj Španiji pominje se u X veku, a arapski geograf al-Idrisi nalazi ga, sredinom XII veka, na Siciliji (*melanzana*). I ovo ime će se, do XVI veka, probiti u Italiji. Smatra se da je u hrišćanskoj Zapadnoj Evropi patlidžan postao poznat tek posle renesanse.

Arapski autori pominju šest vrsti patlidžana, a u samoj Španiji bilo ih je četiri: „lokalni", kordovski, egipatski i sirijski.

Shodno *Vikipediji* prvi pouzdani pisani pomen patlidžana nađen je u jednoj kineskoj raspravi o poljoprivredi, iz 544. godine.

Patlidžan na našim balkanskim prostorima prvi pominje, sredinom XVI veka, nemački putopisac Hans Dernšvam. „Patlidžan (*Padlitzan*) — kazuje on — sejan je kao kupus, pa je posle rasađivan, razmičući jedan struk od drugog (...). Plod mu je duguljast kao u krastavca, a jeden je kao krastavac iz octa. Ali je i punjen seckanim ovčijim mesom, sa belim lukom i začinom. Brano mu je i lišće i kuvano kao lišće od repe". „Od patlidžana (*patlejan*) — zapisaće i engleski lekar Edvard Braun (1669) ili *melanzana* pravi se vrlo dobro jelo: sredina mu se izvadi, napuni se drugim začinima i zelenju, pa se takvo skuva". Treba posebno istaći da je patlidžan bio omiljeno povrće osmanske (carske) kuhinje. Zahvaljujući sačuvanim zvaničnim popisima izdataka saznajemo, tako, da je 1489/90. godine utrošeno 780; 1573/74 — 48.140, a 1642/43. čak 85.465 komada ovog povrća. A za samu gozbu priređenu 1720. u čast sunećenja četvorice carskih sinova 39.437 patlidžana.

Bio je, kako se to s pravom ističe, ponos osmanske kuhinje. I u XV i XVI veku jela s mesom, kalja, boranija i dolma bila su sva spravljana s patlidžanom. Stavljan je i u turšiju, a korišćen je i za gotovljenje slatkiša (džema, kao i slatkog).

A kada je reč o boraniji (kod nas su to uglavnom zelene mahune pasulja), treba svakako istaći da su se pod ovim imenom podrazumevala, i to od samog početka — kako to svedoči i najraniji arapski (bagdadski) *Kanar* — i jela od patlidžana. *Borani* je i za turskog učenjaka Muhameda bin Mahmuda Širvanija (druga polovina XIV — prva polovina XV veka) jelo pripremljeno od patlidžana, uz dodatak kiselog mleka, belog luka i začina. Pa i danas — kako ističe Alija Lakišić, autor poznatog *Bosanskog kuhara*, u Bosni ima raznih vrsta boranija: od tikvica, od mahuna, od patlidžana, od poriluka (uz druge). Shodno istom autoru među najstarije dolme u Bosni spada i „dolma od plavih patlidžana (mor patlidžana) koje Bosanci nazivaju još frenk patlidžani“. A tako naziva plavi patlidžan i poznati sarajevski hroničar Mula Mustafa Bašeskija, negde sredinom XVIII veka. Dodatak *frenk* — koji se u to doba koristio — upućivao bi na zapadnoevropsko poreklo biljke, što tvrdi i Lakišić, a ona je, kako je već istaknuto, stigla, sasvim sigurno, sa azijskih prostora. Za uzvrat, neke od novih kultura pristiglih sa Zapada (iz Novog sveta), opet, vezivane su za Turke (kao kukuruz ili ćurka, na primer), što očigledno svedoči o raznim putevima kojima su u određena središta dospevale.

Dok Vukov *Rječnik* zna za bijeli i crveni patlidžan (Vuku dugujemo i narodnu izreku „Koliki mu je nos, kao patlidžan!“), u poznatoj Pančićevoj **Botanici** (**Jestastvenici**) pod imenom *Solanum melongena* (crni patlidžan) čitamo: „Lišće celo, zvezdastim maljem obrasl'o, cveće usamljeno ljubičasto, bobica velika, duguljasta, zrela crna, kadšto bela. Iz Azije i Afrike u nas po baščama sađen. Crni se patlidžan samo po varoškim baščama viđa i od varošana, kao varivo, vrlo se rado upotrebljava, našim seljanima slabo je poznat“.

Sudeći po *Velikom srpskom kuvaru* Katarine Popovića-Midžine (iz 1877. godine) patlidžan se, ipak, dosta sporo probijao do naše trpeze. Osim nadevenog patlidžana, tu se pominje još i srpski ajvar (od pečenih modrih patlidžana i paprika).

U pitanju je balkanski turcizam iz kulinarske terminologije poznatiji obično pod imenom *ajvar*. Sa patlidžanom kao obaveznim sastojkom, a uz razne dodatke i pod raznim imenima „naš ajvar“ se, inače, susreće na širokom prostoru od Kine do Španije, uključujući sve mediteranske zemlje. U Indiji izmešan sa crnim lukom, ljutom paprikom i senfom; u Siriji sa crvenom paprikom, orasima i maslinovim uljem; u Turskoj sa paradajzom, paprikom, lukom, maslinkama; u Španiji sa paprikom, lukom i paradajzom. Tu je i „kavijar od patlidžana“ u južnoj Francuskoj sa dosta belog luka i maslinovog ulja. Zanimljivo je da se u Rumuniji salata od pečenih patlidžana i crvenih paprika, uz dodatak luka, paradajza, gljiva, šargarepe i celera zove našim imenom *zakuska*.

Budući da u potpunosti može da zameni meso (s pravom se naziva „šniclom iz bašte“) patlidžan je prepoznat kao dragocen za spravljanje kako posnih tako i vegetarijanskih jela. Pišući (1908) o srpskim narodnim jelima u Bosni i Hercegovini Luka Grdić-Bjelokosić pominje i posne patlidžane koji se pripremaju na više načina. „Od njih se pravi jalan-dolma i pirjan. Ponajviše se peku, i to onako učitavo se ispeku u peći ili pod sačem. Vrući se razreže, pa se počine uljem, posole i pobibere i umoče sa hljebom. Još se peku u tepsiji. Isjeku se pokrupno patlidžani, pa se dobro osole i ostave neko vrijeme u soli. Zatijem se dobro ocijede i operu, pa se razrede po tepsiji. Još se ukriža podosta crvenog luka i crvenih patlidžana, osoli se, pobiberi i dobro počini uljem, pa se peče ili pod sačem ili u peći". I na području južne Makedonije (Đevđelijska kaza) učitelj Steven Tanović naći će nekoliko posnih jela od patlidžana: janija od crni patlidžanje, uf tepsija pečeni crni patlidžanje, patlidžarnik, pa pečeni suv luk, i buranija. A ova poslednja spravljala se tako što se „ispeku (...) na žaru plavi i crveni patlidžani, nekoliko paprika i bamija, pa sve to istucaju zajedno. Zatim se kane 3—4 kapi sirćeta i doda dva tri češna bela luka i jelo je gotovo. Buranija bi značilo: mešavina". Patlidžani su se ovde, obareni, posoljeni, sušeni, čuvali i za zimu (što se i danas radi u Turskoj i Iranu, na primer).

Svoju „buraniju" imaju i Jevreji-Sefardi. Štaviše, plavi patlidžan se smatra simbolom njihove kuhinje, ili, kako to kaže sociolog Edgar Moren, „jedina zaista specifična kulturna hrana (koju ja poznajem), to je — zapečeni plavi patlidžan, burekas... To je moj identitet, najdublji i najdraži". Sam patlidžan ima kod Sefarda više imena: *mirinđena, la mirinđena barlada, tomat pesto, berenđena, berenjana*. U Izrael je odneto jelo „patlidžan na način bosanskih Sefarda", a na sefardskom meniju nalazi se, pored ostalih, i omiljeno tursko jelo „imam bajildi" (imam se onesvestio). Štaviše, Sefardi treba da su odneli patlidžan u Englesku, gde je u XVII i XVIII veku bio poznat pod imenom „jevrejska *jabuka*" (*Jew's apple*).

Patlidžan je veoma zastupljen i u svim ostalim balkanskim kuhinjama: kao predjelo, glavno jelo (razne musake, kapame, janije, ćufte, ćevapi), pa punjen s mesom ili bez mesa, uz razne ajvare (*zeleni, crveni*), pinđur i druge salate.

Zbog svoje gorčine i otrovnog solanina (koji je iz današnjih plodova uglavnom odstranjen) patlidžan se nije lako probijao kao prihvatljivo povrće. Pripisivano mu je da izaziva razne bolesti (uključujući i lepru), pa će vrlo rano biti predmet istraživanja srednjovekovnih islamskih naučnika i lekara. A gorčina će se izvlačiti uz pomoć soli, limunovog soka odnosno sirćeta (u kojem je rado i kuvan). I kao što je bio slučaj sa krompirom, jestiv je bio samo zreo i skuvan.

Danas znamo da patlidžan — kako se to ističe u narodnoj medicini — izaziva lučenje žuči, snižava nivo holesterola u krvi, a treba da je koristan i kod lečenja reume, išijasa, jetre, bubrega i metabolizma. Dodajmo da sadrži kalcijum, gvožđe, flavonoide, fosfor, pa provitamin A, kao i vitamine B1, B2 i C.

Njegovi najveći proizvođači su Kina, Indija, Egipat, Iran i Turska.

SELEKTIVNA BIBLIOGRAFIJA

Bendel, L. *Das grosse Lexikon der Früchte und Gemüse, Herkunft, Inhaltsstoffe, Zubereitung, Wirkung*, Anaconda, Köln, 2008.

Bilgin, A. *Osmanlı Saray Mutfağı (1453–1650)*, İstanbul, 2005.

Vlajinac, M. *[illegible]*, Bratstvo 21, Beograd, 1927.

Grbić, S. M. *Srpska narodna jela i pića iz sr. Boljevačkog*, Život i običaji narodni, knj. 34, Različita građa za narodni život i običaje, uredi. T. Đorđević, V. Čajkanović, SEZ XXXII, SKA, Beograd, 1925.

Grđić-Bjelokosić, L. *Srpska narodna jela u Bosni i Hercegovini*, Srpska narodna jela i pića, I, uredi. J. Erdeljanović, SEZ X, SKA, Beograd, 1908.

Encyclopaedia Iranica, edit. by E. Yarshater, III, London and New York, 1989.

Etnografija na Bălgarija, II, Sofija, 1983.

Zirojević, O. *Prilozi za istoriju privrede. I. Šta je boranija/buranija?*, Beogradski istorijski glasnik, II (2011), Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Yerasimos, St. *À la table du Grand Turc*, Sindbad, 2001.

Karadžić, V. Stef. *Srpski rječnik, 1818*, Prosveta-Beograd, 1966.

Kostić, N. K. *Kulturne biljke u srpskim zemljama za turskoga vremena*, Nastavnik, 9–12, XXIV, Beograd, 1913.

Lakišić, A. *Bosanski kuhar, tradicionalna kulinarstva u Bosni i Hercegovini*, peto dopunjeno izdanje, Svjetlost, Sarajevo, 1998.

Mihailović, M. *Tradicionalna ishrana naroda Jugoslavije*, Beograd, 1990.

Mottaghi, M. i Đurica, M. *Persijsko umeće kuvanja. Znate li kako se kuva u Iranu?* Beograd, 2004.

Pančić, J. *Sabrana dela, Jestastvenica Botanika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1998.

Poljoprivredna enciklopedija, II, Zagreb, 1970.

Popović-Midžina, K. *Srpski narodni kuvar*, četvrto pregledano i umnoženo izdanje (reprint), Beograd, 1990.

Radulovački, Lj. *Tradicionalna ishrana Srba u Sremu*, Matica srpska, Novi Sad, 1996.

Rovinski, P. A. *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, II, Etnografija, Cetinje, 1994.

Roden, C. *Arabische Küche. Mittelmeerküche. Gemüse, Fische, Süßspeisen*, Kaleidoskop Buch, München, 1997.

Root, W. *Das Mundbuch. Eine Enzyklopädie alles Eßbaren*, Frankfurt a. Main, 1994.

Tanović, S. *Srpska narodna jela i pića iz Đevđelijske kaze*, uredi. T. Đorđević i V. Čajkanović, SKA, SEZ XXXII, Beograd, 1925.

Unger, A. *Von Algebra bis Zucker*, Stuttgart, 2006.

Širvani, Muhammed bin Mahmud, *15. Yüzyıl Osmanlı Mutfağı*, Gökkubbe, İstanbul, 2005.

РАШКА ПРВИ ДЕЧЈИ ЛИСТ У НОВОМ ПАЗАРУ

Валерија Стефановић
Народна библиотека
„Доситеј Обрадовић“
Нови Пазар

УДК 070.48РАШКА"1930"

Апстракт: *У раду је представљен први дечји лист Рашка, покренут у Новом Пазару 1930. године. Кроз рад су представљене друштвено економске прилике Новог Пазара и утицајне личности које су допринеле излажењу листа и дале значајне резултате на пољу народног просвећивања и културног развоја новопазарског краја. Фотокопија листа пронађена је у фонду Историјског архива „Рас“.*

Кључне речи: *Нови Пазар, Рашка (дечји лист), Александар Деспотовић, Тихомир Чукић, Станислав Станимировић.*

После балканских и светских ратова, у опустошеној Србији нестали су многи писани документи који су били сведоци културних дешавања. Таква судбина захватила је и новопазарски крај.

За разлику од већег дела Србије, Нови Пазар је и у XIX веку остао под доминацијом турске власти. И поред жеље и напора појединаца да се град модернизује, Новопазарци су се тешко сналазили. Некадашња раскрсница путева и један од значајнијих трговачких центара, преживљавао је економску кризу и културно-просветну заосталост и подвојеност. Нови Пазар је посредовао у трагању различитих култура, али није имао жељу да допринесе развоју културног живота и да остави свој културни печат. У граду је владао низак ниво просвећености зато што школовање омладине није било популарно па се целокупно описмењавање вршило при верским објектима.

Почетак XX века је време када Нови Пазар покушава да се извуче из наведених проблема и када се његов напредак везивао за неке нова дешавања у културно-просветном развоју.

За ширење писмености у овом крају велику улогу имале су школе. Те просветне установе биле су „јединствене народне школе, световног карактера, отворене за децу свих националности и вера, свих социјалних слојева, као и за мушку и женску децу“.[1]

---

[1] Бранко Јовановић, Гимназија у Новом Пазару 1913–1998, (Нови Пазар: Гимназија у Новом Пазару, 1998), 17.

Крајем 1914. године у власништву Љубомира Јовановића појављује се прва штампарија чија се делатност одвијала са мањим прекидима, да би од 1918. године наставила свој рад и доживела прави процват. Пионир у штампарству Љ. Јовановић није припадао кругу угледних људи тог времена, био је визионар који је кроз делатност којом се бавио, од земљорадника до деловође у општини, оставио печат у историји штампарства у овим крајевима. У периоду излажења листа, штампарија је чак три пута мењала своју локацију, а уредништво се налазило у једној од просторија у улици Првог маја (на локацији од Арап-џамије до кафане Гранит).[2]

Појава листа

Са појавом штампарије, у периоду између два рата, у новопазарском крају појављују се први штампани листови: *Новопазарски гласник*, *Санџак* и *Ђачки лист*. На овим просторима је покренут и први дечји лист *Рашка*.

Време у коме је лист настао сведочи да је Нови Пазар заостајао у сваком погледу за осталим деловима Србије. „Уџбеници су били права реткост. Како при школама није радило нити постојала иједна библиотека, учитељи су имали огромне тешкоће да прибаве било какав пригодан штампани материјал да би се на њему вежбало читање,"[3] али такође сведочи колико се са појавом листа радило на образовању и просвећивању народа и неговању језика.

„Учитељи су у овом крају били просветитељи у правом смислу те речи. Они су били на ветрометини свих друштвених збивања: активни друштвени и политички радници, јавни радници; народни људи који су на овим местима били у народу и уз народ."[4] Учитељи, најобразованији људи тог времена, радили су савесно и са пуно љубави и давали свој пуни допринос. Поред редовне наставе, формирали су ученичка удружења, обављала бројне ваннаставне активности и тако радили на образовању и просвећивању.

У извештају бр. 302 за 1922. год. о годишњем раду основних школа, школски надзорник за Рашки округ истакао је неколико учитеља који су службовали у новопазарском крају. Учитељи су се залагали за рад на народном просвећивању и при том наметнули и идеју за покретање листа. Захваљујући ангажовању ових ентузијаста, прве непосредне припреме за његово појављивање обавио је Станимир Станимировић у сарадњи са Тихомиром Чумићем.

Млади учитељ Тихомир Чумић, иницијатор многих културних акција и један од оснивача народне читаонице и Друштва дечије секције Рашка (1921/22) „сарађује са многим месним установама и учествује у давању позоришних комада који се дају у корист разних установа друштва. У заједни-

---

[2] *75 година Штампарије у Новом Пазару 1914–1989*, Нови Пазар: [illegible], 9.

[3] Др Саит Качапор, *Школство у Новом Пазару и околини од 1918. до 1941. године*, Нови Пазар: Музеј Рас, 1987, 38.

[4] Исто, 39.

РАШКА

ДЕЧЈИ ЛИСТ

Уређује одбор

Преглед садржине:

Нови Пазар 1930. год.

Слика 1 — „Рашка“ (дечји лист), Год. 1, бр. 1, 1930.

ци са Станимиром Станимировићем уређује дечји лист „Рашка“ који служи и просвећивању народа“.[5]

Поред уређивања и помагања при штампању, био је задужен за примање рукописа и новца за претплату. Своју уредничку и организаторску дужност обављао у сарадњи са својим колегама, учитељима А. Деспотовићем и Атанасијем Вељковићем.

Један од најбољих познавалаца културних и просветних прилика у овом крају био је Призренац Станимир Станимировић који је по службеној дужности дошао у Нови Пазар 1919. године. Као најстарији и најзаслужнији учитељ свој радни век је посветио просвећивању народа и много допринео развоју образовања и ширењу културе у овом крају. У сарадњи са Т. Чулићем покренуо је *Рашку* — дечји лист и средство за народно просвећивање.[6]

Овој плејади напредних људи придружио се Атанасије Вељковић. Први учитељ пореклом из Новог Пазара који је изузетно добро познавао прилике у овом крају и све потешкоће које су пратиле систем образовања, својим залагањем допринео је излажењу листа.

---

[5] НАРНП ЗК — кутија 1 — Списак наставника који се нарочито истичу у раду у школи.

[6] С. Кнежевић, Животни пут и просветно-образовни рад учитеља Станимира Станимировића, Новопазарски зборник, бр. 6, 1982, 145.

Лист *Рашка* је штампан у штампарији Љ. Јовановића у јануару 1930. године. Први број није сачуван, сачувана је фотокопија пронађена у фонду новопазарског архива „Рас“. Оригинал се налази у Националној и свеучилишној књижници у Загребу.

Први подаци о постојању дечјег листа јављају се у монографији *Нови Пазар и околина*, 1969. године, затим у књизи *Школство у Новом Пазару и околини од 1918. до 1941. и околини од 1918. до 1941. године* — мр Сафета Качапора 1987. год., и у монографији *75 година штампарије у Новом Пазару 1914–1989.* из 1989. године. Чланак објављен у Новопазарском зборнику — *Прилог за библиографију листова и часописа у Новом Пазару (1921–2006)*[7] упућује на истраживање до сада потпуно непознатог листа.

У пронађеном примерку подаци сведоче да је *Рашка* дечји лист, како и стоји у поднаслову. На коричном листу објављен је садржај и податак да се о њему брину уређивачки одбор, али без наведених имена ко тај одбор чини. На крају последње стране (десете) стоји име власника и издавача листа Александра Деспотовића и одговорног уредника Тихомира Чумића.

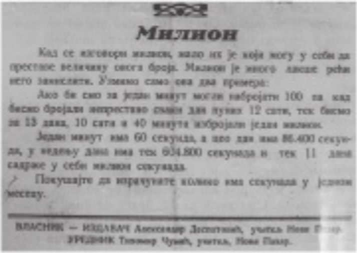

Милион

Кад се изговори милион, мало их је који могу у себи да представе величину овога броја. Милион је много лакше рећи него замислити. Узмимо само ова два примера:

Ако би смо за један минут могли набројати 100 па кад бисмо бројали непрестано сваки дан пуних 12 сати, тек бисмо за 13 дана, 10 сати и 40 минута избројали један милион.

Један минут има 60 секунада, а цео дан има 86.400 секунада, у недељу дана има тек 604.800 секунада и тек 11 дана садржи у себи милион секунада.

Покушајте да израчунате колико има секунада у једном месецу.

ВЛАСНИК — ИЗДАВАЧ Александар Деспотовић, учитељ Нови Пазар.
УРЕДНИК Тихомир Чумић, учитељ, Нови Пазар.

Слика 2 — „Милион“, у: *Рашка (дечји лист)*, Год. 1, бр. 1, 1930.

Лист је штампан на српском језику и претпоставља се да је одзив ове публике био добар. Водило се рачуна о тексту, величини слова, ћириличном писму, цртежима који су на свим страницама пропратили садржај листа.

---

[7] В. Стефановић, наведено дело, *Новопазарски зборник*, бр. 31, 2008, 245–257.

Очигледно је да је лист намењен ученицима, али уредништво се трудило да садржај буде доступан и одраслом читаоцу. Посебно се водило рачуна да текстови буду занимљиви и поучни.

Лист је излазио једанпут месечно, изузев јула и августа. Продавао се и цена је износила 2 динара. Свака школа добијала је 20 до 30 примерака са циљем да се ученици заинтересују за садржај и да га „радо" читају.

Када је у питању обим и техничка опрема, лист је веома скроман. Потпуно је одговарао времену у коме је настајао. *Рашка* је по обиму мали лист. Сачувана фотокопија штампана је на штампарском табаку формата (39,5 x 29,3 cm) и странама означеним од 1 до 10.

О чему пише лист *Рашка*

Уредници листа били су сведоци сиромаштва и незнања, али и равнодушности која је владала када је у питању образовање и учење, па листајући сачувани примерак закључујемо да су текстови скромни и квалитетом и бројем. На основу сачуваног примерка, закључујемо да је лист пружао прилоге из књижевности (приче и народне песме), текстове образовно-информативног карактера, поуке о здрављу, информације из природних наука, историје, астрономије и географије.

Прва страна листа посвећена је уводном чланку *Нашим читаоцима*. Уредници позивају читаоце да читају, да се образују, да дођу до нових сазнања, да учествују у културном обликовању своје породице и својих суседа јер су свесни да овим крајевима влада огромна неписменост и непросвећеност. Обраћајући се младим читаоцима, истичу значај и потребу социјалног и економског напретка новопазарског краја, тврдећи да постоји бољи, сређенији и богатији живот, пун знања.[8] Уредништво позива своје читаоце, просветне пријатеље и учитеље на сарадњу, да пишу и шаљу текстове који ће бити објављени, али и да учествују у дељењу самог листа. *„Зато ви, који сте у школи и који сте већ свршили школу, морате читати, учити се и радити онако како вас у књигама поучавају. И не само то. Зимских вечери, недељом и празничним данима вам треба да читате и на глас својим родитељима, својој браћи и сестрама, па и својим суседима."*[9]

Уредници непрестано размишљају о присутности листа међу младим читаоцима, траже подршку, позивају на претплату и желе уредније излажење. *„У нади да ћете тако радити ми вам пружамо овај наш лист* **Рашку**. *У њој ћете увек наћи лепих причица, које ће вас насмејати, забавити и поучити. За њу не треба много новаца, па је можете сви куповати и сви читати."*[10]

---

[8] Александар Деспотовић, „Нашим читаоцима", у: *Рашка (дечји лист)*, Год. 1, бр. 1, 1930, [1].
[9] Александар Деспотовић, „Нашим читаоцима", у: *Рашка (дечји лист)*, Год 1, бр. 1, 1930, [1].
[10] Александар Деспотовић, „Нашим читаоцима", у: *Рашка (дечји лист)*, Год 1, бр. 1, 1930, [2].

Анализирајући садржај листа, на другој и осмој страни објављена су два прозна текста која је потписао уредник Т. Чукић.

Текст *Ђурђеви Ступови* има посебно место и значај и потребно је истаћи да је то прва легенда испричана о славној лози Немањића. Текст *Истраживање Јужног Пола* упућује ученике о Јужном полу и доприноси стицању знања о томе каква је клима и да ли на том простору има биљног и животињског света.

Прегледајући текстове А. Деспотовића бележимо народну песму *Чавчица* и текст *Месец* у коме се говори о месечевим менама и Месецу, о Месецу као небеском телу на коме нема живота, читаоци први пут читају, што претпостављамо изазива велику пажњу и интересовање, али и неверицу.

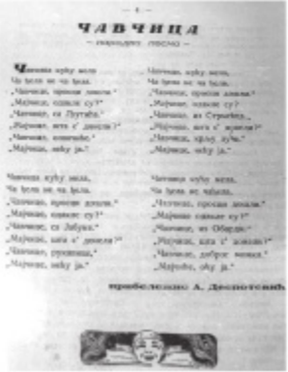

— 4 —

ЧАВЧИЦА

— народна песма —

Чавчица кућу мела
Ча мела не ча мела.
„Чавчице, просци дошли."
„Мајчице, одакле су?"
„Чавчице, са Лугића."
„Мајчице, шта с' донели?"
„Чавчице, опанке."
„Мајчице, нећу ја."

Чавчица кућу мела,
Ча мела не ча мела.
„Чавчице, просци дошли."
„Мајчице, одакле су?"
„Чавчице, из Стрмића."
„Мајчице, шта с' донели?"
„Чавчице, крљу кућу."
„Мајчице, нећу ја."

Чавчица кућу мела,
Ча мела не ча мела.
„Чавчице, просци дошли."
„Мајчице, одакле су?"
„Чавчице, са Лабуна."
„Мајчице, шта с' донели?"
„Чавчице, рукавице."
„Мајчице, нећу ја."

Чавчица кућу мела,
Ча мела не чамела.
„Чавчице, просци дошли."
„Мајчице, одакле су?"
„Чавчице, из Обарде."
„Мајчице, шта с' донели?"
„Чавчице, доброг момка."
„Мајчице, оћу ја."

прибележио А. Деспотовић

Слика 3 — „Чавчица", у: Радост (дечји лист), Год. 1, бр. 1, 1930.

Занимљиво и веома поучно оглашава се др М. Јовановић у тексту *Да закусимо*, преузето *Из Буквице за сеоску браћу*. Читајући о штетности алкозана, сазнајемо да је народ умео да буде самосвестан и самокритичан и да уме да призна када греши:

„Међер ми онда грешимо" — настави сељак као да сам себе прекорева. А наше жене које ракијом и сисанчад.. да боље спавају, да расту и да се крепе..."[41]

Кратка прича *Марљиви малиш*, објављена на трећој страни листа, потписана је иницијалима (Вел. З. Т.). Кроз причу ђаку прваку, уредник покушава да помогне свом народу саветима о пољопривреди и пољопривредној производњи. Тај ђак са великом пажњом слуша савете свога учитеља, учи како да сачува семе јабуке и калеми воће, и размишља како ће то лепше пренети својим родитељима.

Објављене текстове аутори су углавном потписивали пуним именом и презименом. Неки текстови су потписани иницијалима и и лако се да закључити да је реч о издавачу и уреднику, док је један иницијал остао неразрешен.

Података колико је бројева штампано и ко је финансијски подржавао штампање листа нема. Претпостављамо да се штампање листа суочавало са огромним тешкоћама које су претходиле његовом излажењу а биле су последица лоших материјалних услова. Све упућује да је сам власник финансијски подржавао његово издавање. Иако економски није био исплатив, важно је одати признање храбрим ентузијастима са ових простора, који су допринели да први дечји лист *Рашка* настане двадесет шест година пре него је штампан лист за младе — *Дечје новине* из Горњег Милановца.

Појава дечјег листа има огроман значај и данас изазива позитивне реакције јер представља део нашег културног наслеђа.

ЛИТЕРАТУРА

Јовановић 1998: Б. Јовановић, Гимназија у Новом Пазару 1915–1998, Нови Пазар, Гимназија.

Качапор 1987: С. Качапор, Школство у Новом Пазару и околини од 1918. до 1941. године, Нови Пазар, Музеј Рас.

75 година Штампарије у Новом Пазару 1914–1989, Нови Пазар, 1989.

Александар Десподовић, „Нашим читаоцима", у: *Рашка (Дечји лист)*, Год. 1, бр. 1, 1930, [1].

М. Јовановић-Батут, „Да творимо", у: *Рашка (Дечји лист)*, Год. 1, бр. 1, 1930, 7.

---

[41] М. Јовановић-Батут, „Да творимо", у: *Рашка (Дечји лист)*, Год. 1, бр. 1, 1930, 7.

Valerija Stefanovic

“RASKA” — THE FIRST NEWSPAPER FOR CHILDREN IN NOVI PAZAR

In this article is presented the first newspaper for children "Raska", printed in Novi Pazar 1930. Trough article are presented social and economic occasions of Novi Pazar and influenced persons that contributed to newspaper publishing and gave noticeable results in the field of national education and cultural development of Novi Pazar's area. Photocopy of this newspaper was discovered in the fond of the Historical archives "Ras".

SJENIČKE KRŠLE — HISTORIJSKI KONTEKST NASTANKA SPOMENIKA

Mustafa Baltić
Sjenica

UDK 725.181(497.11)
316.7(497.11)

UVOD

Ideja ovog eseja je opis transformacije jednog funkcionalnog objekta materijalne kulture u identitetski simbol jednog grada, nastanak samog simbola, i uticaj kulturnog okvira i habitusa na materijalnu kulturu, kroz preslikavanje ideoloških normi na značenjsku stranu objekta.

Konkretan primjer na kom se proces posmatra su tzv. „sjeničke kršle", odnosno nekadašnje kasarne iz osmanskog perioda, koje se nalaze u neposrednoj blizini današnjeg Doma zdravlja u Sjenici.

Historijat

Sjeničke kršle, odnosno kasarne, sagrađene su 1892. godine, na tadašnjoj periferiji grada, na nekih 500 m udaljenosti od gradske tvrđave. Izgradnju je naredio Hetem paša, pomenute godine, za potrebe redife i u te svrhe korištila se do 1910. (Premović-Aleksić, 2014: 595).

Redifa je vrsta rezervne vojske, i u ovoj kasarni boravili su po pozivu na jednomjesečnoj obuci, sve do navedene 1910. kada kršle postaju magacin za municiju, sve do Prvog balkanskog rata. Kasarne su često mijenjale funkciju, koristile su je i austrougarske trupe tokom Prvog svjetskog rata, zatim su bile napuštene, da bi nakon Drugog svjetskog rata, 1965. godine, bile predate na korišćenje kombinatu Pešter, u čijem su i danas vlasništvu. U tom periodu objekti su korišćeni kao ostava prvo za poljoprivredne proizvode, a kasnije kao otkupna stanica proizvoda iz domaće radinosti. Krajem devedesetih godina XX-og i početkom XXI-og vijeka, kasarne su ponovo imale funkciju zbog koje su građene, u njima je opet bila smještena vojska, a kasnije i granična policija. Danas su oba objekta napuštena, i krov jednog je dijelom stradao od velikog snijega 2012.

Arhitektura

Kasarne su dva objekta četvorougaone osnove, orijentisana u pravcu S-J, sa takođe četvorougaonim proširenjem na sjevernoj strani. Dimenzije osnova su približno 85 x 10 m, na međusobnom rastojanju od 15 m. Jedan objekat je prizeman, dok je drugi dijelom na strmom terenu i ukopan, tako da ima prizemlje i sprat.

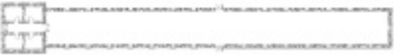

Slika 1 Plan osnove kišli

Oba objekta imaju po četiri ulaza, po jedan sa svakoj strani, od kojih su glavni oni na sjevernoj strani objekta. Ulazi su polukružni, izuzev na južnoj strani spratnog objekta, gdje se nalaze dva ulaza, jedan za prizemlje i jedan za sprat. Prozori su jedino što se na spoljašnosti objekata promijenilo za sve ovo vrijeme, jer su na prizemnom objektu dijelom zazidani, vjerovatno iz funkcionalnih razloga, i završavaju se također lukom.

Kišle su zidane kamenom, dijelom obrađenim sa vanjske strane, dok su krajevi, odnosno ćoškovi, pažljivo obrađeni glatkim kamenom. Posebno su rađeni ulazi i prozori, a na oba objekta se sa bočne strane nalazilo kameno polukružno stepenište. Logično za objekat ovoga tipa, jednostavnost i nedostatak bilo kakvih ukrasa karakteristična je za oba objekta. Za razliku od spoljašnje strane, koja nije malterisana, unutrašnjost zgrada jeste.

Krovna konstrukcija, koja je na jednoj od zgrada dosta oštećena, prekrivena je crijepom, što vjerovatno u originalu nije bio slučaj, mada za tu tvrdnju ne postoje čvrsti dokazi, izuzev analogije sa okolnim objektima.

FUNKCIJA I KONTEKST VREMENA

Da bi se razumjeli razlozi ovolikih promjena funkcija ova dva objekta, potrebno je sagledati društveni kontekst u kom dolazi do promjena. Taj je kontekst u osnovi vezan za krupne historijske promjene, koje su na svoj način uticale na izmjenu samoga društva.

Izgradnja kasarne započeta je na kraju osmanske uprave u ovom dijelu Balkana. Sjenica je nakon Berlinskog kongresa i formalno postala pogranični grad, te je u vojno-strateškom smislu funkcija kontrole i zaštite komunikacije ka krajnjem zapadu carstva, zamijenjena zaštitom samog Novopazarskog sandžaka. Ona je čuvala svojevrsnu tampon zonu između dvije novonastale samostalne države i vjerovatno bila strateški najvažniji dio pomenutog sandžaka, što je potvrđeno i samim tim što je sjedište istoga premješteno iz Novog Pazara u Sjenicu.

Pored toga, nakon 1878. i okupacije dijela tadašnjeg pašaluka, od strane Austro-Ugarske, pri čemu je Novopazarski sandžak ostao u sastavu Osmanlijskog carstva, veliki broj bošnjačkih izbjeglica, naročito iz Hercegovine, nastanio se u Sjenici. Takva demografska slika još više je učvrstila vojni karakter Sjenice, pored već navedenog geografskog položaja.

Bila je stoga potrebno ojačati odbranu grada i rasteretiti već postojeću tvrđavu, koja je sama po sebi bila teška za održavanje i krajem XIX vijeka bila

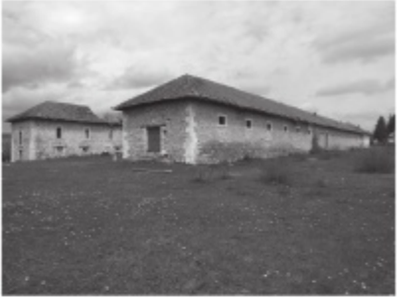

Slika 2 Pogled na kršle sa jugoistočne strane

anahrono odbrambeno rješenje, imajući u vidu da je nastala u prvoj polovini XVIII vijeka. Izgradnja kasarne van tvrđave i na obroncima grada, uz prisustvo velikog broja regruta, doimala se kao logičan potez.

Iz svega navedenog može se zaključiti da je u tom trenutku funkcionalna strana objekata najznačajnija, ali simbolički karakter kasarne ne treba ni tada zanemariti. Naime, njena uloga je naglašavanje značaja grada i nove uloge koju je grad dobio. Ako se imaju u vidu dimenzije objekata, u trenutku kada je arhitektura grada definisana malim stambenim kućama, te sami položaj objekata, koji je bio vidljiv iz većeg dijela čaršije, evidentno je da je efekat označavanja statusa koji je Sjenica dobila postignut.

Nakon balkanskih ratova i Velikog rata Sjenica stagnira, veliki dio stanovništva se raseljava, i pored izvjesnog zamaha trgovine stokom, cjelokupno društvo nalazi se u izvjesnoj traumatskoj tranziciji, gdje je poredak koji je važio skoro pola milenijuma, zamijenjen jednim novim, u kome su uloge pojedinaca i društveni položaj izmijenjeni novim uslovima. Sjenica postaje mala varošica u unutrašnjosti nove države, čiji geostrateški položaj više nije igrao nikakvu posebnu ulogu, te je i samim tim i interesovanje za kasarnu, pa i samu tvrđavu nestalo. One su bile podsjetnik, pobjednicima na pobjedu, poraženima na poraz, a u svakom slučaju prepuštene vremenu.

Socijalističko doba, sa svoje strane, svakako predstavlja period svjesnosti simboličkog značenja materijalne kulture, te je u svrhu prekida sa prošlošću, u planiranom novom viđenju razvoja grada, srušena tvrđava, koja je davala pečat sjeničkoj čaršiji. Kršle su u novoj filozofiji primata utilitarnosti objekata, dobile novu funkciju i priključene kombinatu Pešter, i time i simbolički prikazale nove društvene okolnosti, kada je njihovo prethodno značenje obrisano.

Krajem devedesetih, Sjeničke kršle, zatvarajući ciklus, ponovo bivaju kasarne, opet oslikavajući historijsku datost. Danas u postsocijalističkom društvu, ovi objekti nemaju funkciju, njihova simbolička komponenta postoji, i daje sliku jednog tranzicionog društva.

RAĐANJE SPOMENIKA

Postavlja se nakon svega pitanje, kako jedan objekat, krajnje upotrebne funkcije na početku, dobija potpuno drugačije značenje u drugačijim kulturnim okvirima, odnosno kako se rađa spomenik kulture. Prethodno opisan historijski proces mijenjanja funkcije objekata poznatih kao „sjeničke kršle", u zavisnosti od habitusa društva u kom opstoji, implicira odgovor sam po sebi.

Značenjski, bolje rečeno simbolički aspekt objekata, neraskidivo je vezan za transformacije funkcionalnog karaktera objekata, jer su u ovom konkretnom slučaju oni bili odraz kulturne, odnosno ideološke matrice u kojoj zajednica opstoji.

U ovom slučaju, utilitarnost kasarne, kao objekta za smještaj vojnika, ima jedna značenjsku formu na početku, indirektno podražava društvo i odnose u njemu, u kontekstu mnogo širem od historijskog trenutka u kom se nalazila sama Sjenica. Kao što je već rečeno ona je simbolički naglašavala vojni značaj grada, pojačavajući društvenu koheziju novopridošlog bošnjačkog stanovništva iz Hercegovine i autohtonog stanovništva.

Najtraumatičnija promjena kroz koju je prošlo društvo u Sjenici vezano je za promjenu kulturnog okvira nakon balkanskih ratova i uključivanja u novu državu. Ideologija države jednog troplemenog naroda, zamijenjena je multikulturalnim pristupom čije jedinstvo se ogleda u dinastiji i jeziku, kao nosiocima zajedništva, međutim, i jedan i drugi pristup imao je specifičan odnos prema objektima iz osmanskog perioda, koji se u principu smatrao tuđinskim, posmatrao se kao nešto što ne pripada kulturnim modelima u kojima društvo funkcioniše. To je, sa svoje strane, objekte koje ovdje posmatramo izvuklo sa scene i getoiziralo kao i cjelokupno naslijeđe iz tog perioda.

Predmeti materijalne kulture, postaju spomenici kulture u onom trenutku kada se određena grupa počinje identifikovati sa istima. Tako je kroz niz historijskih slojeva od nastanka objekata do danas kreiran specifičan spomenik sakralne kulture, sa kojima se u ovom slučaju zbog svoje jedinstvenosti na terenu, pored bošnjačke zajednice, koja se smatra direktnim baštinikom spomenika kulture, identifikuje i lokalna srpska zajednica, što samim tim naglašava značaj ovog

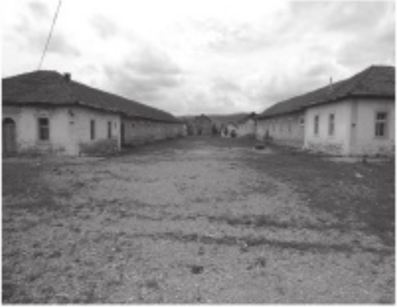

Slika 3 Pogled na ulazne fasade

spomenika. Funkcionalnost objekata izgubila je primat u odnosu na simboličko značenje, i danas predstavlja potpuno novi simbol u odnosu na sve do sada, čime bi mogla biti određena i njihova nova funkcija (Hodder, 1986).

Danas su oni markeri značaja grada u prošlosti, te ponovo kohezioni faktor i specifičan primjer identifikacije, kako lokalne, tako i nacionalne. U pitanju je kulturni milje postmodernog društva Sjenice, koje svoju historiju dijelom gradi i na osnovu ovog objekta.

Podtekst građevine u slučaju „Sjeničkih kršli" u osnovi je ucrtavan u historijski trenutak, i sigurno je da će i u budućnosti pratiti, kao uopšte i materijalna kultura u cjelini, habitus jedne zajednice. Ono što se može tvrditi da će te promjene biti manje turbulentne i da su procesi vezani za same objekte statičniji od trenutka etabliranja istih u kulturno naslijeđe, važno za identitet lokalne zajednice.

STANJE I PERSPEKTIVE

Formalno pravni status objekata poznatih kao „Sjeničke kršle" danas nije potpuno jasan. U principu, vlasnički odnos je definisan, ali status objekata kao spomenika kulture nije, jer iste nemaju pomenuti status, i utvrđivanje statusa u tom smislu je u procesu. Važna činjenica je da je planom generalne regulacije cio prostor predstavljen kao prostor zaštićenog kulturnog dobra i na kom nisu dozvoljene izmjene koje bi promijenile taj status.

One nesumnjivo predstavljaju jedinstven objekat iz tog perioda i te vrste, na širem području Sandžaka, a posebno je značajno to što su na objektima izvršene minimalne intervencije, čime je autentičnost istih sačuvana. Oštećenja nastala na jednom od objekata jednostavno se mogu sanirati, čime bi vrlo brzo oba objekta bila u potpunosti spremna za novo funkcionalno rješenje.

Sam prostor je idealan za objekte kulturne djelatnosti, koje bi u svom dijelu imale muzejski, galerijski, izložbeni prostor, konferencijsku salu, arhivski dio, ugostiteljsko turističku ponudu, i u cjelini jedan objekat kulture savremenog multidisciplinarnog i multimedijalnog pristupa kulturnom naslijeđu. Naravno, u to mora svakako biti uključena zajednica, kroz rješavanje spomeničkog statusa i prije svega uključivanjem samih vlasnika.

Mustafa Baltić

SJENICA'S KRSLE — HISTORICAL CONTEXT OF EMERGENCE OF THE MONUMENT

Transformation of a functional material culture object into a symbol of identity of a city, the occurrence of the symbol itself and and the effects of the cultural frame and demeanour on material culture, through mapping of ideological norms into the aspect of meaning is the point of this work. An example that is being observed is so called "Sjenicke krsle", that is former Ottoman barracks from the Ottoman period, built in 1892. in the suburban area not far from the fortress of that time. Barracks today are hallmarks of the importance of a city in the part on which a type of local identity is build on. The subtext of "Sjenicke krsle's" architecture is in essence built into the historical moment, and it is certain it will continue to create the demeanour of a society, as well as the material culture.

ARHITEKTURA JAVNIH OBJEKATA NOVOG PAZARA IZMEĐU PRVOG (1956) I DETALJNOG URBANISTIČKOG PLANA (1968)

Zehra Škrijelj
Novi Pazar

UDK 725/727(497.11)"1956/1968"

Apstrakt: *Periodi razvoja arhitekture se ne mogu precizno podeliti datumima. Raznovrsnost u stilovima i kombinacija elemenata objekata dvadesetog veka mogu već naslutiti drugačija stremljenja u arhitekturi od onih ranijih, čisto orijentalnih iz ranijeg doba. Period posle Drugog svetskog rata je vreme obnove grada, što će usloviti i izradu prvog Generalnog urbanističkog plana 1956. godine. Prvom etapom izgradnje obuhvaćeni su pojedini infrastrukturni radovi, pa je grad počeo da dobija savremeniji izgled. Planska izgradnja je bila u povoju, potrebno je bilo usmeriti gradnju na pravi put. Iako se period do osnivanja Zavoda za urbanizam, do 1965. godine, ne smatra previše naprednim u ovom segmentu privrednog razvoja, ipak postoje vrste zgrada javne namene koje se prvi put izgrađuju u Novom Pazaru. One su svedoci na osnovu kojih se oblikovao identitet grada koji je tražio svoju poziciju u savremenim društvenim i kulturnim tokovima.*

Ključne reči: *arhitektura, javni objekti, Novi Pazar, posleratni period, urbanistički planovi, planska izgradnja.*

Graditeljska delatnost u Novom Pazaru, intenzivirana posle Drugog svetskog rata, retko je predstavljana u naučnim radovima. Raniji nedostatak istorijske distance[1] nije dozvoljavao realno ocenjivanje civilizacijske uloge i umetničkog značaja objekata. Oskudnost većine izvora, koji svedoče o izgradnji javnih zgrada, navelo je kritičare na instantno vrednovanje ove arhitekture. Poštujući sve dosadašnje autore, ovim prilogom se želi podstaći potpunija istoriografska valorizacija ovog segmenta novopazarske novije i savremene graditeljske kulture.

U dugotrajnom istorijskom razdoblju koje je prethodilo periodu ekspanzije novije novopazarske arhitekture, njeno stvaralačko razvijanje nije bilo moguće. Generalni urbanistički plan,[2] čiji je projektant Jozef Kortus iz Beograda i koji je

---

[1] Vidi: Кадијевић Александар, Видови [illegible] у архитектонској историографији, *Наслеђе X*, Београд 2009, стр. 235–253.

[2] Prvi urbanistički plan donet 1956. godine čiji tekst nije sačuvan u arhivima (IA „Ras" Novi Pazar, Arhiv Srbije). O njemu saznajemo na osnovu teksta [illegible] Ćorovića — Урбанизам Новог

donet 1956. godine, predstavljaće najadekvatnije i najvažnije rešenje funkcionisanja unutrašnjih saobraćajnica, kao i pravilnog razmeštaja gradskih zona. Posleratni period do 1968. godine, kada je sačinjen Detaljni urbanistički plan gradskog centra[3] je vreme besplanske izgradnje. Brojne državne institucije nisu imale svoje zgrade već su svoju funkciju obavljale u privatnim kućama koje su došle u državno vlasništvo nacionalizacijom. Bez obzira na dotadašnju besplansku izgradnju, u tom periodu počinje implementacija Generalnog urbanističkog plana pa je tada izgrađeno nekoliko objekata materijalne vrednosti. U arhitekturi se tada manifestuju elementi socijalističkog ukusa vlasti koji unose samodovoljni prostorni sistem kome se daje i karakter estetskog.

Zavod za socijalno osiguranje. Jedan od prvih realizovanih objekata je upravna zgrada Zavoda za socijalno osiguranje. Glavni projekat za izgradnju upravne zgrade 1956. godine izradio je inženjer Dragutin Grujić. Prema planu zgrada je trebalo da se u bloku u obliku ćiriličnog slova Г naslanja na zgradu u ulici 28. novembra (nekadašnja zgrada Doma kulture, danas zgrada Bošnjačkog nacionalnog vijeća) i da ima prizemlje i sprat, a prema zgradama u ulici Relje Krilatice da bude slobodnostojeća i da ima, zbog pada terena, suteren, prizemlje i sprat. Komponovana na modernistički način sa primesama socrealizma, bez dekoracije, zgrada ima asimetričnu fasadu sa glavnim ulazom iz ulice 28. novembra i dvovodni krov.

Zgrada je od svog postanka do danas imala javnu administrativnu namenu. Danas se u njoj nalazi filijala Republičkog Zavoda za zdravstveno osiguranje.

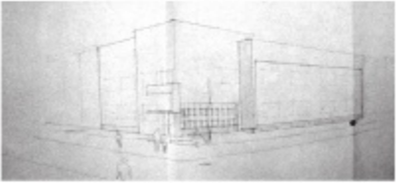

Slika 1 — Detalj skice iz projekta upravne zgrade Zavoda za socijalno osiguranje 1956. godine

---

Пазару, *Нови Пазар и околина*, Београд, стр. 409–412; i na osnovu uvida u projekte koji se čuvaju u JP „Put" Novi Pazar koji su predviđeni ovim planom.

[3] Амир Ђоровић, Томислав Миленковић — *Детаљни урбанистички план градског центра у Новом Пазару*, Нови Пазар, 1968.

Slika 2 — Današnji izgled zgrade (Republički Zavod za zdravstveno osiguranje) u ulici 28. novembra br. 120

Dogradnja zgrade Okružnog suda. Prema tada postavljenom programu i urbanističkim uslovima u užoj lokaciji objekta, dogradnja zgrade Okružnog suda se vršila u nastavku već postojeće zgrade, s tim da dogradnja sa starom čini jednu celinu. Idejni projekat je dao inženjer građevine *Ardo Ćorović*. Dogradnjom se dobilo više kancelarijskog prostora u prizemlju i na spratu, a ovom rekonstrukcijom zgrada je dobila i podrum. Ulaz u zgradu je novim planom predviđen na kraju izrade projekta, gde je smešteno i stepenište sa gvozdenom ogradom sa hrastovim ručicama odozgo. Zgrada je dobila ovim putem četvorovodni krov sa dimnjacima, oluke i priključak na gradsku vodovodnu mrežu.[4]

Objekat se nalazi u ulici Oslobođenja br. 41. Prvobitni izgled zgrade nije poznat. Izgled koji je dobijen dogradnjom zadržao se do danas. Fasada je rešena u duhu akademizma. Na glavnoj fasadi se izdvajaju krajnji duboko izbačeni rizaliti koji se završavaju timpanonima izdignutim iznad visine središnjeg dela. Središnji deo, sa bogatije rešenim dekorativnim elementima ulaza, naglašen je plitkim rizalitom koji se na spratu odvaja parom prozora. Timpanoni na bočnim rizalitima su istaknuti jednostavnim podkrovnim vencem ispod koga se nalaze pilastri sa bo-

---

[4] U toku 1954. godine izrađen je glavni projekat vodovoda u Novom Pazaru od hidrocentrale „Ras" do brda Tepe. Sve do 1955. godine grad nije imao ni vodovod ni kanalizaciju.

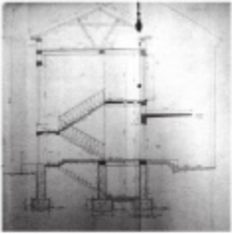

Slika 3 — Detalj plana (presek) obnove zgrade Okružnog suda iz 1956. godine

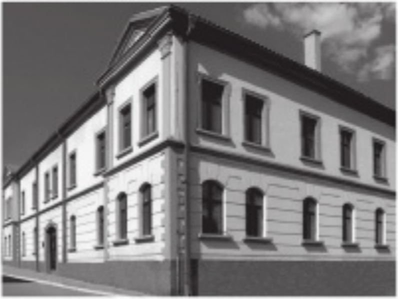

Slika 4 — Obnovljena zgrada Okružnog suda u ulici Oslobođenja, danas Istorijski arhiv „Ras" i Osnovna muzička škola „Stevan Mokranjac" gatom plastikom kapitela. Svi otvori u prizemlju se završavaju zasvođenim lucima bez plastične dekoracije, dok su na spratu ravnih linija sa blagom plastikom. Fasada je isprskana krečnim mlekom uz dodatak oštrog peska i boje svetlo oker uz momente koji su od terakote. Zgrada u celini deluje monumentalno i skladno prateći ustaljene šeme po kojima se koncipiraju zgrade postavljene na akademskim principima.

Zgrada je do danas zadržala obnovljeni izgled i spada u najlepše i retke primere eklektički komponovanih zgrada administrativne namene u Novom Pazaru. Restauracija njenog obnovljenog izgleda je vršena više puta.

Bife gradski park „Tvrđava“. Slaba opremljenost i smeštenost u lošim, dotrajalim zgradama, nepovoljna kadrovska struktura i primitivnost u poslovanju bile su karakteristike ugostiteljstva u posleratnom periodu. Godine 1953. formira se novo preduzeće „Lipa“. Posle 1958. godine izvršena je tzv. decentralizacija ugostiteljstva i formiralo se nekoliko samostalnih radnji sa paušalnim obračunom. Ova decentralizacija ugostiteljstva nosila je niz slabosti i negativno je uticala na njegov razvoj.

Godine 1959. predat je zahtev na odobrenje projekta Dragutina Grujića da se adaptacijom i dogradnjom bedema okrenutom prema ulici 1. maja u gradskom parku „Tvrđava“ napravi lokal u kome će se služiti bezalkoholna pića. Bife je za vreme leta imao ispred sebe letnju baštu, a zimi se samo koristio bife. Od grubih radova je najpre trebalo porušiti dotrajale delove zidova i svodova, a zatim pristupiti uređenju. Unutar objekta je bio ozidani šporet sa dva otvora za kuvanje sa

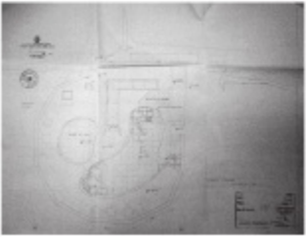

Slika 5 — Detalj plana bifea „Tvrđava“ u gradskom parku u Novom Pazaru 1959. godine

Slika 6 — Današnji izgled bifea „Tvrđava“, sada pod nazivom „Bezistan“

ventilacijom. Ugrađena je i sudopera čiji je odvod bio priključen na kanalizacionu mrežu, kao i toalet sa strane u bašti.

Izgled objekta uklopljen je u ambijent parka. Kameni zidovi prizemlja pridržavaju drvenu konstrukciju sprata. Neravnost terena na kome je postavljen objekat iskorišćena je u svrhe dinamičnosti samog objekta kome bašta ujedno čini i deo krovne terase, okrenute prema današnjoj Gradskoj ulici.

Ovaj objekat je menjao više vlasnika, ali mu je uloga uvek bila ista. Postojali su i periodi stagnacije, ali i adaptacije. Današnji izgled nije identičan prvobitnom, ali nije umnogome izmenjen od osnovnog.

Vatrogasni dom. Projektovani objekat iz 1959. godine je bio postavljen u skladu sa novim Generalnim planom. Visina objekta prema (tadašnjoj i današnjoj) benzinskoj stanici je bila jedan sprat sa tornjem sa osmatračnicom. Objekat je izgrađen na ravnom terenu u blizini gradskog potoka. Izgradnja objekta je vršena u tri etape.

Uticaj modernizma na komponovanje ovog objekta je bio očigledan. Njegov projektant, arh. Tomislav Milovanović, bio je student Branislava Kojića.[5]

---

[5] Branislav Kojić je jedan od osnivača srpskog modernizma početkom dvadesetog veka. Vidi: Александар Кадијевић — Осврт на делатност Групе архитеката модерног правца, *Годишњак града Београда*, књ. LV–LVI, Београд, 2008–2009, стр. 279–282.

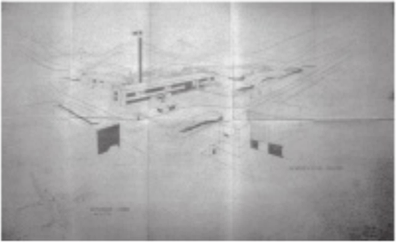

Slika 7 — Detalj projekta vatrogasnog doma iz 1959. godine

Objekat je rešen u obliku ćiriličnog slova Г, ali spoljašnje fasade glavnog i ostalih pomoćnih objekata odišu pročišćenom formom, ravnim linijama, igrom kubičnih masa i imaju prozorske otvore u nizu, koji se naizmenično pružaju u vidu traka. Ceo kompleks odiše skladnošću, monumentalnošću i bez obzira na namenu kompleksa, svakako ne može se osporiti njegova estetski rešena kompozicija.

Dom kulture sa bioskopom. Nova zgrada bioskopa Crvena zvezda (kako se zvao prvi bioskop u Novom Pazaru) sa Domom kulture u kojoj je trebalo da se izgradi i sala, imala je namenu da služi kao zgrada za društvene priredbe, igranke i drugo. Glavni projektanti ovog zdanja su M. Milićević i M. Đorđević. Prema planu ovog objekta iz 1959. godine, ova građevina je bila predviđena urbanističkim planom grada Novog Pazara.

Temelji i ceo objekat izveden je od nabijenog i armiranog betona. Temeljni zidovi su rađeni u opeci i lomljenom kamenu. Ostali zidovi su izvedeni od opeke u produžnom ili krečnom malteru, dok su pregradni izvedeni u cementnom malteru.

Sala je po konstrukciji proračunata kao skelet 6 ramova između kojih se postavio nosač sa pločom. Međutim, pored prostorija sa većim naponom (hol i vestibil — foaje) izvedena je sitnorebrasta konstrukcija.

Što se tiče krovne konstrukcije ona je rađena tako što se preko betonske ploče postavio naravnavajući sloj mršavog betona za pod, termička izolacija, izolacija protiv vlage i pokrivač od armiranog asfaltiranog betona.

Podovi su izvedeni mermerno u holu i vestibilu, u tremu i sanitarnim prostorijama je postavljen teraco, a u samoj sali konkolit na blinditskoj osnovi. U blinditska osnova ubetonirane su po luku letve na koje su utvrđene stolice. U kon-

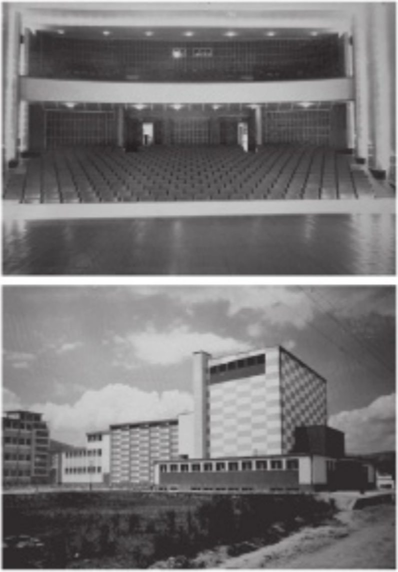

Slika 8 — Originalni izgled sale i Doma kulture sa bioskopom 60-ih godina celarijama celog objekta je parket. Stolarija je uglavnom bila drvena (osim prograde prograde vetrobrana i stepeničnog prostora), bojena i zastakljena staklom.

Zgrada se nalazi u ulici Stevana Nemanje i danas je glavna fasada okrenuta prema istoj. Blokovski rešena sa rasporedom prozora u nizu i vida traka, ova građevina je prenosila duh moderne arhitekture koja je već zaživela u severnim delovima države. Fasada je rešena bez ikakve plastične dekoracije sa belo-sivim pravougaonim poljima. Boja terakote na fasadi se javlja ispod prozora naglašavajući ih. Glavni ulaz ima široko visoko stepenište rađeno u betonu, a visoko prizemlje oko stepenica je u kamenu. Iznad njih, ispred glavnog ulaza u Dom kulture, nalazi se široka nadstrešnica na kojoj se na sredini nalazi motka za zastave, što je karakteristična odlika moderne arhitekture u Srbiji. Iznad nadstrešnice je niz prozora od kancelarijskih prostorija, a iznad njih (već pomenuti) ravan krov zgrade.

Zgrada Doma kulture je danas zgrada Kulturnog centra u okviru kojeg se nalaze i Multimedijalni centar Novi Pazar i Regionalni centar za profesionalni razvoj nastavnika. Pre nekoliko godina izgorela je sala sa bioskopskim platnom i naneta velika materijalna šteta. Sala je obnovljena donacijskim sredstvima Ambasade Azerbejdžana i svečano ponovo otvorena u proleće 2012. godine Festivalom stvaralaštva mladih.

Privredno-upravna zgrada Elektrorasa. Preduzeće za proizvodnju i distribuciju električne energije Elektroras je na uglu ulica 28. novembra i Šabana Koča podiglo privredno-upravnu zgradu. Glavni projektant je bio Tomislav Milovanović.

Zgrada je postavljena na uglu, pa je njen glavni ulaz prema obema ulicama. Ona nema pomoćne prostorije ili unutrašnje dvorište i sve prostorije su inte-

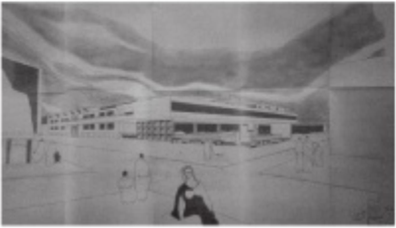

Slika 9 — Detalj plana privredno-upravne zgrade Elektrorasa iz 1959. godine

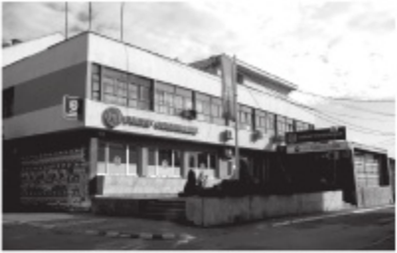

Slika 10 — Današnji izgled privredno-upravne zgrade Elektroraša
(danas zgrada filijale Komercijalne banke i Dunav osiguranja)

grisane u jednu arhitektonsku celinu, a naslanja se na postojeću stambenu zgradu starijeg tipa.

Visinski zgrada ima parter i jedan sprat sa potkrovljem u kojem je bio smešten biro pomenutog preduzeća. Postojeća stambena zgrada je adaptirana u drugoj etapi skidanjem četvorovodnog krova velikog nagiba i postavljanjem monolitne krovne konstrukcije i dozidivanjem garsonjera i sušionice, time se postizala arhitektonska skladnost i ujednačenost u visini između susednih zgrada. Prizemni deo zgrade skladno se povezuje sa budućom izgradnjom u ulici Šabana Koča; sa te strane omogućen je i prilaz dovozu uglja i prilaz radionicama koje su građene u trećoj etapi. Odmicanje glavnog pročelja zgrade (parter + jedan sprat) od ulice Šabana Koča učinjeno je iz estetsko-arhitektonske sagledanosti i perspektivnog izgleda objekta.

Zgrada ima prilaz preko popločanog dvojnog stepeništa. Namenjena je da u prizemlju budu poslovno-pomoćne prostorije, dok su na spratu kancelarije.

Objekat zauzima jednu od centralnih gradskih parcela. Predstavlja jedan od stožera modernizacije Novog Pazara. Tomislav je zgradu komponovao kao monumentalnu građevinu koja ima ravne pročišćene linije sa uvučenim i isturenim masama. Nizovi prozora sa mestimično mermerno obrađenom fasadom daju ovom objektu čvrstinu i opravdavaju njen poslovno-stambeni karakter.

Danas se u ovoj zgradi nalazi filijala Komercijalne banke i Dunav osiguranja. Stambeni deo zgrade je u privatnom vlasništvu, a poslednjih nekoliko godina je vršena i dogradnja krovnih delova zgrade.

OŠ „Stanika Radovanović Cana". Odlukom Narodnog odbora 1959. godine je odobreno da se pravi nova osnovna škola u Cetinjskoj ulici. Prema odluci Odbora, postojala su tri razloga izgradnje škole baš na ovom području. Prvi razlog je bio što je to bio deo grada koji nije imao školu, a imao je najveći priraštaj dece, odnosno bio je najudaljeniji deo grada od postojećih školskih objekata. Dru-

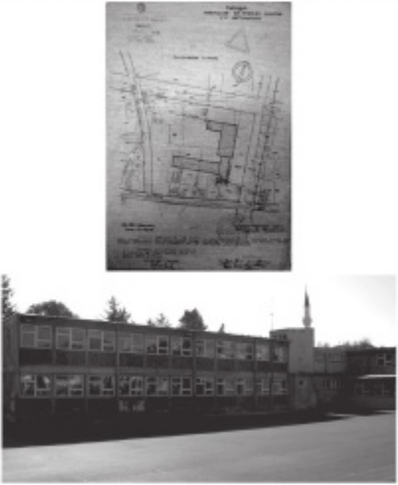

Slika 11 — Skica lokacije OŠ „Stanika Radovanović Cana" iz 1959. godine i današnji izgled (danas OŠ „ Desanka Maksimović") gi je bio razlog zaostalost ovog područja sa velikim brojem siromašnih porodica. I treći razlog je bila lokacija škole. Ona je bila udaljena od svih saobraćajnih linija i objekata koji bi remetili normalan rad škole, sa svih strana je bila opkoljena voćnjacima i imala je sprovedenu vodovod i kanalizaciju. Škola u ovom zaostalom kraju je trebala delovati kao stalan kulturno-prosvetni centar.

Do izgradnje ove osnovne škole u gradu su postojale samo dve osnovne škole koje nisu imale svoje prostorije već su bile smeštene u privatnim zgradama. Te adaptirane zgrade nisu uvek u potpunosti odgovarale zahtevima prosvete, zato se javila potreba za izgradnjom konkretnih školskih zgrada.

Projektom je bilo predviđeno 16 učionica, smeštenih u dva krila zgrade i kroz dve etaže a po četiri u jednom hodniku. Za celu zgradu projektovan je jedan zajednički ulaz i zajednički hol, koji se, delom pregrađen pokretnim panoima, koristi za trpezariju, a ostatak je, zajedno sa trpezarijom u svečanim prilikama, služio kao svečana sala. Svaka od učioničkih grupica ima svoj zaseban sanitarni čvor i izlaz u dvorište.

U prizemlju sa ulaza iz zajedničkog hola je nastavnička zbornica sa kancelarijama direktora i sekretara. Već tada je urađen prostor gde se predviđala fiskulturna sala. Međutim, tokom izrade ovog projekta 1959. godine, ona nije izvedena. Zgrada ima i podrum koji služi za smeštaj ogreva. U dvorištu su smešteni fiskulturni tereni.

Cela zgrada čini samostalni slobodnostojeći objekat u zelenilu sa dominacijom i snažnim pečatom na okolinu. Objekat je ceo dan izložen suncu. Kompoziciono je objekat u to vreme delovao atraktivno. Kao i većina zgrada koje se izgrađuju u tom periodu i ova ima ravan krov čime se imala namera da se utiče na buduće građenje u ovoj sredini. Naglašenim horizontalama težilo se prilagoditi gabaritima urbanističkog kompleksa.

Spoljašnji izgled objekta sličan je većini objekata koji su izgrađeni u periodu obnove, posle Drugog svetskog rata. Ravne linije, prozori u nizu, kaskadne krovne terase i rešetka za nastavu su neke od uobičajenih karakteristika javnih objekata pedesetih godina dvadesetog veka u Novom Pazaru.

Škola menja naziv 1993. godine u „Desanka Maksimović", a početkom dvadeset prvog veka ova škola je dobila i fiskulturnu salu.

Upravna zgrada SUP-a. Sekretarijat za unutrašnje poslove je podneo zahtev za podizanje svoje upravne zgrade u Novom Pazaru 1964. godine. Idejno rešenje projekta izradio je inženjer arhitekture Tomislav Milovanović. Projekat je odobren i izveden na delu bloka koji je oivičen ulicama Isa-bega Ishakovića, Ramiza Koce i Keja 37. sandžačke divizije (nekadašnji Kej 23. oktobra) i ima istu namenu tokom cele istorije postojanja do danas.

Oblik i veličina terena određeni su prema Generalnom urbanističkom planu koji je predviđao regulisanje postojećih, kao i presecanje novih ulica. Prilaz zgradi dat je sa Keja 37. sandžačke divizije. Zgrada je povučena 10 m od regulacione linije ulice Ramiza Koce. Visina ovog dela objekta je P + 3 sprata sa povu-

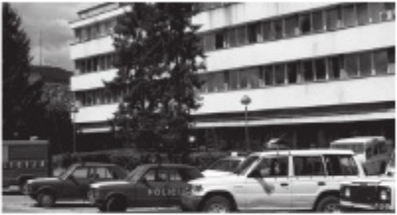

Slika 12 — Zgrada SUP-a

žanim potkrovljem. Ostali delovi zgrade su prizemni sa visinama koje odgovaraju namenama prostorija.

U vertikalnom gabaritu prvi deo je visine P + 3 sprata dok su ostala dva dela prizemna. Figura horizontalnog gabarita zgrade omogućuje formiranje potpuno zatvorenog intimnog dvorišta sa garažama i priručnim radionicama. Dvorište je popločano. Ostale slobodne površine oko zgrade su zatravljene i ozelenjene niskim i visokim drvećem i zadržavaju svoj prirodni pad.

Glavni ulaz dat je sa Keja dok je ekonomski prilaz dat iz ulica Ramiza Koce i Isa-bega Ishakovića. Orijentacija objekta je sever-jug, što je uslovilo orijentisanje prostorija. Kao vertikalna komunikacija projektovano je stepenište, postavljeno centrično u odnosu na trakt. Pored kancelarija u prizemlju je smešten prostran hol sa direktnom vezom sa stepeništem. U odnosu na prizemlje hol je postavljen centrično. Pored hola smeštena je šalter sala. Kotlarnica, ugljara i šljakara su takođe smeštene u prizemlju, ali na nivou trotoara. U prizemnim aneksima smeštene su kancelarije, odnosno radionice, ostave i garaže.

Na trećem spratu data je sala sa odgovarajućom visinom, zbog potrebne kubature. Zgrada je pokrivena ravnom krovnom površinom. Za oblikovanje izgleda upravnog dela korišćen je fasadni kancelarijski element. Ostali izgledi izražavaju svojom spoljnom obradom unutrašnju namenu prostorija — hodnici, hol, garaže itd.

Spoljašnji izgled zgrade pokazuje u kom smeru se kretala savremena arhitektura Novog Pazara. Upotrebom modernističkih postulata, projektant je pokazao klimu koja je vladala u gradnji. Glavna fasada je komponovana asimetrično sa glavnim ulazom na levoj strani. Široke nadstrešnice u prizemlju, motka za zastavu, trakasto bojena fasada u bledo plavoj i beloj boji sa naizmeničnim nizovima prozora deluju skladno i adekvatno nameni objekta.

Radnički univerzitet. Posle oslobođenja imalo se prvenstveno u vidu, i to sasvim opravdano, otvaranje novih škola za decu i omladinu, da bi se sprečio porast nepismenih, da bi se stvorili uslovi za bolju i višu kvalifikovanost radnika a gradu omogućilo da tim putem dođe do sopstvenih stručnih kadrova.

Posle nekoliko godina intenzivnog rada u borbi protiv nepismenosti došlo se do saznanja da se pismenost, ako se ne praktikuje, brzo i gasi. Pitanje pojma pismenosti postavljeno je na nov način. Od 1948. godine traži se njegovo jasnije određenje: pismenost se ne može svesti na pisanje slova i na čitanje, već mora biti podignuta na nivo osposobljavanja ljudi da se pismom služe kao sredstvom i kazivanja koje treba da nađe konkretan smisao i značaj u njihovom životu i radu. Stoga je bilo neophodno pristupiti odraslima s nešto širim programom obrazovanja. Tako je nastao 1948. godine Narodni univerzitet u Novom Pazaru.

Narodni univerzitet je formiran kao ustanova koja organizuje obrazovanje odraslih. Tematika njegovih predavanja imala je glavni cilj: podizanje opšte kulture i opšteg obrazovanja građana. U tom smislu univerzitet je postigao značajan uspeh: ostvario je susret građana s velikim brojem društveno-političkih radnika, naučnika, umetnika, stručnjaka i novinara.

Porastom interesovanja za radničko obrazovanje univerzitet 1956. godine dobija naziv Radnički univerzitet. Veliko interesovanje građanstva dovelo je do neophodnosti izgradnje zgrade koja će zadovoljiti sve potrebe.

Zgrada svojom glavnom fasadom izlazi na ulicu Stevana Nemanje i svojim jednim delom se naslanja na već postojeći objekat, Dom kulture (danas Kulturni centar). Veliki prostor omogućavao je višefunkcionalnu namenu. U njemu i ostalim prizemnim i jednospratnim prostornim propratnim objektima su se nalazile razne radionice, biblioteka, administracija, učionice. Čitav kompleks objekata gradi unutrašnje dvorište, koje se danas koristi kao bašta Kulturnog centra.

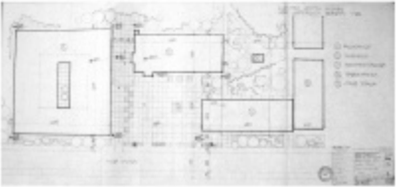

Slika 13 — Dispozicija objekata Radničkog univerziteta 1964. godine

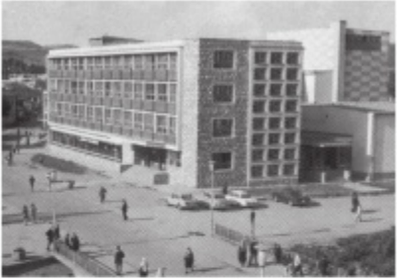

Slika 14 — Radnički univerzitet, danas zgrada Gradske uprave

Glavni objekat Univerziteta je pravougaone osnove sa prizemljem i tri sprata. On je bio povezan sa radionicama i internatom (koji je postojao u sklopu Univerziteta) preko duboke nadstrešnice. U njemu se nalazila administracija, biblioteka i učionice. Ulaz u glavnu zgradu je preko izdignuto postavljenog prizemlja sa stepeništem na desnoj strani fasade. Glavna fasada je samo u prizemlju asimetrična i izdvojena je od spratova dubljom nadstrešnicom. Otvori na spratovima poređani u nizu i uvučeni u ram. Zgrada se završava krovnom terasom. Na slobodnoj bočnoj fasadi javljaju se različiti prozorski otvori, koji s jedne strane udvostručeni bez slobodnog prostora između, a s druge strane su smešteni tako da one izgledaju kao mali otvori na kamenom zidu. Kao i kod svih građevina tog perioda, na fasadi glavnog ulaza je mesto za zastavu.

Radnički univerzitet je prestao da postoji 1974. godine. Tada je u ova zgradu smeštena Opština Novi Pazar, gde se danas nalazi Gradska uprava Novog Pazara.

OŠ „Bratstvo“. Ova osnovna škola projektovana je 1968. godine prema projektu (Č. Vidanovića) koji je bio u skladu sa Generalnim urbanističkim planom kao slobodan objekat sa prizemljem i dva sprata. Zgrada se nalazi u ulici Gojka Bačanina br. 50. Investitor je bila Zajednica obrazovanja Novi Pazar.

Funkcionalno škola je rešena u tri dela: ulazni deo — u prizemlju su ambulanta i nekada je bio garderober, a na spratu je uprava škole; učenički blok atrijumski rešen sa prizemljem i dva sprata (12 učionica, prateći kabineti, hol i toa-

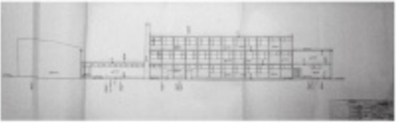

Slika 15 — Detalj projekta OŠ „Bratstvo" iz 1968. godine

leti) i fiskulturni blok — sala za fiskulturu sa ostavom za rekvizite i svlačionicom u sredini. Ceo objekat je projektovan po modularnoj koordinaciji, a konstruktivni sistem škole je skeletni. Pomenuti funkcionalni delovi odvojeni su međusobno dilatacijom. Sva stepeništa, spoljna i unutrašnja, projektovana su kao armirano-betonske table oslonjene na čeone grede.

Objekat je predstavljao modernu građevinu sa dosta svetlih staklenih površina, tako da odnos stakla prema punim površinama preovladuje. Obrada konstruktivnih stubova i serklaža je od veštačkog kamena boje armiranog betona. Na isti način u drugoj boji je obrađen sokl prizemlja. Sva puna platna su gletovana belom terranovom, a svi parapeti su od fugovane opeke. Cela građevina slobodno stoji i poseduje ograđeno dvorište sa sportskim terenima.

Osnovna škola „Bratstvo" u Novom Pazaru je do skoro bila jedna od škola sa najvećim brojem učenika, što je nadmašivalo njene prostorne kapacitete. Izgradnjom nove osnovne škole izvršen je premeštaj učenika početkom školske 2014/2015. godine, što je rasteretilo ovaj objekat.

Slika 16 — Današnji izgled OŠ „Bratstvo"

Transformacijom Novog Pazara početkom druge polovine dvadesetog veka počinje realna modernizacija nekadašnje kasabe. Arhitektura koja u velikoj meri poznajemo danas o Novom Pazaru je svoje začetke imala posle Drugog svetskog rata. Tada je trebalo pre svega zadovoljiti povećane potrebe stanovništva i lokalnih vlasti za podizanjem društveno-administrativnih objekata, kulturno-obrazovnih institucija i građevina javne namene. Kako ne bi došlo do hiperprodukcije, dolazi do izrade prvog urbanističkog plana koji će biti preteča urbanističkog plana gradskog centra. Objekti nastali između ta dva plana oslikavaju prednosti, ali i mane urbanizma tog vremena, koje je sada moguće kritički sagledati i oceniti. Analiza arhitekture odgovoriće i na neka socijalna pitanja. Istaći će i malobrojne školovane nosioce transformacije (Dragutina Grujića, koji se doselio u Novi Pazar, i Tomislava Milovanovića), koji će u početku delovati socrealizmom, dok se njihovi kasniji radovi opredeljuju za modernizam i kombinacija stilova. Plan gradskog centra će podstaći i afirmisati stvaralački pristup memoriji graditeljskog nasleđa i otvoriti novu eru u graditeljstvu Novog Pazara posle 1968. godine.

Najzad, ovaj rad će biti polazna tačka za dalja istraživanja novopazarske novije arhitekture, kako bi se nastavio kontinuitet u naučno-istorijskom radu i dali odgovori na mnogobrojna pitanja o istoj.

LITERATURA I IZVORI

Кадијевић Александар, Видови дистанцирања од појма такозваног националног принципа у архитектонској историографији, *Наслеђе X*, Београд, 2009, стр. 231–235.

Кањевић Викторија, Осврт на делатност Групе архитеката модерног правца, *Годишњак града Београда*, књ. LV–LVI, Београд, 2008–2009, стр. 235–262.

Миловановић Томислав, Андр Ђорђевић, *Допуна урбанистичког плана градског центра у Новом Пазару*, Нови Пазар, 1968.

Ђорђевић Андр, Урбанизам Новог Пазара, *Нови Пазар и околина*, Београд, 1969, стр. 408–421.

ИА „Рас“ Нови Пазар, Ф13(1).

ИА „Рас“ Нови Пазар, Ф19(2).

ИА „Рас“ Нови Пазар, Ф20(4).

ИА „Рас“ Нови Пазар, Ф44(3).

ИА „Рас“ Нови Пазар, Ф47(4).

ИА „Рас“ Нови Пазар, Ф49(1).

ИА „Рас“ Нови Пазар, Ф63(2).

ИА „Рас“ Нови Пазар, Ф64(1).

ИА „Рас“ Нови Пазар, Ф65(1).

ИА „Рас“ Нови Пазар, Ф65(3).

ИА „Рас“ Нови Пазар, Ф69(5).

ИА „Рас“ Нови Пазар, Ф103(1).

Zehra Skrijelj

ARCHITECTURE OF THE PUBLIC BUILDINGS OF NOVI PAZAR BETWEEN THE FIRST (1956) AND DETAILED URBAN PLAN (1968)

Periods of developments of architecture cannot be precisely divided by dates. Variety in styles and combinations of elements of buildings of the XX th century can anticipate different tendencies in architecture from the earlier, purely oriental. Period after the Second World War is period of renewal of city, what will cause also the production of the First General urban plan in 1956. With the first stage of construction were done some particular infrastructure works, so the city started to have contemporary appearance. Planed construction was at the beginning and it was necessary to direct construction on the right way. Even the period from foundation of Institution for urbanism until 1963 is not considered too much progressive in this segment of economic development however some buildings of public apportionment exist which for the first time are built in Novi Pazar. They are witnesses based on which identity of the city was shaped, the city that searched it s position in contemporary economic and cultural streams.

NACIONALNI IDENTITET KOD PRIPADNIKA NACIONALNIH MANJINA NA IZDRŽAVANJU KAZNE ZATVORA

Safudin Plojović
Državni univerzitet
Novi Pazar

UDK 342.724:343.261-052(497.11)
342.731:343.261-052(497.11)

Apstrakt: *Pojam nacionalnog identiteta naglo je počeo da se intenzivira u naučnoj i stručnoj literaturi u poslednjoj deceniji dvadesetog veka s „padom Berlinskog zida". U ime „nacionalnog identiteta" ljudi su se odricali sopstvenih sloboda i bili spremni da pogaze verska i građanska prava etničkih, rasnih i verskih manjina koje nisu mogli da apsorbuju. Od svih vrsta socijalnog identiteta, nacionalni identitet je imao najveći uticaj na istorijske događaje. Posledice za ljudski rod, kroz istoriju, bile su takođe negativne i pogubne za neke nacije i pozitivne za druge. Razumevanje važnosti tog fenomena nema samo teorijsku nego i praktičnu vrednost u podsticanju nacionalnog/etničkog razumevanja i tolerancije. Naša namera je da proučimo identitete i kulturu pripadnika nacionalnih manjina koji su na izdržavanju kazne u penološkim ustanovama u Srbiji.*

Ključne reči: *identitet, nacionalni/etnički, manjine, vera, jezik i zatvor.*

Identitet kao pojam danas se upotrebljava i koristi u različitim naučnim disciplinama kao i u svakodnevnom govoru. Ranije je ovaj pojam najčešće korišćen u filozofiji i psihologiji, ali se zbog njegove multidimenzionalnosti korišćenje pojma proširilo i na druge nauke kako društvene, tako i humanističke, pre svih na sociologiju, politikologiju, etnologiju, kulturologiju, istoriju, antropologiju, semiologiju, komunikologiju. Njegova primena nalazimo u publicistici, kao i u svakodnevnom govoru, gde njegova česta upotreba dovodi do njegovog habanja a samim tim gubljenja njegovog pravog i identičnog značenja. O identitetu možemo govoriti kao fenomenu koji je istovremeno i individualni i kolektivni.

Jedno od osnovnih pitanja vezanih uz konstrukt nacionalnog identiteta jest utvrđivanje i merenje njegovih različitih komponenti. Finijeva (1990) govori o četiri osnovne komponente za koje se pretpostavlja da čine nacionalni identitet:

1. Samoidentifikacija ili samodefinisanje pojedinca kao člana nacionalne grupe. Samoidentifikacija može biti određena poreklom osobe, ali je moguća i kao iskaz vlastitog opredeljenja nezavisno o poreklu. Feather (1994) je proveo više istraživanja na australijskim učenicima i pokazao da je snažnija identifikacija s

nacionalnom grupom povezana s izraženijim favorizovanjem vlastite grupe, većom grupnom pristrasnošću te izraženijim kolektivističkim vrednostima.

2. *Osećaj pripadnosti određenoj etničkoj grupi.* Njegov intenzitet može varirati od snažnog do osećaja samo formalne pripadnosti grupi bez emocionalne vezanosti. S obzirom da se ova komponenta odnosi na emocionalne procese, zbog njihove promenljivosti, teško je merljiva. U većini istraživanja ispituje se preko vezanosti za vlastitu grupu, a katkada i kao osećaj različitosti i izdvojenosti vlastite u odnosu na druge grupe (Phinney, 1990).

3. *Stavovi prema članstvu u grupi koji mogu biti pozitivni ili negativni.* Pozitivni stavovi se najčešće iskazuju kroz pozitivne afektivne reakcije kao što su ponos i zadovoljstvo pripadnošću, te prihvaćanje vlastite grupe. Izostanak pozitivnih stavova i/ili izražavanje negativnih stavova prema vlastitoj nacionalnoj grupi može se posmatrati kao poricanje vlastitog nacionalnog identiteta. Negativni stavovi mogu se manifestovati i kao želja za time da se postane član neke druge nacionalne grupe (Phinney, 1990). Pokazalo se da stariji i slabije obrazovani učesnici iskazuju veći nacionalni ponos, dok razlika s obzirom na pol nije utvrđena (Ćorkalo i Kamenov, 1998).

4. *Uključenost u rad i život vlastite nacionalne grupe odnosi se na to koliko pojedinci učestvuju u održavanju tradicije i kulture svoga naroda.* U istraživanjima najčešće korišteni indikatori uključenosti su: upotreba nacionalnog jezika, način sklapanja prijateljstava i intimnih veza tj. da li je za njih važna pripadnost istoj etničkoj grupi, pripadnost određenoj veri i njeno praktikovanje, učestvovanje u radu i formiranju socio-nacionalnih institucija (zavičajni klubovi, društva), uključenost u političke aktivnosti vezane za boljitak vlastite nacionalne grupe, odabir mesta stanovanja s obzirom na nacionalnu pripadnost, njegovanje nacionalnih vrednosti, interes za zemlju porekla, te poznavanje nacionalne istorije i kulture (Phinney, 1990).

Jedan od najvećih autoriteta iz ove oblasti Entoni Smit navodi da su bitna obeležja nacionalnog identiteta:

1. istorijska teritorija, odnosno domovina
2. zajednički mitovi i istorijska sećanja
3. zajednička masovna, javna kultura
4. zajednička zakonska prava i dužnosti svih pripadnika nacije
5. zajednička ekonomija, s teritorijalnom mobilnošću pripadnika nacije.

Na osnovu svih ovih obeležja nacija se po Smitu može definisati kao *imenovana ljudska populacija sa zajedničkom istorijskom teritorijom, zajedničkim mitovima i istorijskim sećanjima, zajedničkom masovnom, javnom kulturom, zajedničkom ekonomijom, i zajedničkim zakonskim pravima i dužnostima svih pripadnika* (Smit, 2010). Po njemu nacionalni identitet i nacija predstavljaju složene konstrukte sačinjene od više uzajamno vezanih komponenata: etničke, kulturne, teritorijalne, ekonomske i pravno-političke. Pojmovno uzev, nacija je postala mešavina skupova dve dimenzije: građansko-teritorijalnog i etničkog-genealoškog, u srazmerama koje variraju od slučaja do slučaja.

Termini etnički i nacionalni identitet često predstavljaju sinonime i opšte im se značenja umnogome isprepliću. Nacionalni identitet podrazumeva postojanje političke zajednice. Politička zajednica uključuje zajedničke institucije te ujednačen skup prava i dužnosti za sve članove društva, ona uključuje i definisanje ograničenog teritorija s kojim se članovi poistovećuju (Smith, 1991; prema Paratušić, 2001). Kod pojma „etničko" naglasak se stavlja na rod i srodstvo, poreklo nacije i njeno rodoslovlje. Zajedničko poreklo je važno za razlikovanje etničkog od nacionalnog identiteta (Smith, 1991; prema Paratušić, 2001). Pojam „etnički identitet" potiče iz istraživanja koja se odnose na američko područje. U američkom društvu naziv Amerikanac označava pripadnost državi/naciji, a ako nas zanima poreklo pojedinca, tada govorimo o etničkoj pripadnosti. Etničnost je istaknuta u onim slučajevima gde je članstvo u grupi očito, tj. gde su granice među grupama čvrste kao što su npr. različite rase. Jednako tako, za manjinske grupe etnički identitet je važnija komponenta pojma o sebi nego za većinsko belo američko stanovništvo.

Osnovni teorijski okviri unutar kojih se definiše nacionalni identitet su: teorija socijalnog identiteta, model akulturacije i razvojne teorije.

Socijalni identitet

Teoriju socijalnog identiteta postavili su sredinom 70-ih godina dvadesetog veka Tajfel i Turner (1986). To je prva teorija koja je sveobuhvatno zahvatila koncept socijalnog identiteta i stavila ga u središte interesa socijalne psihologije. Teorija se bavi članstvom u grupi, grupnim procesima i međugrupnim odnosima. Njena osnovna pretpostavka je da je već samo članstvo u nekoj grupi dovoljan uslov da se kod pojedinca razvije osećaj pripadnosti. Teorija socijalnog identiteta kaže da pojedinac socijalni identitet stiče na temelju pripadnosti pojedinim grupama tj. njegov socijalni identitet sastoji se od onih aspekata vlastite slike o sebi koji proizlaze iz onih grupa kojima pripada. Nacionalni identitet je deo socijalnog identiteta koji se temelji na osećaju pripadnosti nacionalnoj grupi/naciji. Samo članstvo u grupi dovodi do razvijanja osjećaja pripadnosti, što onda pridonosi pozitivnom samopoimanju. Primarna motivacija pojedinca kao člana grupe je razvijanje pozitivnog socijalnog identiteta, a da bi se to ostvarilo, grupa se nastoji pozitivno vrednovati. Ljudi teže poboljšati svoj pojam o sebi i svoje samopoštovanje, a kako bi to ostvarili teže povećanju poštovanja vlastite grupe.

Model akulturacije

Pojam akulturacije odnosi se na promene kulturalnih stavova, vrednosti i ponašanja zbog kontakta dveju različitih kultura kroz neki vremenski period (Berry, Trimble, Olmedo, 1986; prema Phinney, 1990). Pod akulturacijom podrarazumevamo promenu stavova, vrednosti i ponašanja kod pojedinaca koji pripadaju dvema ili više različitih kultura usled njihove interakcije te dugog i neposrednog dodira. Promene koje se dešavaju usled takvih kontakata su uticajnije na nivou grupe nego na pojedinačnom stepenu. Kada govore o etničkom identitetu, psiholozi koriste ovaj model da opišu kako se razvija etnički identitet manjinskih grupa na nekom području, pri čemu je fokus na činjenici da te manjinske grupe pripadaju kulturama koje su različite od većinske. Proučava se šta se dešava u kontaktu pripadnika tih kultura s dominantnom, npr. zapadnjačkom kulturom. Beri i sar. (1986; prema Phinney, 1990) razlikuju četiri tipa orijentacije prema stepenu identifikacije s manjinskom i dominantnom grupom: *bikulturalizam* (snažna identifikacija s obe kulture), *asimilacija* (snažna identifikacija s dominantnom, a slaba s vlastitom kulturom), *separacija* (snažna identifikacija s vlastitom, a slaba s dominantnom kulturom), te *marginalizacija* (slaba identifikacija s bilo kojom kulturom).

Razvojne teorije

U okviru razvojnih teorija nacionalni identitet predstavlja dinamičan koncept koji je promenljiv u vremenu i kontekstu. Polazište ove teorije je Eriksonova teorija formiranja ego-identiteta u kojoj ostvareni identitet predstavlja rezultat dugotrajnog eksperimentiranja i istraživanja. Ovu koncepciju razvoja identiteta Fini (1990) preuzima i primjenjuje na opisivanje razvoja etničkog identiteta, pri čemu navodi tri faze njegova razvoja:

Prva faza je *faza difuznog, neistraženog identiteta*. U ovoj fazi nalaze se adolescenti i sve osobe koje nisu nikad istraživale etnički identitet. Kod pripadnika etničkih manjina u ovoj fazi javlja se preferencija dominantne kulture.

Druga faza je *faza istraživanja*. Očituje se kroz uključivanje u život vlastite etničke grupe, a svest o pripadnosti vlastitoj grupi raste kroz različite aktivnosti: učestvovanje u kulturnim događanjima, čitanje, informisanje i sl.

Treća faza je *faza internalizacije identiteta*, a znači razumevanje i vrednovanje vlastite etničnosti. Značenje internaliziranog identiteta je različito kod svakog pojedinca i grupe jer postoje različita individualna i kolektivna iskustva. Internalizirani etnički identitet ne znači nužno visok stepen etničke uključenosti, jer pojedinac može biti svestan etničke pripadnosti, a ne upražnjavati običaje.

Od svih kolektivnih identiteta koji su vezani za ljudskih bića, nacionalni identitet je najbitniji i najviše eksploatisan (Harjonah, 2014). Nacionalni identitet svugde je okosnica kampanje za narodni suverenost i demokratiju, kao i za tiraniju nad drugima. Druge vrste kolektivnih identita mogu uticati na njegov smer, ali retko koji može da mu parira ili mu potkopa moć. Kolektivni identiteti kao što su: vera, rasa, pol, klasa, mogu se preklapati i kombinovati sa njim, samim tim ga jačaju i čine ga bitnijim u modernom svetu. U kulturnoj sferi, nacionalni identitet se manifestuje kroz čitav niz pretpostavki i mitova, vrednosti i sećanja, kroz jezik, pravo, u institucijama i ceremonijama. U *društvenom* pogledu, sa stanovišta teritorije, moralne ekonomije, tako i sa stanovišta materijalnih sredstava i veština. S *političkog* stanovišta nacionalni identitet određuje, reguliše i legitimiše političke ciljeve, upravnu praksu i svakodnevni život svakog građanina. Možemo konstatovati da je nacionalni identitet najvažnija komponenta socijalnog identiteta koji ukazuje na sličnosti unutar pripadajuće grupe i razlike od pripadnika drugih, koji je dinamičan i u zavisnosti od datih okolnosti iznova se konstruiše i menja.

Raspadom komunističkog bloka došlo je do sloma klasne ideologije koja je nametnuta kao dominantna, pojavila su se interesovanja za nacionalni i etnički identitet koja su bila sputavana i gušena preko pola veka. U državama komunističkog lagera (Poljskoj, Mađarskoj, Rumuniji i Bugarskoj), propadanjem višenacionalnih zajednica, kao što je raspad SSSR i SFRJ gde dolazi do stvaranja novih nezavisnih nacionalnih država, razdvajanjem Češke i Slovačke, počinje novo nacionalno buđenje i grupisanje. Suprotno ovom nastaje koncept nadnacionalne tvorevine Evropske unije, koji nudi transnacionalni identitet. Dvadeseti vek se završava na aktuelizaciji kolektivnog identiteta, težnji za zajedništvom, gde osnovna jedinica ponovo postaje kolektiv, a počeo je afirmacijom liberalizma i neoliberalizma u ekonomiji, politici, kulturi, čija je filozofija naglašavanje značaja individue u odnosu na društveni značaj ili zajednicu. Poslednjih godina nacionalni identitet je tema interesa mnogih istraživanja prvenstveno zbog političkih zbivanja i čestih sukoba koji su povezani s nacionalnom pripadnošću.

Polazeći od toga da ne postoji celovita studija o identitetu i kulturi pripadnika nacionalnih manjina koji su na izdržavanju kazne u penološkim ustanovama u Srbiji, namera nam je bila da se započne sa proučavanjima koja će nam približiti ovu populaciju i da se prouči njihov identitet. Pošlo se od činjenice da se karakter ustanova za izvršenje krivičnih sankcija negativno odražava na lica koja se nalaze u zatvoru, a posledice su mnogobrojne i zavise od ličnosti osuđenika, kao i tipa i režima ustanove za izvršenje krivičnih sankcija. Cilj ovog istraživanja je da se utvrdi etnički/nacionalni identitet ispitanika, i njegov značaj u celokupnom sistemu identiteta pojedinaca i grupa na izdržavanju kazne zatvora. Istraživanje je realizovano u:

— *Okružnom zatvoru Novi Pazar*, tokom novembra i decembra 2012. i februara i marta 2013. godine. U ovoj ustanovi kaznu zatvora izdržavaju punoletna lica muškog pola, starosti najčešće od 20 do 35 godina. Trajanja izrečenih kazni je do 12 meseci zatvora, ali se obično spaja više manjih kazni, pa se osuđenici duže zadržavaju u ustanovi. Okružni zatvor u Novom Pazaru može da primi do 80 lica, a obično se oko 50 lica nalazi na izdržavanju kazne. U ovom zatvoru postoje služba za tretman, služba za obezbeđenje, služba za opšte poslove i zdravstvena služba.

— *Okružnom zatvoru Subotica*, marta i aprila 2013. godine. Zatvor je kategorisan kao ustanova poluotvorenog tipa namenjen za izdržavanje kazne za odrasla punoletna lica, do tri meseca zatvora i izvršenje mere pritvora. Osuđena lica su radno angažovana na režijskim poslovima i zatvorskoj ekonomiji koja se nalazi na Paliću a poseduje objekte za stoku i plastenički kompleks. Prosečno se u zatvoru na izdržavanju kazne nalazi 40 osuđenih lica, 30 pritvorenih i 10 lica kažnjenih u prekršajnom postupku, a zatvor može da primi dosta više zatvorenika.

— *Kazneno popravnom zavodu Ćuprija*, marta 2013. godine. Ovaj Kazneno-popravni zavod ima više organizacionih i građevinskih celina, a za smeštaj osuđenih lica poseduje dve lokacije. Na lokaciji „stari deo" Zavoda smeštajni kapaciteti za osuđena lica iznose 70 mesta, a za pritvorena lica 90 mesta. Na lokaciji „Ada" nalazi se objekat za smeštaj 180 osuđenih lica koji je otvorenog tipa i prema njemu je cela ustanova kategorisana kao kazneno-popravni zavod otvorenog tipa. U Kazneno-popravnom zavodu organizuje se obuka i rad osuđenih lica za: drvoprerađivačke poslove, metalnu galanteriju, stočarstvo i poljoprivrednu proizvodnju koja se organizuje na površini od 25 hektara. Prosečno se na izdržavanju kazne nalazi oko 200 zatvorenika i 40 pritvorenih lica. U Kazneno-popravnom zavodu Ćuprija postoje sve službe koje su potrebne jednom modernom zavodu otvorenog tipa kakav je ovaj.

— *Kazneno popravnom zavodu Niš* marta i aprila 2013. godine. Prema podacima Ministarstva pravde Zavod raspolaže kapacitetom za smeštaj 1.900 lica lišenih slobode. Međutim, imajući u vidu opremljenost, broj zaposlenih, prateću opremu i sl. optimalne smeštajne mogućnosti Zavoda svode se na 1.200 mesta. Zavod je organizovan po koncepciji irskog progresivnog sistema, sa odeljenjima zatvorenog, poluotvorenog i otvorenog tipa i odeljenjem za izvršenje mere pritvora i ima tri paviljona. Prosečno brojno stanje je 1.050 osuđenih i 100 pritvorenih lica. Pored paviljona i „Bele kuće" u Zavodu postoje: bolnica, dom kulture, škola, magacin obuće i odeće, pekara, kuhinja sa trpezarijom i vešerajem, posetna sala i dve kućice za nekontrolisanu posetu, industrijski pogon „Deligrad", kotlarnice, garaže i odeljenje pritvora. Arhitektonska rešenja su prilagođena funkciji zavoda. U njemu je smešten i Centar za obuku zaposlenih u Upravi za izvršenje krivičnih sankcija.

Uzorak čini 196 osuđenika muškog pola koji su u vreme istraživanja izdržavali kaznu zatvora u Okružnom zatvoru u Novom Pazaru, Okružnom zatvoru u Subotici, Kazneno popravnom zavodu Niš i Kazneno popravnom zavodu u Ćupriji, znali srpski jezik i pristali da učestvuju u istraživanju. Starost ispitanika iz uzorka iznosi od 20 do 65 godina prosečne starosti 34,87 godina. Većina ispitanika živi u gradu — 148, ili 75,5%, a manji broj u selu 48, ili 24,5%. Prema nacionalnosti, ispitanici se mogu razvrstati u grupe: Bošnjaci (102, ili 52,0%), Romi (52, ili 26,5%), Mađari (22, ili 11,2%), Bunjevci (5, što čini 2,6%), Albanci (8, ili 4,1%), Hrvati (3, ili 1,5%), Vlasi (2, ili 1%), Turci (1, ili 0,5%), Rumuni (1, to jest 0,5%). Ukupno 17,9% ispitanika nema završenu osnovnu školu, 34,7% završilo je osnovnu školu, 18,9% započelo srednju školu, 20,9% je završilo srednju školu, a višu školu ili fakultet upisao je 7,7% ispitanika. Pre dolaska u zatvor 51,0% ispitanika je bilo zaposleno, a 49,0% nije. Struktura uzorka prema bračnom stanju je: 42,9% neoženjeni, 13,3% su razvedeni ili žive odvojeno, 34,2% oženjeni prvi put i 9,7% oženjeni drugi put.

Pošlo se od pretpostavke da pripadnici različitih etničkih grupa pokazuju drugačije kulturne karakteristike, odnosno da imaju, u izvesnom smislu i u određenoj meri, drugačiji obrazac ponašanja, i da je te razlike moguće prepoznati, izdvojiti, sistematizovati, definisati, analizirati i kontekstualizovati. Kultura se u ovom slučaju upotrebljava u najširem smislu, tj. odnosi se na set ponašanja u oblasti religije, govora, pisma, ishrane, komunikacije, stanovanja itd. Jedan od bitnih kulturnih identiteta svakako je etnički identitet, koji smo posebno testirali. Prilikom utvrđivanja etničkog identiteta pošlo se od subjektivnih pokazatelja identiteta (izjašnjavanje), koje je onda proveravano na većem broju objektivnih pokazatelja.

Religijska pripadnost. Populacija ispitanika sastoji se od zajednica koje su jednokonfesionalne (Bošnjaci, Mađari, Hrvati, Bunjevci, Turci, Rumuni i Vlasi), i od zajednica koje su višekonfesionalne (Romi, Albanci). Za pomenute jednokonfesionalne zajednice karakteristično je to da je religijski identitet često osnovni ili najvažniji element etničkog identiteta, koji ih razdvaja od većinske populacije u Srbiji. To je naročito izraženo kod Mađara, Bunjevaca i Bošnjaka. Kod pripadnika višekonfesionalnih zajednica Albanaca i Roma religijski identitet nije posebno značajan. Kod Albanaca je nacionalni identitet je izraženiji od religijskog, ali je on ipak značajan, dok kod Roma, s druge strane, religijski identitet nije posebno značajan, i pokazuje se da oni u većini slučajeva dele istu konfesiju sa većinskom populacijom. Ovde bi se posredno mogao izvući zaključak da Romi pokazuju težnju ka oponašanju većinske populacije, težnju ka mimikriji, dok Bošnjaci, Mađari i Bunjevci insistiraju na razlikama u odnosu na većinsku populaciju. Religijska pripadnost prikazana je u Tabeli 1.

Tabela 1. Religijska pripadnost

Nacionalnost	Veroispovest (religijska pripadnost)								Ukupno	
	Islam		Katolik		Pravoslavac		Hrišćanin			
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Albanci	7	87,5	1	12,5	–	–	–	–	8	100,0
Bošnjaci	102	100,0	–	–	–	–	–	–	102	100,0
Bunjevci	–	–	5	100,0	–	–	–	–	5	100,0
Hrvati	–	–	3	100,0	–	–	–	–	3	100,0
Mađari	–	–	22	100,0	–	–	–	–	22	100,0
Romi	8	15,4	–	–	43	82,7	1	1,9	52	100,0
Rumuni	–	–	–	–	1	100,0	–	–	1	100,0
Turci	1	100,0	–	–	–	–	–	–	1	100,0
Vlasi			1	50,0	1	50,0			2	100,0
Ukupno	118	60,2	32	16,3	45	23,0	1	0,5	196	100,0

Svi Bošnjaci (100,0%) i većina Albanaca (87,5%) su islamske veroispovesti. Svi Bunjevci, Hrvati i Mađari su katolici, dok je većina Roma (82,7%) pravoslavne veroispovesti. Veroispovest je veoma složen fenomen za istraživanje. Taj pojam („veroispovest"), povezuje ceo sistem identiteta pojedinca, i može da bude lakmus papir za celokupni sistem stavova i ideologija koje pojedinac poseduje i prihvata. U našem istraživanju nismo, zbog specifičnosti uzorka i okolnosti istraživanja, mogli da dublje zalazimo u problem religioznosti, već smo pokušali da taj problem iskoristimo za jasnije sagledavanje problema etniciteta/nacionalizma.

Zainteresovanost za verske dogme ispitivali smo kroz čitanje osnovne verske literature, Biblije i Kurana. Mađari, Bošnjaci i Albanci pokazuju veliku zainteresovanost za crkvenu dogmu, pošto su u velikom procentu pokazali da su čitali osnovne verske knjige (Bibliju i Kuran). Više od polovine ispitanih Roma nije čitala ni jedna verska knjiga. To ukazuje na njihovu indiferentnost prema verskim dogmama, kao i prema samoj religijskoj pripadnosti, osim kada je u pitanju sticanje nekih koristi od svog religijskog identiteta. Oni zbog toga često situacijski upotrebljavaju svoj verski identitet. Međutim, nezainteresovanost za dogmu u našoj sredini nije obeležje samo romske populacije. Veliki procenat većinskog naroda, takođe, može se označiti oznakom „ritualni vernici": poznaju običaje i strogo ih se pridržavaju, ali o verskom učenju ne znaju mnogo. U Tabeli 2. su prikazani rezultati čitanja verske literature.

Tabela 2. Čitanje verske literature

Nacionalnost	Da li je čitao							
	Bibliju		Kuran		Ni jedno		Ukupno	
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Albanci	1	12,5	6	75,0	1	12,5	8	100,0
Bošnjaci	–	–	85	83,3	17	16,7	102	100,0
Bunjevci	2	40,0	–	–	3	60,0	5	100,0
Hrvati	–	–	–	–	3	100,0	3	100,0
Mađari	20	90,9	–	–	2	9,1	22	100,0
Romi	23	44,2	3	5,8	26	50,0	52	100,0
Rumuni					1	100,0	1	100,0
Turci	–	–	1	100,0	–	–	1	100,0
Vlasi	1	50,0			1	50,0	2	100,0
Ukupno	48	24,5	94	48,0	54	27,6	196	100,0

Većina Mađara (90,9%) je čitala Bibliju, takođe je većina Albanaca (75,0%) i Bošnjaka (83,3%) čitala Kuran, dok pripadnici ostalih narodnosti uglavnom nisu čitali ni jednu versku knjigu. Kod Romske populacije većina je čitala Bibliju (44,2%)

dok njih (5,8%) čitalo Kuran. Hi kvadrat test potvrđuje da u ispitivanom uzorku postoje značajne razlike u čitanju verskih knjiga kod pripadnika različitih nacionalnih manjina koja se nalaze na izdržavanju kazne zatvora ($p < 0,001$).

Slavljenje verskih praznika je dužnost koju nameće zajednica; oni koji izbegavaju da obavljaju tu dužnost mogu biti prepoznati kao potencijalno opasni, te diskriminisani. Praznovanje verskih praznika je održavanje tradicionalnih vrednosti. Većina naših ispitanika 91,8% slavi neki od verskih praznika. Tako veliki procenat se može tumačiti time što je praznovanje verskih praznika jedna od retkih opipljivih veza sa svojom verskom zajednicom, koja je relativno jednostavna za konceptualizaciju i kontekstualizaciju i koja ne zahteva ličnu razradu. Verski praznici koji se slave su retki tokom godine, i ne iziskuju velika odricanja (sem Ramazana, posta koji je veoma rigorozan i traje mesec dana) i imaju svečani karakter. Slavljenje verskih praznika prikazano je u Tabeli 3.

Tabela 3. Koje verske praznike slave

Nacionalnost	Koje verske praznike slavite:								Ukupno	
	Slavu		Ramazan ili Bajram		Božić ili Uskrs		Ni jedno			
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Albanci	1	12,5	7	87,5	–	–	–	–	8	100,0
Bošnjaci	–	–	101	99,0	–	–	1	1,0	102	100,0
Bunjevci	1	20,0	–	–	2	40,0	2	40,0	5	100,0
Hrvati	–	–	–	–	3	100,0	–	–	3	100,0
Mađari	8	36,4	–		11	50,0	3	13,6	22	100,0
Romi	37	71,2	4	7,7	1	1,9	10	19,2	52	100,0
Rumuni	1	100,0	–	–	–	–	–	–	1	100,0
Turci									1	100,0
Vlasi	2	100,0	–	–	–	–	–	–	2	100,0
Ukupno	50	25,5	113	57,7	17	8,7	16	8,2	196	100,0

Većina Bošnjaka (99,0%) i Albanaca (87,5%) slavi Ramazan i/ili Bajram. Većina Roma (71,2%) i svi Vlasi i Rumuni slave slavu, dok svi Hrvati, kao i 50% Mađara slave Božić i/ili Uskrs. Hi kvadrat test potvrđuje da u ispitivanom uzorku postoje značajne razlike u slavljenju verskih praznika kod pripadnika različitih nacionalnih manjina koja se nalaze na izdržavanju kazne zatvora ($p < 0,001$).

Jezik kojim govore je jedan od najvažnijih segmenata u očuvanja identiteta. On ima veoma važnu ulogu kada pripadnici jednog naroda nemaju svoju državu maticu ili žive van nje, kao manjina , izbeglice, ili su na privremenom radu. Jedan od nevidljivih indikatora nacionalnog identiteta je jezik. Nevidljivi indikatori proizlaze iz jezika i kulture: akcenat, gramatika, imena, rečnik (Horowitz, 2000). Maternji jezik je sintagma koja se odnosi na jezik koji ispitanik prvi progovori u životu, odnosno za jezik koji ispitanik najbolje govori. Benedikt Anderson u maternjem jeziku vidi inherentno i suštinsko obeležje nacionalnog identiteta (Benedikt, 1998). Benedikt kao suštinsko obilježje identiteta vidi jezik i on smatra da su jezici ukorenjeni dublje od bilo čega drugog u današnjem društvu (Milošević Đorđević, 2003). Koliko je jezik važan možemo videti po tome da se nekada termin jezičke manjine bio u upotrebi kao sinonim za nacionalne i etničke grupacije ali je on napušten jer teško naći čisto jezičku manjinu. Budući da je većina naših ispitanika bilingvalna, tj. da koristi i jezik svoje zajednice i jezik većinskog naroda, pokušali smo da utvrdimo koji jezik i na koji način koriste u privatnoj sferi. Na taj način saznajemo kako funkcioniše njihov etnicitet, odnosno kako se i u kojim prilikama upotrebljavaju određeni kulturni elementi (Nedeljković, 2007).

Tabela 4. Kojim jezikom govore sa porodicom

Nacion	Koji jezik govore sa porodicom																	
	Albanski		Bosanski		Hrvatski		Mađarski		Romski		Rumunski		Turski		Vlaški		Srpski	
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Albanci	8	100																
Bošnjaci	–	–	87	85,3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	15	14,7
Bunjevci	–	–	–	–	–	–	1	20,0	–	–	–	–	–	–	–	–	4	80,0
Hrvati	–	–	–	–	2	66,7	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	33,3
Mađari	–	–	–	–	–	–	21	95,5	–	–	–	–	–	–	–	–	1	4,5
Romi	–	–	–	–	–	–	–	–	36	69,2	–	–	–	–	1	1,9	15	28,8
Rumuni	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	100
Turci													1	100				
Vlasi	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	50,0	–	–	–	–	1	50,0
Ukupno	8	4,1	87	44,4	2	1,0	22	11,2	36	18,4	1	0,5	1	0,5	1	0,5	38	19,4

Većina ispitanika sa porodicom govori jezike svoje zajednice, a 38 (19,4%) njih sa porodicom govori srpski jezik i to u najvećem broju Bunjevci (80,0%) i Romi (28,8%). Porodična tradicija i uticaj porodice na njene članove imaju veliku ulogu u očuvanju identiteta uopšte. Jezik je jedan od najvažnijih segmenata u očuvanju identiteta. On ima veoma važnu ulogu kada pripadnici jednog naroda nemaju svoju državu maticu ili žive van nje, kao manjina, izbeglice, ili su na privremenom radu.

Zaključak

Naši ispitanici su različite veroispovesti. Bošnjaci, Mađari, Bunjevci i Hrvati su jednokonfesionalne zajednice, dok su Romi i Albanci višekonfesionalne zajednice. Svi Bošnjaci, većina Albanaca i manji deo Roma je islamske veroispovesti, Mađari, Bunjevci i Hrvati su katolici, dok su većina Roma pravoslavci.

Od ispitanika koji su relevantni za naš uzorak, Mađari (90,9%), Bošnjaci (83,3%) i Albanci (75,0%) su čitali osnovne verske knjige (Bibliju i Kuran). Većina pripadnika islama pokazuje veliku zainteresovanost za verske dogme, pošto je prema našim istraživanjima većina njih Bošnjaka 83,3% i Albanaca 75,0% čitala osnovnu versku literaturu Kuran, kao i većina Mađara 90,9% Bibliju. Verska literatura slabo je dostupna pripadnicima islama a zavodske biblioteke je gotovo i ne poseduju i sve se svodi na njenu individualnu nabavku. Pravo držanja i čitanja ove literature osuđenici slabo primenjuju zbog straha za ličnu ugroženost, od njenog skrnavljenja i gubitka svojih beneficija od strane drugih osuđenika i zavodskog osoblja.

Pripadnici islama svoj nacionalni identitet, kao tradicionalnu vrednost koju treba održavati kao i većina ostalih ispitanika, neguju preko verskih praznika. Većina muslimana, Bošnjaka 99,0% i Albanaca 87,5%, slavi Bajram i Ramazan, koji su za njih svečarskog karaktera. Božić i Uskrs kao verske praznike slave katolički vernici, a slavu slave većinom Romi.

Isključivo kao svoj maternji jezik Albanci smatraju albanski, Mađari smatraju mađarski jezik, Bošnjaci (87,3%) smatraju bosanski jezik, Romi (80,8%) smatraju romski jezik. Većina ispitanika bolje govori maternjim jezikom (54,6%), nego srpski jezik (16,3%) ili podjednako (29,1%), sa porodicom maternjim jezikom govori većina ispitanika (90,6%). Većina ispitanika jezik svoje zajednice smatra za maternji jezik, bolje ga govori nego srpski jezik i njime govori sa svojom porodicom. Korišćenje maternjeg jezika i pisma, osim komunikacijskog, ima i simboličku funkciju, odnosno identifikacijsku funkciju kod nacionalnih zajednica. Nacionalna literatura, kao i informisanost preko časopisa, zbornika, i ostalih oblika, svoje nacionalne zajednice skoro i da ne postoji. Jezička barijera predstavlja poseban problem kada su u pitanju mere zaštite zatvorenika, disciplinske procedure, pritužbe zatvorenika, pravna pomoć, kategorizacija kao i pravilnici zavodske ustanove, što je naročit problem za pripadnike, mađarske, albanske i romske nacionalne zajednice, dok kod Bošnjaka zbog sličnosti jezika ono ne postoji. Naše istraživanje ukazuje na hitno poboljšanje bibliotečkog fonda verskom literaturom, kao i informisanosti putem štampanih izdanja na jeziku nacionalnih zajednica, saradnju penalnih ustanova sa nacionalnim savetima, verskim zajednicama i ostalim institucijama koje su vezane za njih.

Naučni doprinos ovog istraživanja predstavljaju rezultati koji mogu značajno doprineti razumevanju problema i poboljšanju situacije nacionalnih manjina u našim penalnim ustanova, gde sistem izvršenja krivičnih sankcija treba da postavi principe i pravila dobre organizacije izvršenja na opšte prihvaćenim standardima, koja su sadržana u dokumentima međunarodnog karaktera, koja imaju za cilj izjednačavanje uslova izvršenja i zaštitu ljudskih prava u ovoj oblasti, bez obzira na njihove razlike i specifičnosti.

LITERATURA

Benedikt, A. (1998). ***Nacija: zamišljena zajednica.*** Beograd, Biblioteka Episteme Plato.

Čorkalo, D. i Kamenov, Ž. (1998). ***Nacionalni identitet i međunacionalna tolerancija,*** Izvještaj s VIII. Ljetne psihologijske škole, Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Horowitz, D. (2000). ***Ethnic Groups in Conflict.*** Berkley, University of California Press.

Milošević-Đorđević, J. (2003). Jedan pokušaj teorijskih razmatranja nacionalnog identiteta. ***Psihologija*, 36** (2), 125–140.

Nedeljković, S. (2007). ***Antropologija savremenosti.*** Beograd, Srpski genealoški centar.

Panzalić, A. (2001). ***Nacionalni identitet i socijalna distanca Hrvata i Bošnjaka.*** Neobjavljeni diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Phinney, J. S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: review of research. ***Psychological Bulletin,*** 108(3), 499–514.

Плојовић, С. ([illegible]). ***[illegible] у Србији.*** Докторска дисертација. Београд: Веће за мултидисциплинарне студије Универзитета у Београду.

Smit, A. (1998) ***Nacionalni identitet.*** Beograd, Biblioteka XX vek.

Tajfel, H. (1981). ***Human groups and social categories: Studies in Social Psychology.*** Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Tajfel, H. i Turner, J. C. (1986). ***The Social Identity Theory of Intergroup Conflict. The Social Psychology of Intergroup Relations,*** (pp. 33–47). Monterey, CA: Brooks/Cole.

Safuadan Plojovic

NATIONAL IDENTITY BY NATRIONAL MINORITY MEMBERS ON PUNISHMENT STANDING IN PRISON

Concept of national identity rapidly started to be intesive in scientific and expert literature in the last decade of XXth century with 'the fall of the Berlin wall'. In the name of "national identity" people were renounced their own freedoms and from jepardizing foreigners, they were ready to trample down religious and civil rights of ethnic, race and religious minorities, that they could not absorbe. From all of kinds of social identity, national identity had the bigest influence on the historic events. Consequences for human kind, trough history, were certanly negative and balefully for some nations and positive for the others. Understanding of importance of that phenomenon hasn't got only teoretical but also practical value in initiative national- ethnic understanding and tolerance. Our intention is to study identity in cultur of national minority members that are in punishment standing in prison in penitentiary institutions in Serbia.

ISTORIJSKO-PRAVNI ASPEKT RADA KAO OBLIKA TRETMANA OSUĐENIH LICA

Emil Turković
OŠ „Rifat Burdžović Tršo“
Karajukića Bunari

UDK 343.818

Apstrakt: *Osuđena lica nemaju formirane radne navike. Zbog toga je neophodno kod njih razvijati radne navike i afinitet prema radu, što se postiže njihovim uključivanjem u razne oblike radnih aktivnosti koji najbolje odgovaraju njihovom osposobljavanju za život na slobodi. Funkcija rada je dvojaka — vaspitna i profesionalno osposobljavajuća. Oblici profesionalnog osposobljavanja mogu biti različiti — zanatski, poljoprivredni, industrijski, intelektualni i drugi. Rad treba da bude društveno koristan, da odgovara sposobnostima osuđenika, on ne sme da bude ponižavajući i da vodi izazivanju osećanja prinude i apatije. Akcenat je stavljen na rad, kao oblik profesionalnog osposobljavanja i sredstva za borbu protiv dokolice osuđenih lica unutar kazneno-popravnih ustanova. U prvom delu rada autor, pored uvodnih napomena o radu osuđenih i inkarcerisanih (zatvorenih) ljudi, predstavlja tripartitnu podelu istorijskog razvoja rada osuđenih lica, a rad osuđenika posmatran u različitim periodima svoga razvoja. U drugom delu rada izložen je pregled vrsta kazneno-popravnih ustanova posmatran kroz uticaj radnog osposobljavanja osuđenika na razvoj različitih penitencijarnih ustanova.*

Ključne reči: *Osuđena lica, rad, tretman, profesionalno osposobljavanje, život na slobodi, vaspitanje, regeneracija, pravo, obaveza, radne aktivnosti, interesi, sklonosti.*

PRVA FAZA RAZVOJA RADA OSUĐENIH LICA

Najstariji period, možemo podvesti pod prva faza koja obuhvata rad slobodnih ljudi koji je smatran poniženjem i degradacijom same ličnosti i kada je rad, kao i kazna, bio sredstvo prinude i represije. Kako se povećavao broj ljudi i njihova koncentracija u prvim većim zajednicama, menjao se i odnos prema radu, od prvih porodičnih paleolitskih zajednica, u kojima je rad bio isto što i svakodnevni život — skupljanje hrane i lov, ali stvar slobodnog izbora (u kojem se ipak na neki tadašnji viši način shvatalo da je sloboda — nužnost) i da treba raditi i skupljati hranu da se preživi, do pojave prisilnog rada sa prvim robovima u neolitu kod izvođenja većih radova za potrebe prvih gradova i država (piramida, hramovi, brane, kanali). Takav odnos prema radu, u kojem su se najteži fizički poslovi — prepuštali robovima, a rad (osobito teški fizički) shvatao kao nužno zlo, stvorio je i filozofsku misao koju je najjasnije izrazio Platon, o dihotomiji sveta, na idealan idejni (misaoni) i na njegov loš odraz, realni fizički, nesavršeni svet. Ta misao je preko Platona i neoplatonističkih filozofa postala sastavni deo hrišćanstva i došla do izražaja u podeli rada i u učenju *sedam* slobodnih veština (*septem artes liberales*) i potpunom odvajanju dveju komponenti rada — uma i *fizičke* snage (Лукић 1979: 39).

Rimski putopisci i istoričari su zabeležili da su mnoga keltska plemena posedovala robove, ali da robovi i rad zatočenih ljudi u praistorijsko doba u Evropi nije postojao. Zatvaranje i korišćenje takvog rada je bilo retko u toj lovačko-sakupljačkoj populaciji jer se ona razvijala kao sistem društvene i socijalne satisfakcije potreba njenih članova. Kod Rimljana i Egipćana i mnogih drugih naroda, ratni zarobljenici i osuđena lica postajali su robovi. Istorijski izvori ukazuju da su robovi zidali piramide, gradili javne drumove i velike građevine.

U Grčkoj su robovi veslali na galijama, radili na utvrđenjima, u državnim rudnicima. Podaci o robovima u Staroj Grčkoj potiču još iz doba Mikenske Grčke tj. od poslednjeg dela bronzanog doba Stare Grčke. Dokumenta govore, da je svaki stanovnik Atine posedovao barem jednog roba. Međutim, Stoici toga doba su prvi koji kritikuju ropstvo u pisanoj istoriji. U nekim grčkim gradovima — državama, polisima, oko 30% populacije stanovništva sastojalo se od robova, ali plaćeni i rad robova izgleda da su bili podjednako važni (Finley 1960: 68–70).

Rimljani su, između ostalog, nasledili i kulturu porobljavanja i pretvaranja ratnih zarobljenika u robove, od Grka. Kako se Rimska Republika širila, tako je zahvatala sve veća prostranstva i porobljavala sve više ljudi koji su radili na rimskim farmama i domaćinstvima. Tako je rad zarobljenih ljudi postao važan stub rimskog napretka i ekonomskog razvoja. Takođe, zabeleženo je da su i slobodni ljudi Rima mogli postati robovi, kako zbog dugova, tako i zbog nekih devijantnih, ako ne i kriminalnih radnji prema rimskom društvu, gde bi radili najteže poslove i čak bili poslani u arene gde bi se borili do smrti. Ipak, mora se istaći da robovlasništvo i korišćenje radne snage u tom istorijskom razdoblju, ne može se objediniti sa drugim sistemima prinudnog rada koje smo naveli: prinudni rad zatvorenika, ili druge oblike neslobodnog rada, u kome ljudi koji rade nisu smatrani za vlasništvo. U daljem razmatranju istorijskog razvoja rada osuđenih i zatvorenih ljudi videćemo da će ta konstatacija biti od presudnog značaja za stvaranje novih teorija i uniformnog stava o radu osuđenih lica (Cunliffe 2000: 160).

DRUGA FAZA — RAD KAO KAZNA

Period od pojave kazne zatvora, krajem XVI veka, do početka XX veka može se tretirati kao druga faza u istorijskom razvoju tretmana rada u penitencijamim ustanovama. Tada lišavanje slobode počinje da se tretira kao kazna, a rad osuđenika, koji je tada bio obavezan, kao dodatak toj kazni. Rad je tada predstavljao sredstvo kojim će se otežati položaj osuđenih lica, a ne olakšati, nešto što će povećati retributivni karakter kazne prema učiniocu krivičnog dela.

U Španiji su osuđena lica radila u rudnicima srebra. U Francuskoj prvi pisani izvori o osuđeničkom radu potiču iz 1532. godine. Začetak zamisli o uvođenju rada i razvijanja radnih navika potiče još iz XVI veka, kada su londonsko popravilište Brajdvel (1557) i amsterdamsko popravilište (1589) osnovano kao ustanove „*radne rehabilitacije*" za skitnice, pijance i neradnike. Holandija, Francuska, Engleska i druge zemlje su tokom XVI i XVII veka podizale posebne zavode za ove kategorije lica kako bi ih osposobili za rad i odvratili od delinkventnog ponašanja (Константиновић Вилић, Костић 2011: 160).

Ovaj period XVI veka je prethodio jednom mnogo surovijem načinu kažnjavanja osuđenih lica, kazneno prevođenje ili još poznato kao „*Banishment*" i prinudna deportacija. Taj period je obuhvatao slanje osuđenih lica iz Engleske, pa kasnije i Francuske u kažnjeničke kolonije u periodu od 1610. godine pa sve do 1868. godine. Kroz čitav ovaj period „rad u okovima" bio je sinonim za surovost i primenjivan je za kažnjavanje i ispaštanje, a manje radi racionalne koristi. Osnovno obeležje rada, kao kazne, bila je primena sile i surovosti pod kojima je rad izvršavan, u izrazito nehumanim i ponižavajućim uslovima, bez ičega zauzvrat. U pojedinim državama, od XVI veka, rad je dobio osobinu beskorisnosti ili obesmišljenosti (Finley 1960: 67).

Zanatlije su preko svojih cehova ili bratovština (u to su bili uključeni i slikari, kipari, arhitekti/graditelji, lekari) uspeli obezbediti neka prava od lokalnih feudalaca i slobodnih gradskih komuna, ali više u okviru svog društvenog položaja kao slobodnih građana, nego u odnosu na rad, on je i nadalje ostao u okviru trgovačkog prava — odnosno ugovornih odnosa kupac — prodavac. Rad (posebno onaj teški fizički) je i nadalje ostao predmet prisile. Morali su ga obavljati potčinjeni po nalogu svojih gospodara, bilo kao kmetovi i sluge ili kao robovi, koji su zabranjeni tek od početka 20. veka. Ranije je postojala kazna prinudnog rada, ali takav rad je bio okrenut protiv prevaspitanja osuđenih lica, a za cilj je imala pojačavanje kazne zatvora kao dodatak toj kazni. Danas je ukinut rad kao kazna i oblik mučenja u mnogim zemljama, a umesto njega je uveden rad kao terapija, kao oblik prevaspitanja osuđenih lica (Кнежић 2009: 8).

Francuska je zemlja koja je u XVII i XVIII veku predvodila put u pogledu reforme zatvora i postupanja prema zatvorenicima, zajedno sa Engleskom i drugim evropskim državama toga doba. Mnogi srednjovekovni gradovi u Engleskoj i Francuskoj, kao i u većini evropskih država, imali su lokalne tamnice, po pravilu veoma male, u koje se moglo smestiti i preko 30 lica. Ovakav način zatvaranja lica je imao veoma veliki značaj u doba dominacije inkvizitornog postupka jer su zatočenici izlagani raznim oblicima mučenja i torture kako bi se od njih iznudilo priznanje. Ovakvo zatvaranje se koristilo i kao supsidijarna mera za neplaćeni dug ili novčanu kaznu, a izuzetno se koristilo za zatvaranje jeretika i političkih protivnika. Današnje kaznene ustanove potiču upravo od takvih tamnica u koje su zatvarana lica koja je po tadašnjim shvatanjima trebalo *„popraviti“* (Reynolds 1998: 33–40).

U Engleskoj su u XVII veku postojali takozvani radni domovi (*workhouses*) u kojima su boravila lica o kojima se niko nije želeo starati, skitnice, radnici oterani sa imanja, duševno i telesno bolesna lica, koja su tu dobijala hranu, ali nisu smela napuštati te domove i morala su veoma naporno da rade. U Francuskoj su zatvorenici mogli da rade za administraciju penitencijarne ustanove (direktno, obavljajući poslove povezane sa funkcionisanjem zatvora, ili za Régie Industrielle des Établissements Pénitentiaires, ekvivalent našoj Upravi za izvršenje krivičnih sankcija, koja proizvodi i prodaje robu koju proizvode osuđena lica) ili mogu da rade za privatne kompanije, radeći na osnovu ugovora o iznajmljivanju zatvoreničkog rada između penitencijarne ustanove i kompanije. Međutim, od Francuske revolucije 1789. godine pa na ovamo, zatvorski sistem je bio pod okriljem i uticajem novog Krivičnog zakona Francuske (Code Penal). Neki zatvori postali su gotovo fabrike, u XIX veku, vodile su se mnoge i oštre polemike o odnosu između rada na slobodi i rada osuđenih lica (Cunliffe 2000: 155–159).

Rad osuđenika je privremeno zabranjen tokom revolucije 1848. godine. Da bi se odmah nakon toga zatvori u Francuskoj specijalizovali u proizvodnji robe široke potrošnje i prodaji iste vladinim sektorima i zadovoljavajući potrebe istrošene zemlje. Jedan od primera je i proizvodnja robe, tačnije uniformi za stražare, proizvedene radom osuđenika u jednom zatvoru a prodate drugom zatvoru. Paralelno sa industrijskom revolucijom javlja se i potreba za radom osuđenika na mašinama, gde se nije zahtevala veća stručnost osuđenih lica, za potrebe industrijskih pogona u blizini zatvora, uglavnom preko ugovora o iznajmljivanju radne snage iz zatvoreničke populacije.

Sa druge strane, zatvori u Engleskoj, za vreme viktorijanskog perioda, su upošljavali zatvorenike na poslovima kao što su „ljudski proizvodni točak“, gde je ljudska snaga služila kao pokretačka sila, i u nekim slučajevima, to je bio proizvodni rad gde se melje žito, a postojale su situacije gde rad osuđenih lica nije imao svrhu. Slični poslovi su uključivali „mašinu sa ručkom“ (uređaj na kojem su zatvorenici morali da okreću ručku, samo da bi pokretali lopatice kroz pesak u bubnju), i tzv. „eksplozivna vežba“, nošenje topovskih đuladi po krugu zatvora bez razloga (O'Brien 1982: 210–220).

Ipak, vremenom se javlja polu-kazneni rad zatvorenika koji je obuhvatao čišćenje kučine ili konoplje: rasparanje starih konopaca kako bi se napravili zaptivni materijali za ploveće objekte. U britanskoj imperiji u 19. veku, težak rad postao je standardna karakteristika robije kako je kazneni prevoz ugašen. Iako je izrican za teške zločine (npr. silovanje, pokušaj ubistva, ranjavanje sa namerom), isto je tako široko primenjivan u slučaju bagatelnog kriminala, kao što su sitne krađe i skitnje, kao i devijantno ponašanje bez žrtava koje je smatrano manje štetno za društvo kao celinu.

Rad osuđenih lica je ponekad koristan. U Inverarai zatvoru u Škotskoj, koji je sada muzej za posetioce koji žele da osete duh XIX veka i tadašnjih zatvora, zatvorenici su u njemu radili 1839. godine i do deset sati dnevno. Većina muških zatvorenika je pravila mreže za ribolov na haringe ili čistila kučinu ili konoplju (Inverarai je bio prometna luka za ribolov haringe); oni sa veštinama su često zapošljavani gde bi taj rad mogao da se koristi, kao što su pravljenje obuće, krojenje ili stolarija. Žene zatvorenici su čistile kučinu, plele čarape ili šile (Reynolds 1994: 33).

Oblici rada kao dodatak kazni uključivali su: „točak na ljudski pogon — Treadmills", kao i neke poslove koji su poprimali oblik besmislenosti, kao što je rasparanje konaca. Treadmills za kazna su korišćeni u zatvorima u Velikoj Britaniji od 1818, oni su izgledali kao 5 metara seliva sa točkovima sa 24 lopatice oko šest metara cilindra. Zatvorenici su morali da rade šest ili više sati dnevno, od 5.000 do 14.000 metara penjanja vertikalno. Dok je svrha bila uglavnom kaznena, mlin je mogao da melje žito, pumpa vodu ili ventilaciju. Eksplozivna vežba uključuje spuštanje bez savijanja kolena, podižući tešku topovsku đulad polako do visine grudi, pomerajući se tri koraka desno, zameniti ga na zemlju, tri koraka nazad, i ponavljanja, sa premeštanjem topovske đuladi sa jedne gomile na drugu. Mašina sa ručkom ili na navijanje je mašina sa drškom koja se pokretala ljudskom snagom, a sastojala se iz četiri velike šolje ili posude koje se okreću kroz pesak unutar bubnja, ne radeći ništa korisno. Muški zatvorenici morali su da okrenu ručku 14.400 puta dnevno, kako je zabeleženo na brojčaniku. Upravnik ili stražar je mogao da oteža zadatak zatezanjem zavrtnja, otuda slang termin „šraf" za čuvara ili upravnika (O'Brien 1982: 220–232).

Drugi oblik „rada" koji su smislili u Engleskoj sastojao se u sledećem: zatvoreniku se davalo klupko raznobojnih konaca. On mora za dan da ih razdvoji po bojama. Kada je posao bio gotov, u ćeliju bi ulazio čuvar, ponovo pomešao konce i rekao: „Ovo ti je posao za sutra". U Engleskoj, kad je zatvorska komisija 1863. godine otkrila kako zatvorenici zarađuju neobično mnogo, njihova se zarada svela skoro na nulu, ako se ne računa neznatno smanjenje kazni za zatvorenike koji marljivo rade. U engleskim zatvorima zatvorenicima daju takvu vrstu posla da tek iskusni radnici mogu da zarade više od 50 penija dnevno (obućari, krojači i pletači korpi). Na drugim vrstama rada, zatvorenički rad, preveden na tržišnu vrednost, kreće se između 12 i 40 penija dnevno (Кропоткин 2007: 2).

Britanske kaznene kolonije u Australiji između 1788. god. i 1868. god. daju veliki istorijski primer rada osuđenih lica u tom periodu. Australija je dobila hiljade prevezenih osuđenih radnika, od kojih su mnogi dobili oštre kazne za sitne prestupe u Britaniji ili Irskoj.

Zakon o robiji iz 1853. godine je sada već zastareli i ukinuti zakon Velike Britanije koji je regulisao položaj zatvorenika i njihov rad i služenje za vreme izdržavanja kazne zatvora (član 16. i 17) izvršio je zamenu transporta zatvorenika u kaznene kolonije za rad zatvorenika, osim u slučajevima gde bi osoba bila osuđena na prevoz u kaznenoj koloniji doživotno ili za period ne kraći od 14 godina. Zakon o robiji, sa izmenama i dopunama iz 1857. godine, članom 2. ukida kaznu prevoza u kaznenu koloniju u svim slučajevima i pod uslovom da u takvim okolnostima u kojima bi osoba bila osuđena na prevoz u kaznenu koloniju, presuda bi bila preinačena na prinudni rad umesto toga (Reynolds 1994: 40–48).

Kazna prinudnog rada se izdržavala u zatvorima, a sprovođenje osude je kontrolisano od strane Ministarstva unutrašnjih poslova i zatvorskih komisija koje je organizovala država. Nakon izricanja presude, osuđenici u zatvorima su bili klasifikovani prema ozbiljnosti prekršaja za koji su osuđeni i njihovih prethodnih krivičnih dosijea. Prvi put prestupnici su bili klasifikovani u klasu zvezda, lica koja nisu pogodna za klasu zvezda, ali bez ozbiljnih osuda bi se svrstali u srednju klasu, i stalni prestupnici će biti klasifikovani u klasu povratnika. Vodilo se računa da se osigura da se osuđenici u jednoj klasi neće mešati sa osuđenicima u drugoj. Do kraja 1885. godine, 75% od svih zatvorenika u zatvorima Engleske su bili uključeni u neku vrstu produktivnog rada, uglavnom preko privatnih ugovora i lizing sistema osuđeničkog rada. Do 1935. godine deo osuđenika koji rade pao je na 44%, a skoro 90% od njih su radili u državnim programima rada osuđenih lica, a ne za privatne izvođače (Elliot 1962: 25).

Ovakav način tretmana radom je postao zakonski zastupljen u svim zemljama koje su mogle da organizuju rad osuđenika u svojim penitencijarnim ustanovama. Ipak, to nije bilo uvek prihvaćeno. U ćelijskom sistemu (sistem izolacije), rad je bio potpuno isključen jer je bio u suprotnosti sa kvekerskom idejom ispaštanja. Tek je po zalaganju penologa — reformatora, uveden rad osuđenih lica kao sredstvo pomoću koga je u kaznenim zavodima trebalo odstraniti besposličenje i održati disciplinu.

Takođe, motivacija je bila u ostvarivanju prihoda za kaznenu ustanovu. U samoj svojoj suštini, osuđenički rad je tada značio pojačavanje retributivne prakse, i imao je iscrpljujući karakter, bez prava na nadoknadu. Jedan od značajnijih dokumenata i zakona, kako u Evropi tako i u svetu, je Krivični pravosudni Akt Velike Britanije iz 1948. godine, koji je doneo Parlament Ujedinjenog Kraljevstva. Krivični pravosudni Akt je jedna od najvažnijih mera koje se odnose na reformu krivičnog prava i administracija za izvršenja krivičnih sankcija. Njime je ukinuta kazna prinudnog i teškog rada osuđenih lica i zatvorske divizije u Engleskoj i Velsu (O'Brien 1982: 220).

RAD KAO OBLIK TRETMANA OSUĐENIKA

Treća faza donosi novitet da rad osuđenika nije ni dopunski niti represivni deo kazne, već se tretira i primenjuje kao terapeutsko sredstvo profesionalne rehabilitacije i osposobljavanje osuđenih lica za život na slobodi, gde će postati koristan deo društvene zajednice. Početak XX veka, donosi period reformskih uticaja, kako u penologiji tako i u promeni shvatanja penologa o tome šta kazna zatvora treba da predstavlja i koje mesto tretman rada osuđenih lica treba da zauzme u procesu resocijalizacije istih. U ovoj trećoj fazi rad osuđenika predstavlja sredstvo za resocijalizaciju i prevaspitanje osuđenih lica. Ovaj, tada moderni koncept osuđeničkog rada prihvaćen je u zakonodavstva većeg broja zemalja tek u drugoj polovini XX veka (Константиновић Вилић, Костић 2011: 164–193).

Ipak, do pojave ovakvog zajedničkog stava oko rada osuđenih lica kao oblika tretmana, nije došlo lako. Naime, mnogi totalitarni režimi su koristili rad osuđenih lica i dalje kao vid mučenja i torture političkih neistomišljenika i drugih zatvorenika, s ciljem slanja u radne logore gde su osuđenici eksploatisani i čak ubijani teškim poslom. Sovjetski Gulag je jedan od tih sistema, koji je bio nastavak sistema rada osuđenih lica carske Rusije, koji se tada zvao Katorga, ali na mnogo široj razmeri.

Gulag je na svom vrhuncu brojao preko 70.000 zatvorenika. Interesantno je istaći da su Gulag kampovi počeli da rade za vreme vladavine Lenjina, a ne Staljina, i da je rad osuđenika u njima imao duboke ekonomske implikacije na celokupno socijalističko društvo na slobodi i generalni napredak socijalističke Rusije isključivo zbog jeftine radne snage osuđenih lica koja su bila uključena u razne oblike proizvodnje. Osuđenici nisu slati u Gulag zbog nekog krivičnog dela koje su počinili, već zbog toga što su bili politički neistomišljenici. Produktivna funkcija logora, tzv. „korektivni rad“, bila je dobro organizovana i jasno isplanirana u internim strukturama Gulaga. Organizovano i „racionalnije“ eksploatisanje prisilnog rada je postalo izvor prihoda u Rusiji 1919. i 1920. godine, a ne, u skladu sa ideologijom prvih logora „popravnog rada“ izvor „reedukacije“ (Courtois 1999: 18).

Na obali Belog mora su organizovani tzv. logori Solovki koji su prvi organizovani na evropskom kontinentu, na samom severu Rusije, pod upravom „Direkcije specijalnih logora na severu“ ili USLON. Do novog drastičnog porasta državnog prisilnog rada dolazi 1920-ih i 1930-ih kada se prisilni rad zatvorenika počinje masovno koristiti u radnim logorima koji su preferirani u komunističkim državama (SSSR i potom Kina). Između 1930. i 1960. godine Sovjetska Rusija je stvorila veliki broj radnih kampova na području Sibira i Centralne Azije. Već 1940. godine, prema podacima administracije, samo 19% osuđenih lica Rusije bilo je sposobno za „teški“ fizički rad, 17% za „srednji“ fizički rad i 64% za „laki fizički posao“ ili invalidi (Courtois 1999: 19).

U pre-maoističkoj Kini, sistem radnih logora za političke zatvorenike kojima su upravljali Kuomintang snage Chiang Kai-šeka, postojali su za vreme kineskog građanskog rata od 1938. do 1949. godine. Mladi aktivisti i studenti koji su optuženi za podržavanje Mao Cedung-a i njegovih komunista su hapšeni i ponovo obrazovani u duhu anti-komunizma na Severozapadnom radnom logoru mladih.

Severozapadni radni logor mladih je politički radni kamp za političke disidente i omladinu koji je osnovan za vreme Kineskog građanskog rata po naređenju Kuomintang generalisima Čang-kai Šeka.

Nakon što su komunisti preuzeli vlast 1949. godine, te osnovana Narodna Republika Kina, Laojiao (prevaspitanje kroz rad) i Laogai (reforme kroz rad) je bio (i još uvek je u nekim slučajevima), način da se kazne politički zatvorenici. Oni su namenjeni ne samo za kriminalce, već i za one koji su osuđeni za kontrarevolucionarne aktivnosti (političke i/ili verske zatvorenike). Prema nekim podacima, Kina ima najveći sistem kaznenog rada osuđenika u svetu danas. Često se ovi zatvorenici koriste za proizvodnju robe i proizvoda za izvoz na Zapad. S druge strane, razvijena zemlja Japan, zahteva od svojih zatvorenika da rade tokom izdržavanja svoje kazne zatvora, gde proizvode delove po jeftinoj ceni za japanske kompanije. Ova praksa u japanskim zatvorima se javlja tokom celog XX veka i danas traje, a izaziva mnoge polemike jer se javlja nepravedna konkurencija pošto rad zatvorenika košta mnogo manje nego rad ljudi na slobodi, samim tim i finalni proizvodi koštaju mnogo manje (Seymour, Anderson 1999: 148–153).

Funkcija radnog tretmana u penitencijarnim ustanovama

Pored rada osuđenih lica, koji su gore navedene zemlje koristile kao prinudu i kaznu nad osuđenicima, a početkom XX veka, rad dobija jednu sasvim drugačiju ulogu, prestaje biti sredstvo prinude i kazne, već postaje metod tretmana u funkciji prevaspitanja osuđenika. Dakle, danas rad osuđenih lica prilikom izdržavanja kazne zatvora moguće je gledati samo u kontekstu i sa ciljem resocijalizacije osuđenika.

Vaspitni karakter rada osuđenika, posmatran kroz treću fazu istorijskog razvoja rada kao oblika tretmana, ogleda se pre svega u sledećem:

1. sve karakterne osobine mogu se upotrebom i vežbanjem, rečju, radom menjati i razvijati;
2. rad je izvor samopregora i energičnosti;
3. rad je izvor urednosti i samodiscipline;
4. rad je izvor pozitivnosti i konstruktivnosti;
5. rad je izvor kritičnosti;
6. rad povećava ličnu moć i ostvarivanje ličnosti;
7. rad poboljšava opšte psihofizičke sposobnosti.

Od sredine XX veka pa do danas, rad kao metod u funkciji *prevaspitanja* i resocijalizacije ima značajnog udela, a taj udeo se najviše odnosi na stvaranje radnih navika, sticanje novih sposobnosti i iskustava, kao i osposobljavanje da se nakon izlaska iz zatvora živi na zakonit način. No, ipak, kada je reč o radnom angažovanju osuđenika, u praksi se nailazi na veliki broj problema. Oskudna ponuda poslova dovodi do nemogućnosti upošljavanja i prilagođavanja rada osuđenim licima, njihovim prethodnim radnim iskustvima, kvalifikacijama, sklonostima i svakako najvažnije — potrebama tretmana. Naime, zatvorenici u zatvorskoj industriji nisu u mogućnosti da dostignu neophodan nivo profesionalizma koji se zahteva u spoljašnjem svetu, te im ne omogućava brzo uključivanje u proizvodne i druge radne procese (Cohen 1999).

U XX veku u mnogim zemljama sveta, problem nemogućnosti upošljavanja zatvorenika pokušava se premostiti uključivanjem privatnog sektora u organizaciju proizvodnje u zatvorima, što svakako ima svojih prednosti i nedostataka. Prednosti u vidu inovacije proizvodnih programa, tehnologija, osavremenjivanja i približavanja savremenim tehnološkim uslovima na slobodi, ostaju u senci straha da će ekonomska dobit prerasti u eksploataciju osuđeničke radne snage i prepuštanja osnovnih mehanizama državne reakcije na kriminal u domen privatnog sektora. Veliki problem u praksi primene rada kao oblika tretmana i resocijalizacije, svakako predstavlja i činjenica da većina zatvorenika u zatvor dolazi bez bilo kakve stručne kvalifikacije, a još veći problem predstavlja to što najčešće takvi i izlaze iz zatvora. Ovo se posebno odnosi na lica koja su osuđena na kratkotrajne kazne zatvora (Courtois 1999: 20).

Suštinsko pitanje savremene penološke misli i penitencijarne prakse svakako jeste pronalaženje dubljeg društvenog smisla i sadržine izvršenja kazne lišenja slobode, a sve to kroz opšti cilj koji se označava kao resocijalizacija osuđenih lica, te stvaranje pretpostavki za njihovo uspešno uključivanje u život na slobodi. Udruživanje s privatnim sektorom u smislu upošljavanja zatvorenika je takođe teško izvodljivo jer stopa nezaposlenosti i lica koja se nalaze na slobodi je jako velika pa nije ni čudo što lica koja se nalaze u zatvoru nemaju mogućnost upošljavanja (Драгојловић 2013: 272–276).

RAZVOJ PENITENCIJARNIH USTANOVA POSMATRAN KROZ PRIZMU RADA OSUĐENIKA

Kazna zatvora je vrsta krivične sankcije koja se sastoji od lišavanja slobode i oduzimanja slobode kretanja, na osnovu odluke pravosudnih organa sa određenim trajanjem, a izvršava se u za to posebno pripremljenim ustanovama, penitencijarnim ili kaznenim ustanovama. Prvi zatvor formiran je u Nemačkoj 1577. godine; njegova osnovna namena je bila boravak maloletnih prestupnika, prosjaka i skitnica. Osnovne karakteristike ovih ustanova ogledale su se u: obaveznom radu osuđenih lica i nagradi za rad; u ćeliji je bilo smešteno od četiri do dvanaest osoba; uprave su imale ovlašćenja, u slučaju dobrog vladanja osuđenika, da ih mogu ranije otpustiti iz ustanove; režim boravka bio je u funkciji zabrana i obaveza, s neprekidnim i strogim nadzorom. Ovaj model zatvora imao je uticaja na razvoj sličnih institucija u drugim zemljama, sa izvesnim modifikacijama u kasnijem periodu (Kosov 2009: 25). Razvoj penitencijarnih sistema kroz istoriju nije najrelevantniji za temu rada osuđenih lica, ali s obzirom na pojam rada osuđenih lica u penitencijarnim ustanovama smatrali smo da je potrebno pogledati kako je rad osuđenika uticao na sam razvoj penitencijarnih ustanova i njihovo osavremenjavanje.

Postoje sledeći modeli zatvorskih sistema:

- **Sistem zajedničkog zatvora;**
- **Ćelijski sistem zatvora (sistem izolacije) koji se dalje deli na:**
- Filadelfijski;
- Obernski model;
- **Progresivni (mešoviti) sistem zatvora podeljen na:**
- Engleski model;
- Faza usamljenja;
- Faza zajedničkog izdržavanja kazne;
- Uslovni otpust;
- Irski model;
- Makonokijev model;
- Klasifikacioni model.

Sistem zajedničkog zatvora

Ovaj sistem se upotrebljavao kroz ceo stari vek i dobar deo srednjeg veka. Cilj je bio zatvaranje osuđenih lica u, najčešće, zajedničkim prostorijama. Osuđena lica su morala biti zatvorena do suđenja ili dok se na njima ne sprovede smrtna ili telesna kazna. Tek sa osnivanjem Brajdvel ustanove u Londonu 1557. godine i amsterdamskog popravilišta 1589. godine, dolazi do formiranja kazne lišenja slobode. Svrha osnivanja ovih ustanova je bila radna rehabilitacija, kao i pokušaj da se radom utiče na osuđena lica, s ciljem smanjenja recidivizma. Ovaj model je bio važeći do XX veka, kada je pod uticajem reformi došlo do njegove promene (Јовановић 2008: 265–273).

Ćelijski sistem zatvora (sistem izolacije)

a) Filadelfijski ili Pensilvanijski model ogleda se u napuštanju ranijeg sistema grupnog izdržavanja kazne zatvora radi sprečavanja kriminalne infekcije, odnosno zbog uočenog lošeg uticaja te međusobne komunikacije osuđenih lica; uvođenja sistema samica tj. odaja u kojima osuđenik može da razmišlja o počinjenom grehu. Ovo je prvi pravno regulisani sistem ili model penitencijarnih ustanova, uveden odmah nakon Američke revolucije u Pensilvaniji, gde je prvi put uveden ćelijski sistem zatvaranja, kada su telesne kazne zamenjene kaznom lišenja slobode (Коњић 2009: 24).

Pensilvanijski sistem zatvaranja bio je zasnovan na modelu bodova — zatvora, koji se sprovodio uz primenu teškog fizičkog rada. Prednost ovog sistema u tom periodu pravdane su mogućnošću ograničenja negativnih uticaja težih osuđenika na druge. U Filadelfiji 1790. godine, u ulici Volnet, prvi put je osnovan zatvor ćelijskog tipa. Zatvorenici su u ovom zatvoru provodili veći deo dana u ćelijama, radeći od 8 do 10 sati dnevno. Ovaj rad nije mogao, niti je bio predviđen da bude rentabilan zbog loših uslova koji su vladali u ovom zatvoru i njegovim ćelijama. Veliki broj zatvorenika je prosto onemogućavao neko ozbiljnije radno angažovanje osuđenika, a kamoli njegovu produktivnost. Boravak većeg broja zatvorenika u jednoj sredini, s mogućnošću komunikacije, smatrao se pogodnim za širenje loših uticaja, stvaranja klanova i budućih kriminalnih grupa, dok je zajednički rad smatran neprihvatljivim, jer je više ličio na preduzeće nego na zatvor. Nakon zatvaranja zatvora ćelijskog modela u ulici Volnet, došlo je do predloga da se opet pokrene sistem teškog kažnjavanja osuđenih lica, ali reformski sistem uzeo je maha u to vreme i odupreo se takvim težnjama. Određene izmene zakona su stupile na snagu, s ciljem zatvaranja osuđenika bez rada jer se smatralo da se radom skreću misli osuđenih lica sa počinjenog dela. Koliko je rad osuđenih lica bio važan u periodu ćelijskog zatvaranja osuđenika pokazuje činjenica da je zatvor ćelijskog tipa osnovan 1818. godine u Pitsburgu pod imenom Zapadni kazneni zavod, vrlo brzo zatvoren, baš zbog nepovoljnih uslova za rad zatvorenika. Ipak, ovaj sistem nije urodio plodom, između ostalog, zbog toga što na rad zatvorenika nije gledano kao na metod prevaspitanja osuđenika (Јовановић 2008: 273–275).

b) Obernski ili Oburnski model ili (sistem ćutanja) je zasnovan na principu usamljenja zatvorenika noću i zajedničkog rada danju. Ovaj novi sistem izvršenja kazne lišenja slobode javio se u državi Njujork, u gradu Oburnu, 1819. godine, po kome je i dobio naziv. Zatvorenicima je bila strogo zabranjena komunikacija kako bi se izbegao problem međusobnog kriminalnog uticaja. Danju su mogli da se obraćaju samo čuvarima. Ovakav život je imao za cilj da podvrgne čoveka disciplini u životu, a kažnjavanje, uz rad, da privikne na radne obaveze, spreči nemoral i obezbedi strogo poštovanje zakona. Ovaj model je doprineo humanizaciji odnosa, ali samo u smislu zajedničkog rada u ustanovi. Određena vrsta klasifikacije je postojala prema zatvorenicima tokom rada kako bi se smanjio štetan uticaj među osuđenim licima. Zatvorenicima su glave bile obrijane, oni sami su numerisani i nosili su prugasta odela. Prvi put, rad je u ovom sistemu tretiran kao metod i tretman prevaspitanja i profesionalnog osposobljavanja osuđenika. Ipak, i dalje je rad osuđenika imao za cilj sticanje što veće materijalne dobiti i profita (Јовановић 2008: 275–277).

Ovakvim sistemom, koji je bio komplikovan zbog nedozvoljenosti komunikacije među osuđenicima i telesnih kazni ako se isti princip prekrši, osuđena lica su bila odvikavana od reintegracije u društvo na slobodi. Obernski sistem je bio primenjivan još u Sing-Sing zatvoru do 1914. godine, a i mnoge evropske države su ga prisvojile, kao što su: Francuska, Engleska, Nemačka i Belgija. U njemu je osuđenik, uz mogućnost stručnog obrazovanja, donekle, približen realnijem životu rehabilitacije, ali je zabrana komunikacije i tortura u njenom sprovođenju poništila pozitivne efekte takve socijalizacije (Конов 2009: 25).

Progresivni (mešoviti) sistem zatvora

Polovinom 19. veka ćelijski sistem je pretrpeo kritike. Uočeno je da je stanje u zatvorima postalo nepodnošljivo, da ne vodi prevaspitanju osuđenika, da je funkcija njihove resocijalizacije zanemarena. Stoga se on napušta, a uspostavlja se progresivni ili mešoviti sistem kaznenih zatvora na principima vaspitanja i popravljanja osuđenika. Kako pensilvanijski i obernski sistem nisu pokazali zadovoljavajuće rezultate u prevaspitanju i osposobljavanju osuđenika za život i rad na slobodi, tragalo se i iznašlo rešenje da se stvori novi sistem koji bi bio napredniji od prethodnih (Kosov 2009: 25–27).

Model zatvaranja osuđenika koji bi zalaganjem na radu i poboljšanjem ponašanja sticali bolji položaj u zatvoru i tako ostvarivali progres u toj ustanovi, dobio je ime progresivni. Progresivni model je koristio zastrašivanje osuđenika kroz zatvaranje u samici, u početnoj fazi, da bi kasnijim poboljšanjem položaja osuđenik bio prebačen u drugi stepen prevaspitanjem kroz zajednički rad i puštanja na odsustva i kasnije, u trećoj fazi, kroz probaciju. To pokazuje zašto ovaj sistem nosi naziv progresivni. Ovaj sistem obezbeđuje mogućnost opšteg i stručnog obrazovanja osuđenika, bolje materijalne, higijenske i druge uslove boravka, kao i stručniji kadar za takvu funkciju tih ustanova. Dalje se progresivni sistem evoluirao u dva smera, a opet u dva podsistema, engleski i irski. Oba su koristila, između ostalog, rad kao tretman i faktor uticaja na prevaspitanje osuđenih zatvorenih lica.

a) Engleski model polazi od načela da zatvorenik treba postepeno da prelazi iz faze izolovanosti u slobodu, odnosno iz zatvorskih uslova do građanske slobode. Izdržavanje kazne zatvora se obavljalo u fazama, od samice, preko radnih aktivnosti, do izdržavanja kazne u manjim zatvorskim sredinama slobodnijeg tretmana i bez strogog nadzora. Taj prelazak je zavisio od ponašanja zatvorenika u toku izdržavanja kazne. Takvo izdržavanje kazne imalo je dvostruki cilj: zastrašivanje i popravljanje. Ovaj sistem se odvijao u tri faze: faza usamljenja, faza zajedničkog izdržavanja kazne i uslovnog otpusta (Kopuh 2006: 52).

1 — Faza usamljenja je faza u kojoj je osuđenik zatvoren u izdvojenoj ćeliji, bez pristupa bilo kojoj vrsti kontakta sa ljudima ili nekom obliku stimulacije, kao metoda rehabilitacije. Javlja se početkom 19. veka u Americi, kada je samica predstavljena kao novi način zatvaranja osuđenih lica. Ipak, rezultati su u početku bili poražavajući zbog toga što je sve više osuđenih lica koja su zatvarana u samice, mentalno obolela ili bar uznemirena. Zatvorenicima nije bilo dozvoljeno da napuste svoju ćeliju, u kojoj su radili i mogli poboljšati svoj položaj, prateći stroge disciplinske mere, koje su se odnosile, između ostalog, i na položaj osuđenika na radu. I posle svega, samica kao oblik rehabilitacije nedisciplinovanih osuđenika je i dalje veoma zastupljena u većini savremenih zemalja sveta. Mada, sada se zatvorenici usamljuju u dobro osvetljenim i provetrenim sterilnim ćelijama (Abigail 2013: 14).

2 — Faza zajedničkog izdržavanja kazne je preteča modernih zatvorskih sistema. Ova faza podrazumeva da osuđena lica izdržavaju kaznu zatvora po pra-

vila zajedno, raspoređeni u grupe sistemom klasifikacije, pri čemu osuđena muška i ženska lica kaznu zatvora izdržavaju odvojeno. Samo kada to zahteva zdravstveno stanje osuđenog lica, ono izdržava kaznu odvojeno od ostalih osuđenika. U ovoj fazi su zatvorenici preko dana radili zajedno, a noću su bili odvajani jedni od drugih. Osuđena lica su bila podeljena u razne razrede, zavisno od raznih činilaca, od težine krivičnog dela do ponašanja u ustanovi, i mogli su da poboljšaju svoj položaj korektnim vladanjem. Svoje slobodno vreme, posle rada, su provodili zajedno. To je bio jedan od načina zaštite od kriminalne zaraze. U različitim razredima osuđenik je mogao da stekne različite beneficije i pogodnosti, od vrste i težine poslova, veće naknade za rad, visine zarade, koja može slobodnije da troši itd. Najčešće je glavni kriterijum za napredovanje među razredima bila visina zarade na radu (Радоман 2003: 45).

3 — Uslovni otpust je institut koji se prvi put pojavio u engleskom krivičnom pravu 1853. godine, da bi godinu dana kasnije bio inkorporiran i u irsko zakonodavstvo. U ovoj fazi boravka osuđenika na uslovnom otpustu, on je bio pod stalnim nadzorom lokalne vlasti, prema mestu prebivališta osuđenika, a do same faze uslovnog otpusta, dolazilo se posebnim zalaganjem na radu i dobrim ponašanjem tokom izdržavanja zatvorske kazne. Cilj ovog sistema je bio približavanje zatvorenika uslova života na slobodi. Sledeći sistem je nadomestio nedostatke koje je sa sobom nosio ovaj sistem (Јовашевић 2008: 277).

b) Irski model predstavljao je korekciju engleskog u delu koji je motivaciono stimulisao zatvorenike da rade na poboljšanju svog položaja u toku izdržavanja kazne, pogotovu kroz zalaganje na radu i razne poslove unutar ustanove. Takav cilj obezbeđen je otvaranjem jedne nove faze koja je sledila posle zajedničkog izdržavanja kazne. U toj fazi kazna se izdržavala u odeljenju za slobodnjake. U ovoj fazi osuđenici imaju veću mogućnost kontakta sa spoljnjim svetom, radili su u kaznenim ustanovama otvorenog tipa, bez straže i nadzora, i bavili se pretežno poljoprivrednim radovima, zavisno od ponašanja, mogli su preći u fazu uslovnog otpusta, ili bi u slučaju nezadovoljavajućeg kriterijuma ponašanja bili vraćeni fazu unazad. Irski model je bio podeljen u četiri faze kako bi najbolje pratio napredovanje osuđenika i kasnije pripremao iste za život u slobodnoj društvenoj zajednici. To su bile sledeće faze ili odeljenja: odeljenje za usamljenje, faza zajedničkog izdržavanja, odeljenje za slobodnjake, uslovni otpust. Poslovi, težina i vrsta, bili su isti, nezavisno od faze ili odeljenja u kojem se osuđenici nalaze. Prvi put je ovaj sistem uveden u Australiji 1854. godine, a kod nas se koristio u Zenici 1888. godine, Sremskoj Mitrovici 1889. godine i Lepoglavi 1913. godine (Кераћ 2007: 297).

c) Makonokijev model ili **bodovni model** je zasnovan na principu bodova koje su osuđenici zarađivali tokom izdržavanja kazne u zatvoru. Kapetan Aleksandar Makonoki je osnovao ovaj sistem 1838. godine, ali on nije zaživeo kao poseban model penitencijarnih ustanova, već je zbog svog velikog uticaja na druge sisteme stekao mesto posebnog modela. Makonoki je napisao knjigu „Razmišljenja o upravljanju zatvorenicima" koja se većim delom odnosila na neposredan uticaj rada na ponašanje osuđenika i njegovu dalju resocijalizaciju i povratak u društvo na slobodi. Sistem je prvi put primenjen 1840. godine na australijskom ostrvu Norfolk. Kamen temeljac teorije i modela, kapetana engleske kraljevske mornarice Makonokija je stimulisanje osuđenih lica na pozitivno ponašanje, najviše upotrebljavajući rad unutar ustanove i koristeći druge specifične načine rada (Јовановски 2008: 278).

Stimulacija se odnosila na bodove koje su osuđena lica dobijala ako su se zalagala na radu i ostvarivala dobre rezultate. Kada bi zatvorenik sakupio sve bodove, koji mu sleduju prema kazni, on bi bio pušten na slobodu. Ukoliko se osuđenik više trudio i više radio, pre bi izašao na slobodu. Ovde se, takođe vide ostaci progresivnog sistema jer osuđenici svojim radom i vladanjem progresivno poboljšavaju svoj položaj. Posle određenog broja prikupljenih bodova otpuštani su uslovno, bez obzira na vreme za koje je kazna izrečena. Izdržavanje kazne je podeljeno u dve faze. U prvoj su osuđenici radili po principima stroge discipline i potpunog poštovanja reda, dok su u drugoj fazi deljeni u zajedničke radne grupe. Grupe su formirane po inicijativi osuđenika, a tokom rada su dobijali zajedničke bodove koje su ravnopravno delili, time su bili stimulisani na samokontrolu i motivaciju svih članova grupe na radne efekte. Osuđenici su sami, unutar grupe, delili ko će šta da radi i koje će poslove da obavlja. Na taj način, svako je za svakog bio zainteresovan da što bolje radi, jer bi samo grupa dobijala više bodova (Konar 2009: 23).

Odgovornost člana grupe za uspeh na radu i solidarnost članova za neuspeh ili slabe rezultate rada je razvijala osećaj za kolektivni život i rad. Bodovi, koje su osuđena lica zarađivala na radu korišćeni su za kupovinu hrane osuđenika, pa i pojačane ishrane, u nekim situacijama. Te situacije su se odnosile na prekovremeni rad, koji bi nosio više bodova. Disciplinske kazne su, takođe, nosile bodove, čime su bodovi zamenili novac. Makonokijev model je na taj način pretvorio kaznu lišenja slobode u radnu kaznu.

Zadnja, treća faza, ličila je na treću fazu irskog sistema gde su grupe rasformirane a svaki osuđenik bi dobio svoju kolibu i zemljište koje bi mogao da obrađuje i da na njemu radi. Na tom zemljištu se, uglavnom, bavio poljoprivredom i gajenjem živine. Osuđeno lice bi i dalje moralo da zarađuje bodove kroz rad, mada je moglo da se bavi i privatnim radom, i na taj način se stvarao osećaj vezanosti za svoj dom i ličnu imovinu i poštovanje za tuđ dom i tuđu imovinu. Makonoki je ovim modelom pokušao da stvori bolju društvenu klimu, gde se osuđenici zalažu za bolje međuljudske odnose i izgradnju svojih društveno korisnih sposobnosti, s ciljem da ih radno prevaspita i stručno obrazuje. Ovaj model je malo bio u primeni, nije uticao na razvoj sličnih modela (Konar 2009: 27).

d) Klasifikacioni (Janevski) model je svrstavao zatvorenike u određene grupe, prema uzrastu, vrsti i visini kazne, svojstvima ličnosti i motivima izvršenja dela, sposobnostima za rad. Model je bio revolucionaran, ali je imao veoma malo uspeha, prvenstveno zbog eksperimenata sa radom osuđenika, gde su se dobijali poeni ili bodovi za ostvareni radni učinak.

Ženevski sistem bio je primenjen kao eksperiment u nekoliko kaznenih zavoda u kojima je izvršavana kazna zatvora po progresivnom sistemu gde se, između ostalog, gledalo na radne rezultate osuđenika s ciljem njegovog progresa u narednu etapu resocijalizacije. Naziva se „ženevski" zato što je prvi put sproveden u vida eksperimenta u kaznenom zavodu u Ženevi, u XIX veku. Primenom klasifikacionog sistema pokušalo se da se izbegne kriminalna zaraza tako što će se osuđenici rasporediti u tzv. faze zajedničkog zatvora, čime bi se olakšao prevaspitni rad u grupama zatvorenika i samim tim rad jedne grupe valorizovati i distribuirati poeni među članovima klasifikacione grupe. Razvojni put ideje klasifikacije osuđenih lica u kaznenim zavodima kretao se od objektivnih ka subjektivnim kriterijumima klasifikacije osuđenika, ali u svakom stadijumu rad zatvorenika je zauzimao posebno mesto jer su se osuđenici najčešće delili u radne grupe. Naučne metode za ispitivanje ličnosti osuđenih lica su u XIX veku bile u začetku. Tako da se moglo dogoditi da osuđenici sa niskim moralnim osobinama budu klasifikovani objektivnim kriterijumom u nekoj radnoj grupi sa povoljnijim režimom, kojoj, inače, prema svojim subjektivnim osobinama i radnim sposobnostima, ne pripadaju tzv. adaptivni delinkventi (Kopah 2007: 219).

Kazneno-popravni zavod u Sremskoj Mitrovici kao primer irskog sistema izvršenja kazne zatvora u Srbiji

Kazneno-popravni zavod u Sremskoj Mitrovici spada u ustanove opšteg tipa, a po stepenu obezbeđenja u zatvorene ustanove sa zatvorenim, poluotvorenim, otvorenim i odeljenjem za izvršenje mere pritvora.

Ustanova je izgrađena po naredbi Austro-Ugarskog cara Franje Josifa u periodu od 1895. do 1899. godine. Od završetka Prvog svetskog rata, tj. do 1941. godine Kazneno-popravni zavod je bio u sastavu kaznenog sistema Kraljevine Jugoslavije, a od završetka Drugog svetskog rata do danas svoje funkcije ostvaruje u sistemu izvršenja krivičnih sankcija SFRJ, odnosno danas Republike Srbije (Jovanović 2012, 33).

Zavod je sačuvao prvobitni izgled, jer u arhitektonskom smislu do sada nisu vršene nikakve intervencije, tako da je lako uočljiv irski sistem izvršenja kazne, koji se konačno uobličio posle ćelijskog i progresivnog sistema, koji su, očigledno, u ovom zavodu bili prisutni u pojedinim periodima njegovog razvoja.

U arhitektonskom smislu, uočljiv je uticaj pensilvanijskog stila, koji se ogleda u projektovanju spoljnih ćelija, koje se naslanjaju na spoljašnji zid objekta, tako da u prostorije dopire prirodna svetlost i vazduh. U zatvorenom delu Zavoda nalaze se tri paviljona za smeštaj osuđenih lica, škola, bolnica, crkva (sagrađena 1895. godine i s postavljenjem dva duhovnika pravoslavne i rimokatoličke vere na stalnom raspolaganju osuđenicima vernicima), kasnije pretvorena u dom kulture, odmaralište za osuđena lica, sportski centar i pomoćni objekti. Jedan od paviljona je bio namenjen za prvu fazu progresivnog sistema izdržavanja kazne, koju je karakterisala izolacija, dok su druga dva paviljona bila namenjena za izvršenje druge faze zajedničkog, grupnog izdržavanja kazne (Константиновић Вилић, Костић 2011: 145).

U arhitektonskom smislu, objekti se razlikuju, jer je prvi objekat namenjen za početnu fazu ćelijskog, individualnog smeštaja, dok drugi objekat čini niz zajedničkih prostorija velikog kapaciteta, koje istovremeno predstavljaju prostorije za dnevni boravak i spavaonice identične veličine za 80 do 90 osuđenika u svakoj (Јовашевић 2012, 34).

Kazneno-popravni zavod u Požarevcu — Zabela kao primer progresivnog sistema izvršenja kazne zatvora u Srbiji

Ovaj kazneno-popravni zavod se nalazi u Zabeli, na petom kilometru od Požarevca, sa desne strane regionalnog puta Požarevac — Dubravica.

U Pravilima o domaćem redu apsanskog zavedenja u Požarevcu od 7. oktobra 1865. godine, koja su sastavni deo Kaznenog zakonika za Knjaževinu Srbiju, napominje se da je kazneni zavod najpre bio u Ćupriji, da bi potom bio premešten u Požarevac, po naređenju od 21. septembra 1865. godine. Pravila koja su propisana za apsansko zavedenje u Požarevcu, važila su i za apsansko zavedenje u Beogradu, gde se robija izdržavala po raspisu ministra pravde od 15. oktobra 1868. godine. Negde u to vreme u Požarevcu je funkcionisalo četiri zatvora, od kojih je svakako zanimljiv „zatvor za teške osuđenike" koji se nalazio u Ljubičevu (Крстић 2013: 48–51).

Za razliku od Zavoda u Sremskoj Mitrovici, u ovom Zavodu faza boravka osuđenog u ćeliji uvedena je posle faze zajedničkog izdržavanja kazne. To je i razumljivo, kada se uzme u obzir okolnost da ovaj Zavod nije koncipiran za kategorije osuđenika koje trenutno izdržavaju kaznu u njemu. Na taj način Zavod je postepeno poprimao svoju fizionomiju za realizaciju svih faza, odnosno segmenata progresivnog sistema izvršenja kazne. Koncipiranjem sedmog paviljona, tzv. „zatvora u zatvoru", za smeštaj osuđenika sa neprilagođenim ponašanjem iz zatvora cele Republike, Kazneno-popravni zavod u Požarevcu dobio je karakter zavoda strogo zatvorenog tipa (Драгојловић 2013: 280).

Ovaj objekat prema kome je ovaj Zavod kategorisan kao zavod strogo zatvorenog tipa, izgrađen je po ugledu na pensilvanijsku koncepciju ćelijskog sistema sa veličinom ćelije 2 x 4 m i galerijama na dva nivoa preko kojih se pristupa prostorijama. Osuđenici smešteni u ovom objektu koji predstavljaju opasnost po sebe ili druge osuđenike ili su skloni bekstvu i drugim incidentima nisu potpuno izolovani, već imaju zajedničke prostorije i utvrđen raspored dnevnih aktivnosti u okviru redovnog plana tretmana.

Temelji Kazneno-popravnog zavoda u Zabeli, onakvog kakvog ga danas poznajemo, postavljeni su polovinom devetnaestog veka. Stručna komisija 1912.

godine, primila je objekte modernog kazneno-popravnog zavoda za maloletnike. To znači da Zavod nije koncipiran za populaciju koja trenutno izdržava kaznu u njemu. Zgrada za ćelijski sistem izdržavanja kazne, ili faza u okviru progresivnog sistema, podignuta je u periodu od 1928. do 1930. godine (Кренић 2013: 52–55).

NEDOBROVOLJNI RAD OSUĐENIKA U SRBIJI TOKOM XX VEKA

Nedobrovoljni rad i rad zatvorenika i osuđenih lica na teritoriji Srbije, u istorijskom razdoblju XX veka, može se podeliti u tri kategorije: ***obavezni rad***, ***kuluk i prinudni rad***. Sva tri oblika rada osuđenih lica su postojala u Srbiji još od XIX veka, a koristio se i za vreme Nemačke okupacije Jugoslavije i neposredno po oslobođenju (Лајбенштајнер 2013: 1).

Kuluk je naziv za obavezni društveno korisni rad koji je postojao i pre Drugog svetskog rata. On je podrazumevao razne, pre svega infrastrukturne i komunalne, radove na lokalu. To znači da kulučari nisu napuštali teritoriju na kojoj su živeli, kao i da su se posle posla vraćali kućama na spavanje. Nekada se za ovaj rad primala naknada, nekada ne; nekad su ljudi sami nosili hranu ili alat, a nekad bi ih dobijali. Ova pojava se održala i tokom Drugog svetskog rata kada se radilo za potrebe nemačke privrede i vojske, ali i za potrebe Srpske vlade (Јанетовић 2012: 45).

Prinudni rad je bio rad po kazni i zbog toga nije bio plaćen. Mogao je biti određen i za kriminalno i za političko delo, ali i zbog nacionalne, etničke ili verske pripadnosti, seksualnog opredeljenja i drugih razloga. U Srbiji se na prinudni rad slalo zbog kriminalnih radnji: špekulantstvo, crnoberzijanstvo, ali i zbog raznih krupnih ili sitnih prekršaja, od kojih je najkrupniji bilo neodazivanje na obavezni rad ili bekstvo sa njega, a sitni čak i nečišćenje snega ili prekomerna potrošnja struje. Politički kažnjenici su bili protivnici okupacije ili trenutnih srpskih vlasti, pripadnici pokreta otpora ili civilno stanovništvo sa ustaničkih područja. Etničku dimenziju prinudnog rada na teritoriji Srbije obuhvata prisilan rad Jevreja i Roma. U prinudni rad su bili uključeni i ratni zarobljenici. Srpski vojnici i oficiri, zarobljeni tokom Aprilskog rata i odvedeni u logore u Nemačkoj, radili su uglavnom u poljoprivredi, a nadoknada predviđena Ženevskom konvencijom im nije isplaćivana. Pored toga, slati su na rad u Norvešku, Francusku i druge zemlje. Jedan broj ratnih zarobljenika je ostao u zemlji na privremenoj slobodi. Oni su, takođe, korišćeni kao radna snaga, ponekad kao zarobljenici, a ponekad u okvirima obaveznog rada. Druga vrsta ratnih zarobljenika su strani ratni zarobljenici koji su bili na radu u Srbiji. Najveću grupaciju su činili italijanski vojni zarobljenici, ali je bilo i zarobljenika iz Sovjetskog Saveza. Uslovi na prinudnom radu su bili izuzetno loši. Radili su i po 16 sati dnevno, uz lošu, a ponekad i neredovnu ishranu. Zatvarani su u strogo čuvane logore sa kojih su odvođeni na radna mesta. U logorima se dešavalo da nema vode ne samo za održavanje higijene, nego i za piša. Prinudni rad je skoro uvek pratila tortura prema zatvorenicima. Usled torture i iscrpljujućeg rada stopa smrtnosti zatvorenika je bila velika. U Srbiji, osuđeni na prinudni rad najčešće su slati u rudnike. Pored toga, slati su na rad u Nemačku, Norvešku, Francusku i druge zemlje (Ilajah 1989:78).

Sa druge strane, u Srbiju su dovođeni na prinudni rad i stanovnici drugih evropskih zemalja (Grčke, Mađarske, Francuske, Italije, SSSR-a, Poljske, Danske). Radili su na raščišćavanju ruševina, odnošenju đubreta, zatrpavanju javnih nužnika, izvlačenja leševa. Žene su upošljavane da čiste nužnike, nemačke kancelarije i stanove. Njihov rad je bio praćen stalnim ponižavanjem i maltretiranjem, a u cilju što većeg poniženja žene su terane da šalovima brišu čizme nemačkim vojnicima, dok su muškarci upregnuti umesto konja. Sagledavajući opisane oblike rada i imajući u vidu da su svi postojali u ratnim uslovima, da je svaki od njih imao neka ograničenja u slobodama, da su razlike ponekad bile male itd. možemo se složiti sa drugim istraživačima ove teme, koji su naveli da je svako radno angažovanje za potrebe nacističke ratne privrede bio prinudni rad (Лојбенштајгер 2013: 2–3).

ZAKLJUČAK

Istorijski posmatran, razvoj rada osuđenih lica se kretao jednom uzlaznom putanjom, od prvobitnog stava da rad treba da bude ponižavanje i otežanje statusa zatvorenih i porobljenih osoba tokom njihovog izdržavanja kazni zatvaranja, preko rada kao oblika kazne prema inkarcerisanim osobama unutar različitih kazneno-popravnih ustanova i na kraju rad svoj vrhunac pronalazi u sklopu krivično-pravnih i penoloških mera postupanja, tj. tretmanima osuđenika. Rad je od davnina igrao ključnu ulogu, pre svega u razvoju čoveka kao individue, a potom se taj uticaj preslikavao i unutar kaznenih ustanova određenog perioda. Rad je najpribližniji čoveku, kao praiskonski nagon da stvara, preživljava i usavršava svoje civilizacijske potrebe. Pored obrazovanja i vaspitanja osuđenih lica, organizovanja slobodnog vremena, grupni i radno-okupacioni tretman i mnogih drugih oblika metoda, postupaka i mera institucionalnog postupanja prema osuđenim licima, rad od najranijih početaka razvoja tretmana prema osuđenicima ima vodeće mesto. Jer, sada se već ne može zamisliti jedna savremena kazneno-popravna ustanova, skoro bilo kojeg tipa, da ne poseduje kapacitete za radno angažovanje, osposobljavanje i usavršavanje radnih navika svoje osuđeničke populacije, pre svega s ciljem uspešne probacije ali i olakšanja pri prevaspitanju i reintegraciji osuđenih lica u društvo na slobodi, naravno, po otpuštanju iz penitencijarne ustanove. Ne sme se zaboraviti ni kontemporerni značaj koji ovaj istorijski pregled rada kao oblika tretmana nosi sa sobom, a to je smanjenje recidivizma, pre svega u našoj domaćoj penološkoj strukturi ali i šire. Pregled različitih kazneno-popravnih ustanova, posmatran kroz prizmu rada, nosi sa sobom, ne samo opšti pregled razvoja tipova penitencijarnih ustanova, već i pogled kako je rad uticao na promenu shvatanja o zatvaranju osuđenih lica i osavremenjivanje same penološke misli, te najvažnije, poboljšanje uslova pri izdržavanju kazni zatvora. Iz istorijskog aspekta, rad i penitencijarne ustanove stvarane oko jezgra rada osuđenih lica, nose sa sobom poruku budućnosti, poboljšanje uslova u kojima osuđena lica izdržavaju kaznu zatvora i angažovanje radnih kapaciteta, usavršavanje i osposobljavanje radnih navika osuđenika, posebno onih sa istorijom hronične nezaposlenosti.

LITERATURA

Abigail, C., 2013. "ACLU Touts Solitary Confinement Reforms in Maine, Urges Changes Nationwide", Bangor Daily News, p. 14.

Cunliffe, B., "The Ancient Celts", 2008, page 155–168.

Courtois, S., 1999, "The black book of communism": crimes, terror, repression, Bosnalibra Sarajevo, p. 16–26.

Cohen, R., Published: February 17, 1999 (1999-02-17). "German Companies Adopt Fund For Slave Laborers Under Nazis". New York Times. Pristupljeno 2014-03-20.

Драгојловић, Ј., 2013. године, Улога радне и образовне активности у функцији ресоцијализације, *Безбедност — Полиција — Грађани*, Београд, година IX, број 3–4/13, стр. 272–276, 280.

Дреновак, Д., 2008, Појам и развој казне лишења слободе, Зборник радова правног факултета у Нишу, Универзитет у Нишу — Правни факултет, стр. 265–278.

Elliot, M., 1992. године, Злочин у савременом друштву, Веселин Маслеша, Сарајево, стр. 25.

Finley, I. Moses, December 1, 1968, *Slavery in Classical Antiquity (Views and controversies about classical antiquity)*, Hardcover pp. 57–94.

Јањетовић Зоран, „У складу са насушним потребама ...“ Принудни рад у окупираној Србији 1941–1944, Институт за новију историју Србије, Београд 2012, стр. 45.

Јовашевић Драган, Кривично право; Општи део, Свен, Ниш 2012. године, стр. 33–34.

Каран, А., 2009. год., Ресоцијализација осуђених лица, Факултет правних наука „Апеирон“, Бања Лука, специјалистички рад, Фоча, стр. 6, 7, 8, 23–25, 27.

Константиновић Вилић, С., Костић, М., 2011 година, Пенологија; Ниш, Свен Ниш; стр. 180, 183–193; 223–255.

Кривокапић, П., 2007. године, О смислу казне; О моралном утицају затвора на затворенике, Београд, стр. 2.

Кораћ, Х., 2006. Психолошки третман и утицај на осуђено лице у затвору, Психологија слобода и кривица, стр. 52.

Крстић Жељко, Затворски васпитач, Графопр. Ваљево 2003. године, стр. 48–51, 57–59;

Кораћ, Х., 2007. година, Психологија, Правни факултет у Кисељаку, ДЈС Сарајево, стр. 4, 219, 297;

Лукић Д. Радомир, Методологија права, Научна књига, Београд 1979, стр. 38.

Лајбенспергер Ненад, Принудни рад у оквиру немачке ратне привреде током Другог светског рата у Србији, Београд стр. 1–3.

O'Brien, P., 1982, The Promise of Punishment: Prisons in Nineteenth-century France, Princeton University Press, p. 210–248;

Пејић Томислав, Принудни рад и отпор у логорима борског рудника 1941–1944, Институт за савремену историју, Београд 1988, стр. 78.

Reynolds, M., 1994, Using the private sector to deter crime, National Center for policy Analysis, Dallas-Texas, USA, p. 33–52.

Радовић, М., 2005. год., Пенологија и систем извршења кривичних санкција; Правни факултет Универзитета у Новом Саду; стр. 45.

Seymour, D. J., Anderson, R., 1998, New Ghosts - Old Ghosts: Prisons and Labor Reform — Camps in China, p. 148–189.

Emil Turkovic

HISTORICAL-LEGAL ASPECT OF THE WORK AS AN SHAPE OF ACTIVITIES TOWARDS CONDEMNED PERSONS

Condemned persons have no formed working habits and because of that is necessary to develop at them working habits and affinity towards work, that is accomplished with their inclusion in the different shapes of working activities whic replies the best to their qualification for life at liberty. Function of work is twofold educational and profesionaly qulified. The shapes of profesional qualification can bedifferent — handcrafting,agricultural, industrial, intelectual and other. On the occasion of application of working therapy could take care about objective and subjective facts. Work should be socialy useful, to responce to condemned persons capability, should not humiliate and to lead to provocation of sensetion compulsion and apathy. In this article accent is on the work, as a shape of professional qulifaying and means for struggle against leisure of condemned persons inside the penitentiary-mended institution. In the first part of work, the author; besides introductory notes about work of condemned and prisoned people, presents threeparts separationof historical development of work of the condemned persons, and also how the work of the prisoned people was observed in the different periods of it s development. In the second part of the article is presented rewiev of the kind of penitentiary0mended institutions observed trough influence of working-qualified condemned persons on development of different prytercial institutions.

ОСВРТИ, МИШЉЕЊА, КРИТИКЕ
/ OSVRTI, MIŠLJENJA, KRITIKE

ЈЕВТО ВАСОЈЕВИЋ — ТРАГИЧНИ ЈУНАК ЈЕДНОГ ДОБА

Славољуб Васојевић
Краљево

У школи нам нису ништа причали о њима. Као да их ни било није. Нестали су нагло, нечујно и плашљиво. Прекрила их сенка нових хероја. Историја је почињала од чистог листа. Све претходно је било промашај, ово ново је оно право. Човечанство је најзад прогледало и отрезнило се вековних заблуда, захваљујући дијалектичком материјализму и новом таласу тумачења друштвених и свих других односа. Па и када се деведесетих, одједном и прегласно, проговорило о Голготи и васкрсу Србије, ни тада се нисам сасвим пробудио. Још увек сам био под дејством опијума којим сам омамљен још у основној школи. Тек сада када се и сам ближим крају и када се увелико прича о овоме што се дешавало пре сто година, реших да кренем дединим трагом, да се упознам с њим, да раздвојим приче од истине, да његову биографију поткрепим документима и чињеницама. Можда ћемо се срести тамо, па да се не застидим што ми је требало сто година да се за њега и његово време заинтересујем. Незгодно би ми било да он онако млад прекори мене старог за немар, безосећајност и незахвалност.

Пођох прво у село Мишевиће код Нове Вароши, у родно место војводе Петра Бојовића. Први пут са интересовањем разгледах кућу у којој се родио војвода. Шћућурила се под једним златарским брежуљком. Заборављена. Једва се види. Ту поред, на другом пристранку, у Тошиловиће, била је удата Јевтова сестра Роса. Чуо сам да је чувала братовљеву слику са Солунског фронта као највећу драгоценост. Росини потомци ме домаћински дочекаше и из неке ладице у обичном раму изнеше као свету икону дедину слику. Већ јој је сто година, пожутела али јасна. На полеђини: *Драгој сестри Роси за вечну успомену: Јевто*. Наочит младић у гардијској униформи. Гарда краља Петра I. На витешкој долами окачена одликовања. Откуд он у Гарди? Када је снимљена ова фотографија и где? Нисам нашао одговор. Дуго је живела Роса, до 1977. године. Као мали ишао сам са бабом код ње на славу, али се не сећам да се причало о деди. Или се причало, а ја их нисам чуо ни разумео. Ни касније када сам одрастао и спознао свет око себе, нисам разговарао с Росом о деди. Имао бих данас да је питам много што-шта, али касно. Те године кад је Роса умрла, мени се ћерка родила. У другим сам водама пливао, друге су се мисли мотале по мојој глави, велике амбиције витлале око мене. Деде нигде није било. За њега није било места, ни интересовања. Могао сам и бабу да питам за мноштво детаља, а нисам. Њих две, баба и Роса, су отишле скоро у исто време и однеле са собом све што су знале о трагичном јунаку једног времена.

Држим у рукама фотографију стару сто година. Загледам се у плаве очи мога деде. Исте моје. Уфитиљени бркићи шиљасти. Одлучна воља. Леп стасит младић. Гардиста. Не личи на мене. У лицу сам повукао на бабу, али руке, рамена, стас. Све исто. Сад сам се сетио кад ми је у селу један старији човек рекао: *Вала си исти Јевто; исти ход, држање, исти покрети.* Откуд то кад се никада срели нисмо. Разгледам фотографију већ сат времена, са поносом и сетом. Плаче ми се. Скенирам је и жалим што нисам сазнао од његових ближњих више о њему. Тек сада видим да сам толико тога пропустио. Није требало то да се деси. Кажу ми Росини потомци да су је и после двадесет година од његове смрти, затицали у кошињи како тужи за Јевтом, пред овом фотографијом. Никада га није прежалила. Другу браћу некако, а њега баш никада.

Све је много закаснило, али морам да покушам. Опсесија. Грижа савести. Дуг. Не знам, али идем даље и морам истину сазнати.

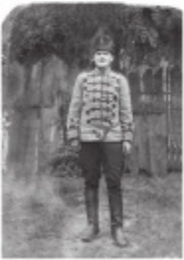

Слика 1 Јевто Васојевић

На гробљу један изваљени из земље и веома лепо обликован камени крст. На њему пише: Јевто Васојевић 1887–1924. Солунац. Шест пута одликован.

И кренем за тим одликовањима. Да утврдим која су, када и зашто их је добио.

Код његових потомака пронашао сам Указ о додели Сребрног војничког ордена Карађорђеве Звезде са мачевима, за заслуге стечене у рату 1916. г. У потпису: Престолонаследник Александар с.р.

Показаше ми Албанску споменицу и Декрет на коме пише да је Ministero della guerra Италије у Риму, доделило Медаљу за храброст Јевту С. Васојевићу 25. новембра 1918. године.

То су три одликовања. Шта је са осталима?

Сви остали докази, тј. Укази, Повеље и одликовања, су изгорели у Јевтовој кући 1943. године када су „Турци“, тј. муслиманска милиција и башибозук, спалили и опљачкали тај део села Лопижа код Сјенице. Том приликом су убили Јевтовог брата Милоша, комшију Светозара Ковачевића и снају Јелику. Остали су успели да побегну.

На приче које су се преносиле у завичају, не могу се ослонити. Оне су помоћно средство. Путоказ. Истина мора да има чвршће ослонце. Остало ми је једино да кренем у архиве, да у прашњавим папирима тражим још та три одликовања и све остало на шта наиђем.

Прва адреса ми је био Војни архив у Београду. Стручни тим је извршио истраживање и обавестио ме о пронађеним подацима. Јевто С. Васојевић је био редов у 4. чети, 3. батаљона, XXII пешадијског пука, Вардарска дивизија, I Армија. Одликован је „Златном медаљом за храброст“ 1912. године. (Постидео сам се. Унук не зна да му је деда учествовао у Балканским ратовима. И не само учествовао).

Даље ми Архив шаље документ о француском одликовању: „Ратни крст са златном звездом“, као и „опис дела због којег је предложен за одликовање и датум када је и на којем месту дело извршено“. „Избивши међу првима на положај „Малих Чука“ источно од села Велесела 5. октобра 1916. године, јурећи за непријатељем сустиже га и једним бомбом на месту убија 7 непријатељских војника, затим продужи гоњење непријатеља иако је већ био рањен у лице, и тако је остао у борби док није поново добио две ране у ноге“.

Узалуд у архивима тражим сличан опис за добијање Карађорђеве звезде. Нема. Ничег нема. Загубило се или су разни окупатори однели, уништили. Много је празнина у материјалним траговима оног времена. Кажу ми, да сам доста нашао, неки не нађу ништа. И тако ми остаје прича коју сам чуо од многих у нашем крају.

Било је то 1916. године. Бугари су на Солунском фронту, на некој коси имали јако утврђене положаје, а испод тих положаја било је ниско храстово растиње. Наређење је било да XXII пешадијски пук освоји те положаје по сваку цену. Много је бораца погинуло, али положаје нису освојили. Тражени су добровољци да униште митраљеска гнезда. Јавио се Јевто. Уз њега су се јавили још неки. Волели су да их он води у таквим појединачним акцијама. Рекао је да иде сам. „Нећу да неко од вас погине, па да ме наше мајке куну. Ако буде суђено боље је да само моја мајка кука.“ Од оружја

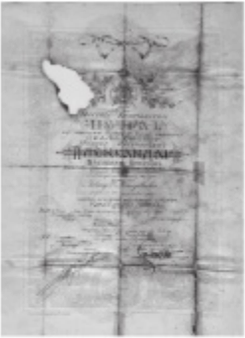

Слика 2 — Указ о одликовању сребрном Карађорђевом звездом са мачевима

само бомбе и нож. Терен је био као отворена књига, на једној коси Бугари на другој српски пук, доле је протицала нека речица. Његови ратни другови су пратили како се пребацује од жбуна до жбуна. Већ је прешао на ону страну изнад које су били ти положаји. Бугари га нису приметили. Пришао им је с бока и у брзом трку убацивао бомбе у њихове ровове и митраљеска гнезда. Изненађење је било потпуно, као гром из ведра неба. У сваки бункер је убацио по бомбу. Том приликом је задобио више рана од сопствених бомби док је претрчавао од једног до другог рова, јер није имао времена да чека оних неколико секунди колико је потребно да експлодирају. Када је стигао до последњег бункера вратио се назад и покупио заробљене са митраљезом. Тешко рањављен сјурио се до оне речице, која је била испод положаја његовог пука, на ничијој земљи, попио мало воде и ту пао. Пук је већ кренуо у јуриш на бугарске положаје, а Јевтов кум је добио задатак да га донесе жива или мртва. И донео га је жива. Када су му превили ране освестио се и заплакао. Предложили су га за сребрну Карађорђеву звезду са мачевима. Да би се то одликовање добио, требао је постројени вод да искорачи корак напред. Искорачили су као један. Сви су се чудили како је остао жив, јер је и буквално био сав у ранама. Брзо се опоравио и наставио ратовање. У наведеној акцији остала му је само једна бомба и то без капсле. Њу је носио све до смрти окачену на опасачу. Сматрао је да му је то амајлија која га је оног дана сачувала да не погине. И много пута касније.

Јевтова браћа, Милош и Милета, причали су потомцима о његовом повратку у родно село после толико година ратовања. Када се појавио наспрам села непрекидно је пуцао у вис радујући се што је жив, што је све најзад завршено, што је слобода извојевана и ко зна због чега још и шта може да осећа човек који је толико година ратовао, много пута био рањаван, безброј пута био у смртној опасности.

Лопижански свештеник Дале причао је да је његов стриц Јевто учествовао у биткама на Церу, Колубари, Шиљаковцу, Гучеву, Мачковом камену, на Овчару и Каблару. Прешао је Албанију. Тамо је негде изгубио млађег брата Срета.

Од бомбе, коју је случајно активирао, погинуће 1924. године, на Мрамору у селу Лопижама, после повратка са Славе из Милошевића, од сестре Росе. Када је погинуо имао је 37 година, жену и двоје деце. Старије је имало три године.

Тако сам сазнао за пет одликовања. А шта је са шестим? Његов син Драгомир је тврдио да му је отац из рата донео девет одликовања. Помињао је и Легију части. У Војном архиву ништа немају о томе. Кажу да је много шта о том времену загубљено, да се део архиве налази на Крфу и у другим сличним установама. Саветују ме да прочитам *Оперативни дневник XXII пешадијског пука*. И прочитао сам. Хиљаде страница. Прешао сам дедин ратни пут од Крфа до пробоја Солунског фронта. Величанствено и страшно.

Ићи ћу и на Крф и на свако друго место где постоји и најмања нада на нови траг. Не дам да се то заборави.

ДРАГИЦА ПРЕМОВИЋ-АЛЕКСИЋ, АРХЕОЛОШКА КАРТА НОВОГ ПАЗАРА, ТУТИНА И СЈЕНИЦЕ

Музеј „Рас“ Нови Пазар, Нови Пазар 2014, страна 614, 1004 фотографије у боји, 168 црно-белих фотографија, 53 карте, 343 планова и цртежа

Владан Видосављевић
Музеј „Рас“
Нови Пазар

Појавом сваке нове публикације, монографије, каталога или часописа бивамо срећни и узбуђени јер нам скоро увек доноси нове информације, олакшавају даљи рад, дају нове могућности ка решавању научних и стручних проблема, али и отварају нова питања на која тек треба наћи одговоре. Недавно се из штампе појавила књига „Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице“ (у даљем тексту „Археолошка карта“), археолога Драгице Премовић-Алексић и музејског саветника Музеја „Рас“ у Новом Пазару. Поменута књига завређује велику пажњу јер представља капитално дело из области археологије, али и сродних дисциплина, пошто се бави многим питањима прошлости југозападног дела Србије, отвара питања заштите и презентације културно-историјских споменика и природних реткости.

Књига „Археолошка карта“ састоји се од шест поглавља: Предговора, Увода, Град Нови Пазар, Општина Тутин, Општина Сјеница, Скраћенице и Литература.

Као што и сама ауторка књиге „Археолошка карта“ у предговору каже, ово дело је резултат вишедеценијског рекогносцирања поменуте области. Давне 1951. године отпочела су евидентирања локалитета и споменика културе у овом делу Србије, која су трајала са дужим, или краћим прекидима све до тренутка припреме ове књиге за штампу. На том послу радили су стручњаци Археолошког института из Београда, Завода за заштиту споменика културе из Краљева и Музеја „Рас“ из Новог Пазара, а главни носиоци рекогносцирања почетком осамдесетих година прошлог века били су Археолошки институт и Музеј „Рас“. Допунско рекогносцирање подручја Новог Пазара, Тутина и Сјенице Драгица Премовић-Алексић је спровела од 2008. до почетка 2014. године, а тада је на територији ове три општине откривено преко 200 нових локалитета.

У Предговору књиге детаљно је дат историјат рекогносцирања поменутог подручја. Највећи број локалитета ауторка је поново обишла, проверила постојеће податке о њима и уколико је било промена на њима то је у књизи и наглашено. За малобројне локалитете које није имала могућноста да лично обиђе користила је документацију *Археолошког института* из Београда, тако да књига представља обједињене резултате свих теренских проспекција овог дела Србије. Ауторка се захваљује установама и појединцима на уступљеним подацима. Драгица у предговору образлаже методологију обраде локалитета чији је опис допуњен фотографијама или цртежима, најчешће само једним због недостатка простора.

Географски положај истраживане регије и историјски пресек чине су тема Увода „*Археолошке карте*". Истраживана територија налази се у југозападном делу Србије и карактерише је разноликост рељефа. Између бројних планина налазе се поља, котлине, речне долине и висоравни. У западном делу смештена је Пештерска висораван, на надморској висини између 1150 и 1250 метара, позната и као Српски Сибир, где неретко зими температуре падају и до −39° целзијуса. У источном делу територије налази се пространо Новопазарско поље са пријатном климом током целе године и које је било погодно за бављење земљорадњом у прошлости. Ова регија је богата водом у виду река, потока, планинских извора, језера од којих су два вештачка, термалних и минералних извора. Бројне су и пећине. Некада су ови крајеви били богати са дивљачи. Постоје и рудна богатства на планинама Голија и Рогозна. Клима је умерено континентална и континентална. Сви ови фактори су утицали да су територије ове три општине биле настањене још од доњег палеолита што је потврђено ископавањем Смолућке пећине у тутинској општини. Из неолита су до сада забележена два локалитета Нерење и Дојевиће на територији града Новог Пазара. Ауторка нас обавештава и о бројним локалитетима из периода када су се на овим просторима смењивале разне праисторијске културе од бакарног доба до доласка Римљана. О античком и касноантичком периоду „Археолошка карта" даје податке о утврђењима, сакралним објектима, комуникацијама, рудницима, појединачним епиграфским споменицима и сви подаци и сазнања са терена уклопљени су у један шири историјски контекст.

Досељавање Словена на Балкан је догађај који није мимоишао ни југозапад Србије. Након распада касноантичког начина живота дошло је до формирања првих јужнословенских држава на Балкану. Драгица Премовић-Алексић у Уводу своје књиге пише о словенским родовским заједницама, о појави првих државних творевина и опредељено ставља акценат на Покрштену Србију о којој сазнајемо од Константина Порфирогенита, византијског цара из 10. века. Порфирогенит нас обавештава о насељеним градовима Покрштене Србије, а један од њих, Дестиник, ауторка лоцира на рубу Сјеничког поља, на локалитету Велика Градина у селу Врсјеницима код Сјенице. Говорећи о сукобу између Бугара и Срба Порфирогенит помиње и српско-бугарску границу код Раса, која се у источном делу Покрштене Србије може реконструисати и ишла је, највероватније, долином горњег тока Ибра, источним ободом Сјеничко-пештерске висоравни и обронцима Голије. Град и област Рас у 9–10. веку били су део српске државе.

Велика Градина у Врсеницама разорена је вероватно у походу бугарског цара Симеона на Србију 924. године.

Након уздизања Стефана Немање на власт он уједињује српске земље које се простирале од Јадранског приморја до Поморавља, а центар државе била је територија обрађена у „Археолошкој карти". Главно утврђење [illegible] било је Рас, недалеко од Новог Пазара, где је писано Вуканово јеванђеље и где је краљ Радослав (1228–1234), први пут у Србији, ковао свој новац.

Још један детаљ из историјског прегледа ове регије је вредан пажње. На државном сабору одржаном код цркве св. апостола Петра и Павла у Расу, Стефан Немања је одлучио да се обрачуна са „мрском јереси". До сада је владало мишљење да се Немања „обрачунао" са богумилима, али је реч у ствари о паганству дубоко укорењеном код Срба. Драгица Премовић-Алексић је своју тврдњу поткрепила и резултатима вишегодишњих истраживања многих средњовековних хумки на Сјеничко-пештерској висоравни.

Стефан Немања је на државном сабору одржаном код Петрове цркве у Расу 1196. године одлучио да престо преда свом другом сину Стефану касније названом Првовенчани. Исте године Немања и његова супруга Ана су одлучили да се замонаше.

Године 1282. краљ Драгутин је повредио ногу у лову са властелом недалеко од града Јелеча. Након тог догађаја повређени краљ је сазвао сабор у селу Дежеви на коме је престо предао свом млађем брату Милутину. После ових догађаја Рас није више у жижи државних дешавања.

Доласком Турака у област Раса оснива се нови град на обалама реке Рашке, 8 километара западно од средњовековног Трговишта, Јени базар — Нови трг, данашњи Нови Пазар. Захваљујући географском положају град се брзо развијао и постао је један од водећих трговачких градова на централном Балкану. Био је и више пута разаран. У Аустро-турском рату (1683–1699) Нови Пазар је спаљен од стране Аустријске војске и устаника, али у контраофанзиви Турци су спалили све цркве и манастире у овом подручју. Нови Пазар је страдао и 1737. године, а касније и 1809. у току Првог српског устанка. Захваљујући занатству и трговини град је успевао да се обнови. Нови Пазар је био део турске империје све до 23. октобра 1912. године, када га је ослободила српска војска у Првом балканском рату.

Историјски преглед овог краја у књизи се завршава са почетком Другог светског рата.

Следећа три поглавља (Град Нови Пазар, општина Тутин и општина Сјеница) „Археолошке карте" представљају обиман каталог археолошких локалитета, природних реткости и неколико налазишта фосила. Свако поглавље обрађено је поделом на месне заједнице, село и засеоке, а не по катастарским општинама. На почетку сваког поглавља дате су карте са територијалном поделом на месне заједнице које су у књизи обрађене од запада ка истоку, од периферије ка центру, са пропратним текстом о географским и демографским карактеристикама са почетка 21. века. Исти принцип је примењен и код обраде села. Свако село је географски позиционирано и дати су демографски подаци са почетка 21. века. Приликом обраде месних заједница назначено је од којих села и засеока се иста састоји. Посебну драгоценост представља то што је за свако село и заселак назначено када се оно помиње у историјским изворима. Археолошки локалитети су нумерисани интегрално од почетка до краја и нису хронолошки подељени како би се избегло понављање код вишеслојних налазишта којих има много. На територији града Новог Пазара убицирано је 651, Тутина 415 и Сјенице 460 локалитета. Сви локалитети су картирани на 50 дигиталних подлога војних топографских карата у размери 1 : 25000.

Као што и сама ауторка књиге каже, неприступачност сеоских средина као и велике миграције становништва утицале су на то да на археолошкој карти и даље остаје празнина, односно делова на којима нису регистровани археолошки локалитети на територији коју она обрађује.

Скоро сваки локалитет је представљен са бар по једном фотографијом, цртежом или планом, а код значајнијих и већих налазишта и са више. Најбројнију скупину локалитета чине некрополе и цркве јер се међу локалним становништвом, које представља драгоцени извор података, најдуже очувала сећања на њих. Грчка гробља представљају највећу скупину локалитета којих има 198, Латинских гробаља је 87, а иза око 50 налазишта са другим именима крију се такође средњовековне некрополе. На тако многобројним гробљима некада су се налазиле цркве, њих 142 не рачунајући остатке манастира. Гробља су углавном вишеслојна и користила су се за сахрањивање и по неколико векова, а нека су активна и данас. Убицирана су и муслиманска гробља, која су, углавном, млађег датума. Обрађени су и појединачни археолошки налази које је Драгица Премовић-Алексић бележила током свог четрдесетдвогодишњег рада у Музеју „Рас“. Ауторка обрађује и неколико убицираних налазишта фосила, углавном из доба креде старости око 70 милиона година, када су велики делови територије коју обрађује били саставни делови топлог мора. Поред њих из „Археолошке карте“ добијамо информације и о пећинама којих највише има на територији општине Сјеница, као потенцијалним археолошким налазиштима, а које нису била предмет интересовања археолога. У њој се налазе и подаци везани за област етнологије, народна веровања, окупљања сеоског становништва на одређене дане на култним местима и др.

Врло обимна литература коју је користила Драгица Премовић-Алексић приликом писања „Археолошке карте“ дата је на 14 страна (601–614) и чини је 345 референци.

Овако обимној и свеобухватној публикацији недостаје регистар имена села како би се читалац боље снашао у заиста великој количини података.

Но, поменуте топографске карте, са прецизно обележеним локалитетима, са прилагођеним знацима које прате легенду, умањују тај недостатак.

Појава књиге „Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице“ Драгице Премовић-Алексић представља, оценићемо, велики догађај не само за археолошку науку (јавност), већ и за сродне дисциплине. Књига садржи основна сазнања о културно-историјском наслеђу обрађиване територије, даје смернице за даља истраживања и упућује на проблеме заштите, којих је у последњим деценијама све више. Овако обимна и свеобухватна студија представљаће незаобилазну литературу за будуће генерације археолога, али и истраживаче сродних наука, којима остаје да попуне горе наведене празнине, како се и сама ауторка књиге нада.

PRIKAZ IZLOŽBE STO GODINA OD PRVOG SVETSKOG RATA (1914–2014)

Hivzo Gološ
Istorijski Arhiv „Ras“
Novi Pazar

U bogatom opusu rada Narodne biblioteke „Dositej Obradović“, koja se trudila tokom svog postojanja, od osnivanja do danas, da obeleži sve značajnije događaje, kako kulturne tako i istorijske, izložba predstavlja veoma važan zadatak njenog kulturno-prosvetnog rada. Delovanja ovog tipa su važna za Biblioteku koja želi da usmeri pažnju na kulturno blago koje čuva u svojim fondovima i podstakne interesovanja mladih naraštaja za proučavanje istorije svog zavičaja i domovine.

U okviru projekta Obeležavanja jubileja Prvog svetskog rata 2014. godine, i uz finansijsku podršku Ministarstva kulture i informisanja, izložba „Sto godina od Prvog svetskog rata (1914–2014)“ realizovana je 26. novembra 2014. godine u čitaonici Narodne biblioteke „Dositej Obradović“, u Novom Pazaru. Narodna biblioteka „Dositej Obradović“ želela je da na ovaj način obeleži događaj koji ne zaslužuje da bude zaboravljen.

Otvaranju izložbe prisustvovali su brojni gosti, predstavnici lokalne samouprave i Vojske Srbije. Posećenost izložbe bila je zadovoljavajuća. Na otvaranju su bili brojni posetioci.

Pregledom fonda Biblioteke sagledano je koliko je vrednih književnih dela napisano o stradanju srpskog stanovništva. Zahvaljujući literaturi kojom raspolaže i organizovanjem izložbe, Biblioteka se uključila u nacionalni program obeležavanja stogodišnjice Prvog svetskog rata, događaja koji je promenio sliku sveta.

Izložba je obuhvatila 77 izloženih knjiga i 62 štampana eksponata izložena na panoima.

Izložene knjige, dnevnici, zapisi, svedočanstva o događajima u ratnim godinama, predstavljaju važan spomenik koji prkosi vremenu, i ne dozvoljavaju da se ova golgota malog naroda zaboravi.

Važan segment izložbe su izabrana dokumenta, fotografije i karte. Pomoću njih su prikazani povod i uzroci izbijanja Prvog svetskog rata, strateški planovi učesnica rata, kao i to kako su se opredelile velike sile i kakav je bio njihov odnos prema Srbiji.

Deo izložbe posvećen je ratnim strahotama koje su zahvatile Novi Pazar, koji je okupiran od strane austrougarske vojske 20/21. novembra 1915. godine. Do podataka vezanih za sam rat u novopazarskom kraju, autor izložbe Valerija Stefanović došla je pregledom arhivske građe smeštene u Istorijskom Arhivu „Ras" u Novom Pazaru, i radova na temu Prvog svetskog rata, Novopazaraca Ejupa Mušovića, Miodraga Radovića, Omera Koničanina i dr.

Izložba pored kulturnog, ima i edukativni karakter, naročito za mladu populaciju, koja se upoznala sa strahotama kroz koje su prošli njihovi preci.

U okviru ovog projekta, u periodu od 26. novembra do 3. decembra, organizovano su dolazili učenici osnovnih i srednjih škola koji su ovom prilikom obnovili svoje znanje iz istorije.

Otvaranje izložbe propratili su brojni mediji lokalnih radio i TV stanica. Izložba „Sto godina od Prvog svetskog rata (1914–2014)" opravdala je zamisao autora,[1] priređivača Narodne biblioteke „Dositej Obradović" u Novom Pazaru i Ministarstva kulture i informisanja Republike Srbije.

---

[1] Autor projekta je Valerija Stefanović, viši bibliotekar, a stručni saradnik u organizaciji doc. dr Hivzo Gološ.

ИЗВЕШТАЈИ / IZVEŠTAJI

СЛОВЕНСКО СВЕТИЛИШТЕ
НА ПЕШТЕРСКОЈ ВИСОРАВНИ

– Извештај са археолошких истраживања у 2014. години –

Драгица Премовић-Алексић
Музеј „Рас“
Нови Пазар

Током истраживања средњовековних хумки на Сјеничко-пештерској висоравни, у 2013. години откривена су четири објекта — конструкције, за које се претпоставља да представљају остатке средњовековног култног места, коришћеног током паганске историје српског народа насељеног на Сјеничко-пештерској висоравни, могуће светилишта. Сваки од четири објекта састоји се од правоугаоног „усека“, дужине 10 и ширине 6 метара, на који се надовезује квадратни део, димензија 10 x 10 метара. Квадратни део је обухваћен кругом пречника 20 метара. У једном од објеката је отворена мања сонда у којој је нађен керамички материјал 9–11. века.

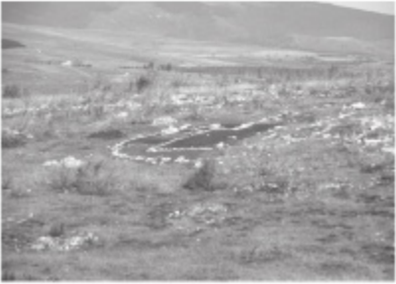

Слика 1 Светилиште

Захваљујући средствима добијеним од Министарства културе и информисања, археолошка истраживања на Светиништу одвијала су се, са мањим прекидима условљених временским приликама, од 30. септембра до петог новембра 2014. године.[1] Неопходно је нагласити да је цео предео на ком се налази локалитет без било какве путне мреже и до њега је тешко доћи, посебно током и након падавина. Због неприступачности, пут од села Каменице до локалитета екипа и радници су прелазили на тракторској приколици.

Овогодишња истраживања, како је пројектом и предвиђено, одвијала су се у две етапе. У првој етапи су вршена археолошка истраживања сондажног типа. Од четири објекта који се налазе на локалитету, истраживан је онај на северозападном углу, који је деловао најупечатљивије и најочуваније.

Предвиђено је да се истражи северна половина објекта, без истраживања целе дужине правоугаоног „улаза“, односно половина конструкције коју чине квадрат и круг. За истраживање је омеђена површина дужине по оси И-З износи 18 м а највеће ширине 10,50 метара. Тиме је требало да се сагледа и археолошки однос ових геометријских облика.

Током радова доста времена је потрошено на уклањање изгорелих клада са целе конструкције, као и скидање травног покривача омеђене откопне површине. Унутрашњи простор квадрата и дела правоугаоног улаза, у дужини од 2,50 метара, истражени су у целини, док је простор између квадрата и круга, услед недостатка средстава, истражен са две сонде постављене на местима где су два зида најугроженија.

Након истраживања може се рећи да су зидови квадратног и кружног дела конструкције рађени од једног реда камена који је природног облика и величине, али са добро формираним унутрашњим и спољашњим лицем, као и горњом површином. Резултати истраживања указују да је камен из зида делимично био укопан у тло и да је сачувана висина зида била и његова првобитна висина, на шта указују и данас јасно очуване трасе зидова без икаквог обрушавања камена са стране. На нивоу овогодишње истражености може се само претпоставити да су постојеће трасе зидова обележавале простор за извођење одређених култних радњи или су служиле као база за постављање дрвене конструкције изнад.

Унутрашњи простор објекта конструкције практично је једнослојан, односно хронолошки јединствен. Ради се о културном хоризонту дебљине 0,20 м, који почиње на релативној дубини од 020 до 0,25 метара и завршава се на око 0,45 метара.

---

[1] Археолошко истраживање је реализовао Музеј „Рас“ Нови Пазар, радовима је руководила Драгица Премовић-Алексић, уз помоћ чланова екипе у којој су били: Владан Видосављевић, Светлана Чавовић, Наџиб Кочан, сви из Музеја „Рас“ и Јелена Ђерђевић која је радила техничку документацију.

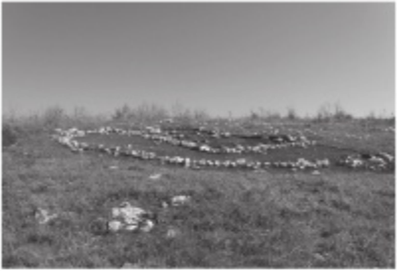

Слика 2 — Светилиште, откопана површина

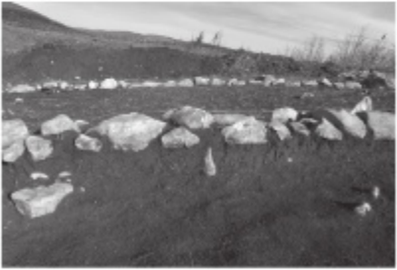

Слика 3 — Светилиште, северни зид квадра

Културни хоризонт чини мрка земља помешана са спорадичним камењем различите величине. Са земљом су помешани остаци горелог дрвета, чија се величина креће од доста ситних, до угљенисаних комада дужине и 5–7 цм. Током истраживања није било могуће уочити неку правилност у јављању зона са већим комадима угљенисаног дрвета, али су оне евидентиране и биће анализиране кроз коначну обраду локалитета.

Испод културног хоризонта налази се здравица, која се манифестује слојем ситнијег камена између кога је јако набијена земља, која полако прелази у глиновиту, а спорадично из здравице извиру и врхови стена.

На целој истраживаној површини није откривено ништа што би указивало на неку малу конструкцију типа жртвеника или евентуалног постоља за постављање статуе божанства, што се теоретски очекивало. Осим угљенисаног дрвета, једини налази представљају фрагменти керамике, којих је било у знатном броју. Без детаљне обраде керамичког материјала има се утисак да сви фрагменти потичу од само неколико посуда, већих и мањих лонаца. Међу фрагментима су најбројнији они од трбуха лонаца, али има и фрагмената дна и обода. Ободи су косо разгрнути и заобљени или равно засечени. Скоро сви нађени фрагменти су добре и тање фактуре, рађени ручно или на ручном витлу, светло мрке, окер-црвенкасте до црне боје печења. Скоро на свим на унутрашњој страни су видљиви отисци прстију настали приликом извлачења зида посуде. У посудама је нешто горело (попут кандила) о чему сведочи црна боја на унутрашњим зидовима фрагмената.

На малом броју фрагмената су констатовани остаци орнаментике која је у виду валовнице, украса изведеног убодом нокта или урезане хоризонталне линије. На једном фрагментованом дну се назире део круга од витла. Нађен је и један керамички плочасти пршљенак урађен од поломљене посуде.

На основу типолошких карактеристика, посебно фактуре, обода и орнаментике, нађени фрагменти најближе аналогије имају са керамичким материјалом са оближњег локалитета Кобиљача и оквирно се могу определити у највероватније 9–11. век. Важно је нагласити да археолошки материјал потврђује да се не ради о остацима насеља или некрополе, што само потврђује претпоставку да се на локалитету налазе остаци култног објекта.

Истоветна ситуација је била и у две сонде отворене у простору између квадратног и кружног зида, на местима где су они најудаљенији. Ни на овом, као ни у унутрашњем делу квадратне конструкције није нађено ништа од остеолошког материјала, као ни предмета од гвожђа. Није било ништа ни од материјала млађег од наведеног 9–11. века. Цео истраживани простор је након радова затрпан.

Други део пројекта чинило је рекогносцирање простора Сјеничко-пештерске висоравни. У близини Светиљавата су се на сателитском снимку виделе кружне конструкције на неколико места. Једна је чак и сондирана,

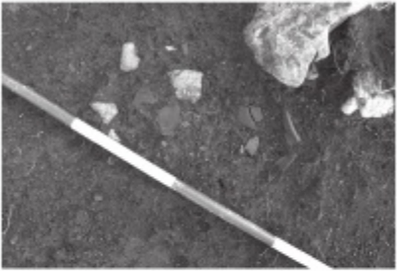

Слика 4 — Светилиште, налази керамике

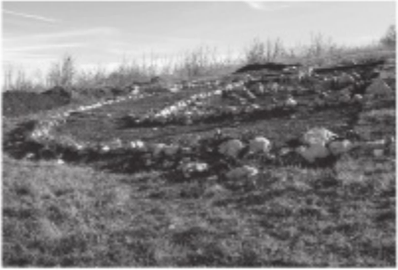

Слика 5 — Светилиште, откопна површина снимљена са запада али се испоставило да кружни зид пречника 30 м представља одлично место за слетање хеликоптера. И друге конструкције су настале приликом извођења велике војне вежбе 70-их година 20. века. Откривено је да једно од брда поред Светиникате носи назив Перово брдо, по С. Петровићу названо по богу Перуну. Прегледом дела катастарских књига, запажен је број места која управо носе назив Перово или Петрово: брдо, њива или ливада, Петрова глава, Перовача, Перуника Кобиља глава, Коњски тор, Кобиљача, Сева, Богомољско брдо, Црноглав, Троглав, Белан, Калити, Калић, Каљаж, Влашица, Влашки гроб, Влашиња итд.

На самом терену обиђен је мањи број од планираног; услед неповољних временских прилика које су владале током целе јесени, а наведени топоними су углавном на преко 1200 метара надморске висине. Ни на једном, осим индикативног назива и саме локације која доминира над ширим подручјем, нису забележени било какви археолошки остаци.

Локалитет Светиникате је геодетски снимљен, а рађене су и географско-астрономске анализе изласка и заласка сунца на локалитету у време равнодневница и солстиција.[2] По мишљењу проф. Тадића, градитељи овог објекта фиксирали су на хоризонту екстремне тачке изласка и заласка Сунца и на тај начин материјализовали редуковани календар.

Овогодишња истраживања нису била медијски покривена, а разлог је удаљеност локалитета и изузетно тежак приступ због временских услова за посете било које врсте. Разлог је и тај што је приликом открића локалитета прошле године речено све оно што је ове године само додатно потврђено налазом веће количине археолошког материјала. Међутим и текстови и видео записи од прошле године и даље привлаче велику пажњу на интернету па су тако објављени и у Русији, Пољској и Чешкој.[3]

Значај истраживања локалитета се огледа, на првом месту, у великој заинтересованости стручне и научне јавности за ову врсту налазишта, скоро феномена који једину паралелу има са светским геоглифима. Због тога се надамо да ће се истраживања наставити, макар у 2015. години. Ефекат ових истраживања ће бити већи тек када резултати ових и, надамо се будућих истраживања, буду обрађени као јединствена целина са већ истраженим хумкама и све обједињено под називом „Остаци паганства на Сјеничко-пештерској висоравни“.

---

[2] Анализе је урадио професор др Милутин Тадић, коме се и овим приликом захваљујем.

[3] Линкови: http://www.archaeo.ru/archaeo-news/archaeo-news2_705.html; http://www.slowianska-wiara.pl/slowianska-swiatynia-w-serbskim-tybecie; https://bialczynski.wordpress.com/2014/09/22/serbska-arkona-artykul-rodzimy-przez-jarka-z-bialska; https://bialczynski.wordpress.com/2014/08/22/serbska-arkona-artykul-rodzimy-przez-jarka-z-bialska.

KNJIŽEVNO VEČE „ŽENA KAO KNJIŽEVNI STVARALAC“

Muradija Kahrović Jerebičanin
Muzej „Ras“
Novi Pazar

Muzej „Ras“ nastoji da povodom 8. marta, Međunarodnog dana žena, svake godine organizuje neku manifestaciju jer i u današnjem, savremenom društvu neophodno je svakodnevno raditi na prikazu značaja i uloge žene kao stvaraoca, inovatorke, mislioca i time jačati njen ekonomski status i afirmisati je u najboljem svetlu.

U oblasti književnosti XX vek je doneo novi pojam i to „ženska književnost“ okarakterisan kao pisanje iz srca, sa previše emocija, suviše liričkih elemenata. Ženino ostvarenje se smatra ličnijim, istančanijim, u kojem prevagu ne odnosi intelekt već intuicija, ne preciznost nego iznijansiranost, otkrivajući neponovljivi kosmos ženskog bića, tajnu do koje muškarac ne može tek tako da dopre.

U Novom Pazaru žene kao književni stvaraoci počele su da objavljuju svoje radove u drugoj polovini XX veka. Fatima Muminović objavila je zbirku pesama „Nada“ 1985. god., a izdavač je bio upravo Muzej „Ras“. Pored Fatime,

Slika 1 — Gosti večeri bile su Šefka Begović Lićina i Suada Hodžić

Slika 2 — Odabrane citate čitala je Andjela Marić, a Ajsera Bogaćanin pevala je sevdalinke uz gitaru Edina Mušovića

Slika 3 — Žene su verni posetioci književne večeri vredne pomena su: Jasta Radetinac, Hanka Hamzagić, Mevluda Melajac, Adisa Munić, Jelena Dobrić, Nadija Rebronja, Šefka Begović Ličina, Suada Hodžić, Vahida Mušović, Ajša Bahović, Aida Nuhanbašić Redžepović, Denisa Turković i dr.

Književno veče „Žena kao književni stvaralac" Muzej „Ras" je organizovao 7. 8. 2014. godine sa početkom u 19 h, a sa ciljem da se prikaže važna uloga žene kao književnog stvaraoca. Gosti večeri bile su Šefka Begović Ličina i Suada Hodžić koje su posetiocima prezentovale svoje književno stvaralaštvo i time ulepšale druženje. Odabrane citate iz knjiga gošći čitala je glumica Anđela Marić. Ovo veče ulepšala je i Ajsena Bogućanin pevanjem sevdalinki, uz gitaru Ediba Muševića.

Autor i voditelj književne večeri bila je dr Muradija Kahrović Jerebičanin, viši kustos, etnolog. Književno veče pratila je Regionalna TV Novi Pazar, a bilo je oko 50 posetilaca.

SMOTRA ETNOLOŠKOG FILMA „TRADICIONALNA KULTURA TU OKO NAS“

Muradija Kahrović Jerebičanin
Muzej „Ras“
Novi Pazar

U periodu od 2. do 4. juna 2014. godine Muzej *Ras* je, u saradnji sa Etnografskim muzejom u Beogradu, organizovao Smotru etnološkog filma pod sloganom „Tradicionalna kultura tu oko nas“. Tokom tri večeri prikazano je šest filmova domaće i strane produkcije, viđenih u okviru Međunarodnog festivala etnološkog filma organizovanog u Etnografskom muzeju u Beogradu.

Smotra etnološkog filma realizovana je po sledećem programu:

Ponedeljak, 2. juni, 19 h
Sovin, (Svadba u Iranu), 26' 32", Iran, 2012, reditelj Nader Mausoli
Lilanje na Ivanje, 26', Hrvatska, 2013, reditelj Ivo Kuzmanić

Slika 1 — Otvaranje *Smotre etnološkog filma*

Utorak, 3. juni, 19 h

Čovek mašina, 14' (Bangladeš), Španija, 2011, reditelji Roser Korelja i Alfonso Moral

Lažnički bombondžija, 27' 46", Srbija, 2012, reditelj Dragana Stojković

Sreda, 4. juni, 19 h

Deca Tundre, Preživljavanje na ledu, 45', Nemačka, 2012, Reditelj Juri Rescheto

Janošev put u prošlost, 25', Srbija 2013, reditelj Viktor Figurevski

Autor smotre je dr Muradija Kahrović Jerebičanin, viši kustos, etnolog. Smotru je posetilo 70 posetilaca, a ulaz je bio slobodan.

ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ У 2014. ГОДИНИ

Светлана Чековић
Музеј „Рас"
Нови Пазар

Изложба карикатуре „*Милета Мића Милорадовић и пријатељи*"

Након гостовања у Београду, Крагујевцу и Културном центру у Рашки, изложба карикатура „*Мића Милорадовић и пријатељи*" стигла је и до публике у Новом Пазару. Изложбом је било обухваћено стотинак оригиналних карикатура које је Мића Милорадовић сакупио, протеклих педесетак година, разменом са колегама из земље и иностранства и учинио их доступним јавности. Осим радова карикатуриста из Србије, на изложби су били заступљени и радови уметника из региона и иностранства као и двадесет карикатура које чине ауторски опус. Посебан сегмент на изложби биле су карикатуре-портрети Миће Милорадовића које су урадиле његове колеге као и учесници који су похађали школу карикатуре коју је држао у Крагујевцу и Београду.

Изложба „*Четири априлска корака*"

„*Четири априлска корака*" је симболичан назив заједничке изложбе четворо новопазарских сликара аматера: Светлане Радомировић, Ислама Хасића, Сумеје Црновршанин и Есада Дресковића. Ликовни опус ових сликара није непознат новопазарској ликовној сцени јер су своје радове већ излагали на изложбама у граду и региону. Пројекат је финансијски подржало Министарство културе и информисања Републике Србије указујући да се кроз аматеризам успоставља први корак са уметношћу и да се у оквиру аматерског ликовног стварања могу препознати таленти.

Изложба „*Форматмали Србија 2014.*"

У организацији Арт центра из Београда и Музеја „Рас" новопазарској публици је представљена осма међународна и путујућа изложба *Форматмали, Србија 2014.* чланова сликарско-графичке секције УЛУПУДС-а и УЛУС-а. Забележен је одзив и шест аутора који живе и раде ван граница Србије. Након одабира конкурсне комисије, право да излажу имала су 53 аутора са по једним радом формата до 20 x 30 цм. Као и претходне, и овогодишња изложба је достигла завидан ниво међусобне различитости у одабиру техника поетике, бројности употребљених техника, приступа и комбинација. Планирано је да изложба обиђе 14 градова у Србији а завршна изложба биће у Арт центру у Београду крајем године када ће се, на основу добијених гласова публике, прогласити победник који добија могућност организовања самосталне изложбе у Арт центру.

Изложба „*Човек и земља*" Мухарема Радетинца Рафа

„*Човек и земља*" је ауторов назив циклуса цртежа које је први пут излагао у Музеју „*Рас*". Уметник је одабрао линију, као најстарије и најважније средство примарног ликовног језика. Његов цртачки рукопис је изведен из опседнутости линијом на многострукост цртачких поступака. На белој подлози, линијом као средством повишене емоције и експресионистичких потеза, приказује људске фигуре које нису портрети колико су стања људских душа и атмосфере бола и безнађа...

Мухарем Радетинац Раф је имао око тридесетак самосталних и око седамдесет колективних изложби. Учесник је више ликовних колонија као и удружења у земљи и иностранству.

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ И ПРЕДАЈУ РУКОПИСА ЗА НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

Радови за објављивање у часопису Новопазарски зборник примају се до последњег радног дана у септембру (број за текућу календарску годину).

Текст се предаје нарезан на CD/DVD са исписаним именом аутора на самом диску и одштампан на папиру формата А4 (укључујући и илустрације).

Сваки рад треба одвојено да садржи:

1. Word фајл са основним текстом, напоменама и библиографијом сложен писмом Times New Roman величине 12 pt и проредом 1,5. Уколико се у раду користи неко писмо (фонт) које није стандардни део оперативног система, приложити га на диску. Word фајл основног текста обележити само презименом аутора, нпр.: kadijevic.doc.

2. Word fajl са резимеом (rtf) преведеним на енглески језик, или датим на српском који ће редакција потом дати на превођење). Дужина резимеа може бити до 1/10 дужине чланка. Фајл обележити презименом аутора, нпр.: kadijevic_rezime.doc.

3. Илустрације за рад одвојено од основног текста дати у засебним фајловима формата psd, tif, jpg резолуције 300 pt. Сваки појединачни фајл илустративних прилога мора бити одговарајуће редоследно означен, kadijevic_slika_01.psd, kadijevic_slika_02.psd, kadijevic_tabla_1_01.jpg, kadijevic_tabla_1_02.tif итд.

ИЗГЛЕД РАДА

а) Наслов рукописа

Наслов рукописа мора бити наведен на врху прве странице и писан обичним словима, без уређивачких захвата.

б) Име аутора

Наводи се пуно презиме и име (свих) аутора.

в) Назив установе аутора (афилијација)

Наводи се назив и седиште установе у којој је аутор запослен. Афилијација се исписује непосредно након имена аутора. Функција и звање аутора се не наводе.

г) Сажетак (апстракт)

Сажетак је кратак информативан приказ садржаја чланка који читаоцу омогућава да брзо и тачно оцени његову релевантност. Апстракт треба да има 150–200 речи.

д) Кључне речи

Кључне речи су термини или фразе које најбоље описују садржај чланка за потребе индексирања и претраживања. Број кључних речи не може бити већи од 10.

ђ) Напомене (фусноте)

Напомене се дају при дну стране у којој се налази коментарисани део текста. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима (на пример научној грађи, приручницима) итд., али не могу бити замена за цитирану литературу.

е) Навођење (цитирање) у тексту

Новопазарски зборник прати харвардски систем навођења библиографских извора. Библиографске јединице се наводе унутар текста, у заградама након цитираног податка. Наводи се презиме аутора, година издања дела и број странице:

Текст... (Зиројевић 2004: 69–77).

Текст... (Papazoglu 1969: 52, n. 13, sl. 4/1, T. 18/4–6).

Ако се цитира више дела једног аутора, није потребно понављати цело име, већ се појединачна његова дела одвајају тачком-зарезом. У том случају дела треба поређати хронолошки:

Текст... (Кашир 1982: 592; 1988: 193).

Уколико аутор има више библиографских јединица једне исте године, иза године се ставља словна ознака нпр. 2005а, 2005б, 2005в итд.

Ако се цитира дело које садржи више од два аутора, у загради није потребно набрајати све ауторе, већ само првог и ознаку и др. (et al.):

Текст... (Јовановић и др. 1990: 19).

На крају рада, а пре резимеа, даје се комплетна, прецизно наведена библиографија са свим траженим подацима (Guide to the Harvard Style of Referencing — http://libweb.anglia.ac.uk/referencing/harvard.htm).

Редослед радова у библиографији даје се према азбучном реду презимена аутора (без обзира да ли има и библиографских јединица на латиници). Међутим, уколико се у библиографији рада помињу аутори са почетним латиничним словом презимена C, П, P, Q, U, W, X, Y, онда се библиографија даје абецедним редом (без обзира да ли у њој има библиографских јединица на ћирилици).

Цитирање књига

а) дело једног, два или три аутора

Презиме, иницијал(и) аутора, година издавања. *Наслов: поднаслов.* Податак о издању. Место издавања: Издавач.

Redman, P., 2006. *Good essay writing: a social sciences guide.* 3rd ed. London: Open University in assoc. with Sage.

Barker, R. Kirk, J. & Munday, R. J., 1988. *Narrative analysis*. 3rd ed. Bloomington: Indiana University Press.

б) дела четири или више аутора

Упућује се само име првог аутора.

Презиме, иницијал(и) аутора и др. (et al.), година издавања. *Наслов: поднаслов*. Податак о издању. Место издавања: Издавач.

Grace, B. et al., 1998. *A history of the world*. Princeton, Nj: Princeton University Press.

в) Цитирање поглавља у књизи

Презиме, иницијал(и) аутора, година издавања. Наслов поглавља: поднаслов поглавља. У: Презиме, иницијал(и) уредника, ур., *Наслов књиге: поднаслов*. Податак о издању. Место издавања: Издавач, стр. од–до.

Smith, J., 1975. A source of information. In: W. Jones, ed. 2000. *One hundred and one ways to find information about health*. Oxford: Oxford University Press. Ch. 2.

Samson, C., 1970. Problems of information studies in history. In: S. Stone, ed. 1980. *Humanities information research*. Sheffield: CRUS, pp. 44–68.

Цитирање научних и стручних чланака у часописима

Презиме, иницијал(и) аутора, година издавања. Наслов чланка: поднаслов. *Наслов часописа*. Ознака свеска/годишта/волумена (број), стр. почетна-завршна.

Boughton, J. M., 2002. The Bretton Woods proposal: an in depth look.

Political Science Quarterly, 42 (6), pp. 564–578.

Perry, C., 2001. What health care assistants know about clean hands.

Nursing Times, 25 May, 97 (22), pp. 63–64.

Ако је чланак у истом часопису објављен на два језика, наслови се раздвајају косом цртом:

Marić D., 2004: Rimske portretne stele iz Muzeja grada Trogira / Roman Portrait Stelae from the Trogir City Museum, *Opuscula archaeologica* 28, 111–157.

Електронска издања часописа

Презиме, иницијал(и) аутора, година издавања. Наслов чланка: поднаслов. *Наслов часописа*. [Медијум] Ознака свеска/годишта/волумена (број), број стране (ако постоји). Доступно на: web адреса. [Датум задње провере].

Boughton, J.M., 2002. The Bretton Woods proposal: an in depth look. *Political Science Quarterly*, [Online]. 42 (6).
Available at: Blackwell Science Synergy http://www.pol.upenn/articles [Accessed 12 June 2005].

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

НОВОПАЗАРСКИ зборник / уредник Драгица Премовић-Алексић. — Год. 1, бр. 1 (1977)– . — Нови Пазар : Музеј „Рас", 1977– (Ужице : Графичар). — 24 cm

Годишње

ISSN 0351-2017 = Новопазарски зборник

COBISS.SR-ID 3463178